

Vol.1, 2016

ISSN 2545-4285

AXIOS

Student journal for Archaeology and History of Art

AXIOS

Student journal for Archaeology
and History of Art

ISSN: 2545-4285

Студентско археолошко здружение
“Аксиос” – Скопје
Association of Archaeology students
“Axios” – Skopje

AXIOS
Student journal for Archaeology and History of art
Vol.1, 2016 | ISSN: 2545-4285

Publisher:

Association of Archaeology students “Axios”

Bld. "Goce Delčev" 9, 1000 Skopje, Republic of Macedonia

Editor-in-chief:

Igor Eftimovski

Editorial board:

Darko Angjelkovski

Angela Vitanovska

Tijana-Ana Spasovska

Kristijan Tosheski

Graphic design:

Igor Eftimovski

Association of Archaeology students “Axios” – Skopje

This is an open-access journal which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

AXIOS

Student journal for Archaeology
and History of Art

Vol.1, 2016

ISSN: 2545-4285

Skopje, 2016

Table of Contents:

Kristijan Blazhevski - Антиката во Малешевијата // Antiquity in the Maleshevo region.....	11
Aleksandar Pievski - Александар I и почетоците на монетоковање кај македонските кралеви // Alexander I and the beginnings of minting by the Macedonian kings.....	26
Darko Angjelkovski - Римските вили на тлото на Република Македонија // Roman villas in the territory of the Republic of Macedonia.....	40
Kristijan Tosheski - Култот на Митра и култот на Дунавските коњаници на Балканот, студиска анализа - нивни сличности, практикување на култовите и сталежите од општеството кои ги практикувале // The Roman cults of Mithras and the Danubian riders in the Balkans, a study analysis - their similarities, practicing of the cults and the social classes that practiced them.....	53
Jakim Donevski - Средновековните кули во Кратово // The medieval towers of Kratovo.....	77
Igor Eftimovski - Хермафродичноста како симбол на алхемиското дело - основа за разбирање на древните хермафродитски божества // Hermaphroditism as a symbol of the alchemical opus - a basis for understanding the ancient hermaphroditic deities.....	96

Tijana-Ana Spasovska - Анализа на неколку компаративни примери за сродност помеѓу древната грчка и нордиска митологија // Analysis of a few comparative examples of kinship between the ancient Greek and Norse mythologies.....	117
Stefan Karadzovski - Покрстувањето на Скандинавија // The Christianization of Scandinavia.....	132
Ljube Klečkaroski - Византија во времето на Алексеј I Комнен // Byzantium at the time of Alexios I Komnenos.....	147
Vasko Gičevski - Закупот на даноците во Османлиската империја // The leasehold of taxes in the Ottoman Empire.....	157
Maja Miljević - Tragovi nasilnih povreda na kranijalnom skeletu // Traces of violent injuries on the cranial skeleton.....	166
Stefan Novaković - Srednjovekovni manastiri i crkve u kosmajskom kraju // Medieval monasteries and churches in the region of Mount Kosmaj.....	176
Vladimir Crkvenjakov - The Obelisk of Theodosius in Constantinople.....	196
Sait Can Kutsal, Tiffany Ziegler - "Macedonian Frescos 360": An approach to investigate the connection between image and space and their meaning in churches.....	209

P r e f a c e

Dear reader,

Before you is the first issue of **AXIOS** - the international electronic student journal for Archaeology and History of Art.

We, the Association of Archaeology students "Axios" from Skopje, started the project several months ago with the purpose to provide all students that delve in the cultural heritage of humanity the possibility to publish their first scientific thoughts on the topics that attract their curiosity and meet their hunger for knowledge.

This debut issue is consisted out of fourteen articles from fifteen authors that come from four universities in three different countries. The articles cover a wide range of topics, varying from archeological reconnaissance, ancient architecture and art, numismatics, religious cults and mythological concepts, all to physical anthropology and modern technologies used in the studying of medieval churches.

All of the articles are written in the language that suited the author the most, but all of them have a summary in English so the main conclusions can be understood by a wider range of people internationally. We also respected the author's decision to use the style of citing sources that they feel is best and conveys their message and thoughts clearer.

The journal is an 'open-source', meaning that everyone can use and distribute it freely, provided the original author and source are credited.

At the end, we want to thank the authors, our Association's members, the university professors that constantly helped us and everyone else that supported our cause.

- The Editorial Board

Антиката во Малешевијата

Antiquity in the Maleshevo region

Kristijan Blazhevski

Student of Archaeology
Faculty of Educational Sciences – Štip
Goce Delčev University – Štip
kristijan.141086@gmail.com

Апстракт: Трудот го обработува античкиот период во Малешевијата, период кој претставува еден од најбогатите, а исто така и највозбудливите во историјата на човештвото. Просторот во Малешевијата бил населен уште од длабоката праисторија. За тоа сведочат големиот број на могили, чуки, топилници, ковачници, градишта, но за жал се уште не се истражени, па многу малку се знае за нив. Античкиот период го одбележале многу цивилизациски подеми и падови. Од грчките полиси и грчко – персиските војни, па се до создавањето на Македонската империја и благосостојбата која ја донела, па се до борбите на дијадосите за превземање на поголема територија и нивниот пораз од Римјаните, па се до наездата на Словените и Аварите. Наследството кое останало како духовно така и материјално сведочат за богатата историја на нашите предци. Иако многу малку се знае за антиката во Малешевијата, таа не останала надвор од случувањата кои го зафатиле Балканот во овој период. Сè до доаѓањето на Римјаните и римското освојување податоците се многу оскудни за оваа област. Повеќе податоци се среќаваат после доаѓањето на Словените, а исто така и со доаѓањето на Турците во овие краишта. Во оваа област се среќаваат два града Берово и Пехчево. Берово е дел од Малешево и ја дели неговата судбина, а Малешево пак ја дели судбината на Македонија.

Клучни зборови: Малешевија, антика, Берово, Градиште, базилика

Географски одлики на регионот

Во источниот дел на Македонија, на надморска височина од 670 до 1059 метри, се наоѓа Малешевската висорамнина. Таа се простира по должината на државната граница со Р. Бугарија, природно заградена од исток со планините Кадиница (1932 метри н.в.), Влаина и со источните падини на Малешевските планини, со врвовите Голем Требомир и Голак, од југ со планините Огражден и Џами Тепе и од север со врвот Бејаз Тепе и Дебел Орман¹.

Сливот на реката Брегалница во Малешево го зафаќа, и најисточниот дел од Р. Македонија, со најисточна точка Ченгино Кале со источна географска должина од 23° 31' 56". Најужната точка е на врвот Огражден (1746 метри н.в) со северна географска ширина од 41° 31' 56". Најсеверната и најзападната не се дефинирани со координати.²

Сл. 1 - Панорама од Ченгино Кале

Во Малешево се застапени сите форми на релјеф - планински, ридски, падински, рамничарски, клисурен и др. Планинскиот дел го сочинуваат околните планини, а останатиот се среќава насекаде во подрачјето. Геолошката градба на Малешевијата е од метаморфни и магматски карпи, седиментни карпи и вулканити. Во изворниот дел на Брегалница, се среќаваат гнајсеви, гранити, диорити и други. Амфиболити и други палеогени седименти се среќаваат во пониските делови на Малешево а неврзани и слабо врзани плиоцетски седименти се среќаваат насекаде.

Малешево не е многу богато со истечни и неистечни води. Во него постојат два слива Брегалнички и Струмички. Брегалница како најголема лева притока на Вардар започнува од Ченгино Кале (1690 метри н.в) и нејзината должина до вливот на Вардар е 162 км. Нејзината должина на територијата на Малешевијата изнесува околу 40 км.

¹ Алексов Б., 2003,5

² Нацев Т., 2013,9,10

Брегалница ги има следните притоки во Малешевијата и тоа од десна страна: Пехчевска (Смојмирска) и Умленска река, а од левата страна се: Ратевска, Владимирска, Каменитичка и Ленишка река. Најголема притока од сите нив е Ратевска река.

Водите од Струмскиот речен слив до Струма во Бугарија ги носи Циронска река, а во неа се влеваат водите на Лебница, Вардомид и Еленска река³.

Малешевијата во Средниот век па и во антиката најдобрата врска со соседните области ја имала по течението на реката Брегалница. Таа врска најмногу била користена кога било развиено трговрударството во Осоговијата. Траги од патот покрај Брегалница има во атарот на село Разловци, кај месноста Клинчевица. Покрај стариот каравански пат имало анови, а до нив и ковачници за правење клинци за потковување на коњите.⁴ Античкиот пат се претпоставува бил:

Од Астибо до Партикопол постојат два правци:

Првиот е пократок и се движи од Веница преку осојница до преслапот Обозна, и бил контролиран од утврдувањата кај Градец и Липец. Понатаму поминува покрај крајпатниот кастил кај с. Будинарци, кај кој се наоѓал и значаен кастил. Тука се вкрстувал со регионалниот пат и преку Плачковица водел кон Радовишко-струмички регион на југ. Патот низ Малешево го допирал Берово и натаму на југ кај с. Двориште, ја преминувал провинциската граница. Во кастилот во Двориште е најден натпис подигнат од Кохортата II Конкордија Северијана (212 г.). По долчето на Циронска река патот се спуштал во долината на Струма до градот Партикопол близу до денешно Св. Врачи.⁵

Вториот е подолг и се движи по истиот пат кој води до Строшен мост кај Очипала каде по премостувањето на р. Брегалница продолжува кон Делчево, а потоа покрај десниот брег на река Брегалница, поминувајќи покрај населбите: Градо, Калиште и Селце, село Град; Прекиното градиште село Вирче; Градиште село Тработивиште; и преку населбите стигнува до преслапот кај црквата „Света Петка“ во село Чифлик и навлегува во Малешевијата.⁶

Името на Малешево

Според некои истражувачи името *Малешево* има илирско-тракиско потекло. Произлегува од илирскиот збор **маљ** – што значи планина, планински крај. А според други истражувачи тоа потекнува од словенскиот збор **мал – лес**, што означува мала, ситна шума. Во домашната историографија се поставува прашањето дали овде постоел град со име Малешево, по кој е именувана целата област или не. Во антиката Малешево било населено со пајонско население и припаѓало на областа Пајонија⁷.

³ Алексов Б., 2003, 8

⁴ Алексов Б., 2003, 9

⁵ Микулчиќ И., 1999, 231

⁶ Нацев Т., 2013, 87

⁷ Микулчиќ И., 1999, 10

Во првата повелба за правата на Охридската архиепископија на визнатискиот император Василиј II од 1019 год. за прв пат се споменува името **Малешево (Малешован)**, како една од енориите на Мородвишката епархија е наведено и името Малешево. Во Повелбата не стои дали Малешево име е град или на целата област.

Во средината на XII век арапскиот географ и патеписец Идриси во својот патепис наведува:

„На ден ипол од Формандус Модрас (Мородвизд?) лежи местото Малесуда (Малешево?) опкружено со планини, селски имоти, градини, полиња, пасишта и шуми”

И овде не е јасно дали Идриси мисли на еден град или на цела област. Градот **Малесуда** (Малешево) што лежи во земјата Македонија, бил обележан заедно со другите градови и во картата на Идриси.

Во едно свое писмо Охридскиот архиепископ Теофилакт од почетокот на XII век , што го упатил до епископот Тријадица (во Средец-Софија) ја споменал и Малешевската и Струмичката епархија.

И во повелбата на византискиот цар Алексеј III од крајот на XII век (1199 г.), адресирана на Венеција, меѓу провинциите во Македонија е наведена и **Provincia Malesovi et Morovidus** (Провинција Малешево и Мородвис). Малешевско мородвиската провинција ја зафаќа територијата на горниот и средниот дел на реката Брегалница, па оттука македонскиот историчар Томо Томовски, го локализира градот *Малешево* во месноста Градишчето (Градишки Чукар) на пет километри источно од Берово⁸.

Хронолошки осврт на Малешевијата

Иако истражувањата се многу мали или пак воопшто ги нема, во оваа област животот цутел и во праисторијата. Според досегашните истражувања тешко може да се објасни дали постоела одредена културолошка група и дали населбите имале долг континует. Од палеолитскиот период не се пронајдени никакви траги на живот, но тоа не значи дека не постоел. Додека во неолитот на овие простории можат да се сретнат населби и могили. Неолитски населби се среќаваат во Владимирово, Мачево и Митрашинци.⁹

Од енеолитот не се откриени никакви населби, но според кажувањето на месното население постои некропола на месноста Д’зите гробишча во која била откриена статуетка на човек со глава на бик од кои роговите биле позлатени. Оваа статуетка била продадена во Словенија за 2 500 марки, каде подоцна и се губи трагата.¹⁰

Железното време е бурен период на светската сцена, и како таков оставил траги и во Македонија. Во овој период се случиле Егејски преселба (околу XII век п.не и

⁸ Бошначки И.,2010, 2,3

⁹ Керамидчиев А.,Археолошка карта на Р.М. 2,1996,10

¹⁰ Во оваа некропола гробиштата се долги околу 2,60 м., па според тоа и местото го добило името. Исто така оваа некропола е разорена од дивите копачи.

почетокот на XI век п.не, овие дати се земени и како почеток на железното време), потоа уништувањето на Троја и Микенската цивилизација, хетитското царство. И во Македонија биле уништени голем број на населби¹¹, а со тоа и во Брегалничкиот басен. Во Малешевијата населби и некрополи од овој период се среќаваат во Берово, потоа во селата Владимирово и Будинарци.

Рана Антика

Раната антика е бурен период во кој Балканот и тогашниот познат свет доживуваат промени кои длабоко го потреселе и измениле светот. Овие промени биле одскочна даска за тогашната македонска држава. Обединувањето на македонските племиња во единствена држава бил долг процес кој започнал од 7 век и траел до првата половина на 4 век п.не. Најстарите сознанија ги добиваме од старите автори и митските преданија. За називот на старата Ематија, наведено од Хомер, на пример, се поврзува со името на митскиот македонски цар Ематиј (Ематион), по кога таа го добила своето име. Додека подоцна е премиенувана во Македон. Според легендата, која е запишана од македонскиот историчар Марсија, а зачувана од Хесихиј, според која Македон бил син на Севс и на Тија, а според другите верзии, односно схолии за легендата, тој бил син на Дион и Ајтија, Диос и Ајтија или Диос и Ајтрија.¹²

Најголемите промени на овие простори се случуваат во времето на Филип II и неговиот син Александар III. Со воените реформи што ги спровел Филип ја консолидирал војската и ја направил првата професионална војска на Балканот. Со тоа тој му ги отворил портите на Александар (356-323г.пн.е) кон светот, кој засекогаш го променил. Тој успеал да ја создаде една од најголемите империи во историјата на човештвото. Но со неговата прерана смрт, неговите генерали не можеле да ја спасат државата од пропаст, па наскоро била поделна помеѓу нив.

Во Македонија по смрта на Александар, и после големите воено политички превирања во 316 год. пн.е на власт дошол Касандар¹³, и владеел се до 297 год пн.е, по неговата смрт владеат Деметриј I (294-288г.пн.е), Антигон II Гонат (277-239г.пн.е) кој ја основал и династијата на Антигонидите. Во времето на Антигонидите, Македонија ќе биде поделена во општини со градска самоуправа, но ова било воведено само во областите во кои имало услови за тоа и најверојатно не во цела држава¹⁴ Таа како таква ќе опстојува се до битката кај Пидна во 168 г.пн.е каде македонската војска ќе биде поразена од Римјаните, а со тоа Македонија ќе потпадне под римска власт и ќе биде поделена на четири мериди. По поделбата на Македонија, Малешевијата припаднала на II мериди.¹⁵

¹¹ Нацев Т., 2013, 30

¹² Проева Н., 2004, 72, 73

¹³ Папазоглу Ф., 1995, 224

¹⁴ Нацев Т. 2013, 39

¹⁵ Папазоглу Ф., 1957, 48

Во периодот под Македонската држава во Малешевијата е пронајден сребрен starter во околината на Берово (од типот *ав.*; Глава на момче (Арес или Аполон?) со лента- дијадема во косата, свртен надесно и *рев.* ARXELAO во вдлабен квадрат во кој се наоѓа фигура на коњ во од надесно, со узда на устата и другиот крај на јагето спуштено долу на рамниот под.¹⁶

Сл. 2 - Сребрен starter на Архелај

Со потпаѓањето на Македонија под римска власт во 168 год. пр.н.е Пајонија веќе не се споменува во изворите а со тоа и Малешевијата. На територијата на Малешевијата констатирани се дванаесет римски населби сите, сите формирани во 1 и 2 век од н.е. Од нив две се утврдувања (Градиште село Будинарци и Градиште Пехчево) и десет се населби (Долно Градиште – Јабланица, Селца – Берово, Лаките – Селишта Берово, Селишта – Берово, Карагузлија село Мачево, Крениште – Селиште село Мачево, Цуцуло село Мачево населба која се одржала и до 6 век, Шумутница село Митрашинци, Бобиште село Панчарево и Долно Грамаѓе село Русиново).¹⁷

Од сите овие населби според големината, констатирана од археолошката перспекција најголема е населбата Селце во Берово. Територијата на Малешевијата засега во Брегалничкиот басен е единствена територија, каде се изведени две археолошки истражувања, на локалитетите: Градиште – Пехчево¹⁸ и „Св Петка” село Чифлик.¹⁹

Селца, населба од Римско време (*vicus*). На 12 км источно од Берово, под ридот Палатица, на површина од 600 x 500 или околу 30 хектари се среќава најголемата населба од римско време во Малешевијата. Но и овој како и многу други локалитети во Малешевијата, не се вршени археолошки истражувања. Овде се среќава фрагменти од керамички садови, питоси, тегули и друга градежна керамика а исто така овде биле пронајдени римски и рановизантиски монети.²⁰

¹⁶ Ристовска Младеновска К.,2014,38

¹⁷ Нацев Т.,2013,49

¹⁸ Сондажно археолошко истражување во 2001 под раководство на Кирил Трајковски.

¹⁹ Систематски истражувања под раководство на проф. Трајче Нацев во 2001 и 2002 година.

²⁰ Керамидчиев А., Археолшка карта на РМ 2,1996, 10

Градиштите, населба од Римско време (castron²¹). Лоцирана на 1 км. западно од селото Будинарци, на еден висок рид кој од три страни е опкружен од реката Брегалница, каде на зарамнето плато се гледаат остатоци од добро утврдена населба, со одбранбен ѕид кој опкружува простор со површина од околу 2 хектари. Кастронот е поделен со три целини со напречни одбранбени ѕидови, кои зборуваат за добро утврден кастрон, каде била обезбедена максимална заштита. По целата површина, покрај градежниот материјал, се среќаваат и фрагменти од мали и големи керамички садови. Тегулите се изработени од непрочистена глина.²²

Лаките – Селиштите, населба од римско време (vicus). На растојание од околу 12 км југозападно од селото Будинарци, на дел од селската утрина на левиот брег на реката Лаките, се среќаваат фрагменти од керамички садови.²³ Паралелно од оваа населба на десната страна на реката Лаките, по површината на нивите, при рекогносцирање, се среќавале фрагменти од садова и градежна керамика од Римско време, со изразита концентрација од тули и тегули, а се гледаат и остатоци од темели на објект со профан карактер. Врз основа на движниот археолошки материјал, и двете населби живеат во ист временски период и затоа можеме слободно да претпоставиме дека се работи за една иста населба.²⁴

Караѓузлија, населба од раноримски период (vicus). На околу 2 км јужно од селото Мачево, во непосредна близина на Чакаревски мост, по површината на нивите, при рекогносцирање, биле најдени повеќе фрагменти од керамички садови и голема количина на градежен материјал. Исто така се забележуваат и темели од објекти. На оваа локација била пронајдено и едно долго железно копје (pilum) и една камена плоча со натпис.²⁵

Крмеништите – Селиштите, населба од раноримско време (vicus). Источно од село Мачево, во правец на село Робово, од двете страни на малата долина северозападно од Умленска река, на една блага падина ориентирана кон реката сместена е населбата. По целата површина на теренот се среќава садова и градежна керамика, а најдени се и монети.²⁶

Цуцуро, населба од римско време која се одржала се до доцната антика (castrum). На 2 км северно од село Мачево, на еден висок рид, кој благо се спушта кон селото, на простор од околу 36 хектари, се среќава садова и градежна керамика. Во горниот крај на локалитетот откриени се темели од ранохристијанска базилика.²⁷

²¹ Микулчиќ И., 1999, 189 – 209

²² Нацев Т., 2013, 99

²³ Гарашин М. и Д., Археолошка карта на РМ 2, 1996, 10

²⁴ Нацев Т., 2013, 106

²⁵ Гарашин М. и Д., Археолошка карта на Р. М. 2, 1996, 12

²⁶ Гарашин М. и Д., Археолошка карта на Р. М. 2, 1996, 12

²⁷ Керамидчиев А., Археолошка карта на Р. М. 2, 1996, 12

Шумутница, населба од римско време (vicus). Во непосредна близина на село Митрашинци, по целата површина каде се простира населбата, при рекогносцирање биле најдени повеќе фрагменти од керамички садови и згура од железна руда.²⁸

Сл. 3 - Шумутница

Градиште – Манастириште, утврдување од римско време (castrum). На растојание од околу 7 км од Пехчево, на десниот брег на Брегалница, на висок рид со доминантна положба, одбранбените ѕидови од фортификација, заградуваат простор од околу 3 хектари. По површината при рекогносцирање, биле пронајдени повеќе фрагменти од керамички садови со различна големина, питоси, градежна керамика, каде најзастапени се тегули, остатоци од срушени ѕидни платна од објектите.²⁹

Во **Туртела, Дворишко**, е откриен натпис од раноримскиот период кој бил висок 86 см, широк 51 см и дебел 46 см. На него е испишан текст со латински јазик кој дел од него гласи:

**IMPC AESAM
AVRELAN TO NINO
SEVERIJA AVCN**

Ова го прибележал д-р. Душан Недељковиќ, во книгата „Споменик II и III”, во издание на Српската Кралска Академија во Белград, 1934 год. Според тоа како го прочитал тој, текстот гласи:

**Имп(ератори) Цаес(ари) М
Аурел(ио) Антонио**

²⁸ Нацев Т., 2013, 109

²⁹ Нацев Т., 2013,113

Севери Ауг(усти) и (остри)³⁰

Долно Грамаѓе, Русиново, населба од раноримскиот период (vicus). На приближно 3 км југоисточно од селото, покрај патот кој преку Џами Тепе води до Струмица, на површина од 24 хектари, при рекогносцирање, биле најдени повеќе фрагменти, од садова и градежна керамика, а на повеќе места биле констатирани и темели од неколку објекти. На јужниот крај на населбата се најдени темели од ранохристијанска црква.

Во Робово населба од раноримски период е *Грамадјето* кое се наоѓа на еден километар југозападно од сегашната локација на Робово. На тој локалитет, каде сега се наоѓаат едни од најплодните ниви во робовското поле, и денеска можат да се најдат делови од глинени садови од некогашните покуќнини (покашнини) на жителите на Робово. Околу 1942-43 година Јован Ефремов Богдански, орајќи ја својата нива, со волови и рало, во правец на брестовите кон ендекот, закачил со палечникот од ралото, на голем камен од влезна порта. Притоа ралото се скршило а Јован кој беше снажен и силен маж, го откопал каменот. Тогаш се собрале и околните орачи за да го видат и со голема мака го натоварија него на воловската кола со која Јован го однесе дома. Според сеќавањето на авторот каменот бил 80 cm долг, 50-60 cm широк, и околу 40 cm дебел со рабови добро оформени и со вдлабнатита на едната страна на која најверојатно налегнувала и се вртела вратата.³¹

Доцна Антика

Периодот на рах гомана завршил па целата Империја се нашла под удар на Готите. Неколку децениската управна и економска криза била надмината со доаѓање на власт на Диоклецијан (284 – 305). Неговата иновација со воведувањето на тетрархиското уредување ја истакнала позицијата на цезарот и наследник Максимилијан Галериј (293 - 311), кому му била доверена во владение провинцијата Македонија, инкорпорирана во новоформираната диоцеза Мизија.³²

Во времето на Валентајн во 387 год. тој бегалки од узрпаторот Максим, престолнината ја префрлил во Тесалоника, а тоа се одразило со делење на Македонија со договорот помеѓу Теодосиј II и Валентајн во две провинции Македонија Прима со седиште во Солун, и Македонија Салутарис со седиште во Стоби. Градовите со готската наезда биле разрушени а населението започнало да гради утврдувања, збегови, *vili rustika*, и други категории на населби.

Утврдувања од овој период се :

1. *Castelum*- гратчиња (*opidae*)
2. *Castelum* - стражи *castelum (speculae)*

³⁰ Алексов Б., 2003,14

³¹ Радевски А., 2003,16

³² Ини, Историја на македонскиот народ, 2008,73

3. Збегови (refugia)
4. Утврдени села (vici murati)

Castelum – гратчиња (oppidum), урбанизирани градени по однапред одреден план. Имаат редовно кули, а највисоката позиција е одредена за акропол, со одбранбени сидови. Во овие утврдувања, речиси секогаш има ранохристијански базилики, а цистерните за вода се основните градби кои се појавуваат.

Castelum стражи (speculae), помали или многу мали тврдини, изградени на доминантни позиции, со силно одбранбени сидови, и најчесто со една одбранбена кула. Овие градби најчесто биле поставувани покрај некој премин, граница, покрај рудниците или пак најчесто влегуваат во системот на одбрана на поголемите утврдувања и градови.

Во овој период се градени збегови (refugia), на скриени зафрлени места и тешко достапни терени. Тие најчесто биле сместени околу шумите и планинските пасишта. Сидовите биле сидани со малтер и сувосид, повлечени по работ на стрмнината и немаат кули. Тие места биле користени првично за време на нападите, а потоа и постојано населени.

Исто така во овој период се градат и утврдени села (vici murati), кои биле сместени во долините, и поставени на мали возвишенија. Овој тип е лесно пристапен и опкружен со обработлива површина. Сидовите биле градени со веќе познати техники без кули и можеле да ги бранат мали одреди.³³

Во овој период во Брегалничкиот регион и Малешевијата се забележуваат поголем број на населби, од раноримскиот. Причина за тоа е повлекувањето на населението од рамничарските предели во потешко пристапните планински места.³⁴

Градиште, утврдување и некропола од доцноантичко време (speculae). Лоцирана е на 7 км од источно од градот, на рид што се издига високо над левиот брег на Брегалница. Во подножјето на утврдената населба лоциран е економскиот дел познат како Ковачилница. Целиот простор е покриен со кршен камен и згура од топена руда. Овој податок дава индикации дека овој простор бил топилница, и засега, една од најголемите во Малешевијата. Во приод на ова се и железните алатки откриени на локалитетот Градиште, кој комуницира со населбата преку два мали преслапи, од источната и западната страна. На падините, на просторот, особено од западната и југозападната страна, се среќаваат садови кои времено може да ги ставиме во железното и доцноантичкото време. Топењето на рудата било за потребите на доцноантичките населби и најверојатно била носена од добро познатиот антички рудник за железо во Пехчево. Од источната страна на Ковачилница постојат траги од широк колски пат, кој бил во функција кога живеело Градиштето заедно со економскиот дел.³⁵

³³ Микулчиќ И., 1999, 144

³⁴ Нацев Т., 2013,62

³⁵ Нацев Т., 2013,92

Шабанско градиште, во Берово. Тоа е одбранбена кула, поставена на вливот на Ратевска река во вештачкото езеро, на еден висок рид што има зарамнет простор со димензии 10 X 10 м.³⁶

Грамадје, населба од доцноантичко време (*civitas*). Лоцирана на еден километар западно од Владимирово, покрај селскиот пат што води кон планината, на простор што зафаќа површина од околу 4 хектари. По површината се среќаваат фрагменти од керамички садови и од градежна керамика каде се забележува голема концентрација на тегули.³⁷

Бабини колиби, (Чаплаковски колиби), (vicus). Помеѓу селата Двориште и Ратеве, под ридовите Шуманов Рид и Црква, при рекогносцирање, од двете страни на долот се гледале темели од стар објект околу кој има многу градежен материјал, фрагменти од керамички садови и питоси. Не е исклучена можноста објектот да е од сакрален објект. На овој простор бил најден и епиграфски споменик со натпис на императорот Каракала.³⁸

Манастир, населба од доцноантичко време (*vicus*). На 5 км јужно од селото Митрашинци, во планинскиот предел на Каменица, при рекогносцирање, по површината се гледаат остатоци од градежен материјал и фрагментирана керамика од помали и поголеми керамички садови.

Боро, населба од доцноантичко време (*civitas*). На 2 км од селото на простор од околу 25 хектари, на целата површина, при рекогносцирање, биле најдени голем број фрагменти од керамички садови и остатоци од градежен материјал.

Сл. 4 - Локалитет Боро

Грамади, населба од доцноантичко време (*vicus*). Близу до селото Негрево, на голема површина при рекогносцирање, биле најдени повеќе фрагменти од керамички

³⁶ Нацев Т., 2013, 98

³⁷ Керамидчиев А., Археолошка карта на РМ 2, 1996, 11

³⁸ Керамидчиев А., Археолошка карта на РМ 2, 1996, 11

садови, питоси и голем број на остатоци од градежен материјал. На овој локалитет биле најдени голем број на наоди и рановизантиски златници.³⁹

Сл. 5 - Локалитет Грамади

Калов дол, населба од доцноантичко време (vicus). Лоциран на 2 км северно од селото Негрево, на површината на нивите се гледаат остатоци од помала населба, градежен материјал (тегули, камен) и движен археолошки материјал, фрагменти од помали и поголеми керамички садови.⁴⁰

Сл. 6 - Локалитет Калов дол

³⁹ Нацев Т., 2013, 110

⁴⁰ Керамидчиев А., Археолошка карта на Р.М. 2, 1996, 13

Рудиште, Раковец, Пехчевско, доцноантичка и средовековна рударска населба. На околу 3 км источно од селото, во подножјето на Буковиќ, на една пространа ледина на потокот Раковец, при рекогносцирање биле најдени зачувани остатоци од темели на објекти, остатоци од градежен материјал, како и фрагменти од садова керамика а не е мал и бројот на питосите. На локалитетот имало темели на ранохристијанска базилика. На овој простор, исто така, биле откриени и десетина рударски јами и доста згуриод топено железо. Биле најдени и железни рударски алатки и еден епиграфски споменик кој исчезнал за време на Втората светска војна.⁴¹

Градиште 1, утврдување од доцноантичко време (speculae). На источната периферија од село Ратево, на висок рид кој има доминантна положба, се гледаат остатоци од одбранбени ѕидови. Во рамките на одбранбените ѕидови, по целата површина, се среќаваат остатоци од градежна керамика, а не е мал бројот од фрагментирана керамика и од големи и мали садови. При рекогносцирањето на 1957 година, од страна на Милутин Гарашин и неговата стручна екипа, кај еден од мештаните виделе и една монета од Константин од ковачницата Siscia. На растојание од 200 м западно од одбранбените ѕидови, на самата површина се среќаваат контури на гробови од камени плочи.⁴²

Ан, населба од доцноантичко време (vicus). Лоцирана во пределот на Џами Тепе, при рекогносцирање, биле најдени остатоци од темели од неколку помали објекти, со остатоци од градежен материјал каде има поголема концентрација на тегули.⁴³

Градиште, утврдување од доцноантичко време (speculae). На 3 км источно од Џами Тепе, на висок рид се наоѓаат остатоци од утврдена населба. На зарамнето плато, при рекогносцирање, биле најдени повеќе остатоци од одбранбени ѕидови кои заградуваат површина од околу 0.5 хектари. Во внатрешноста на бедемите се гледаат траги од неколку помали објекти. По целиот простор на утврдувањето имало фрагменти од садова и градежна керамика со поголема концентрација на питоси.⁴⁴

Петрово Брдо, населба од доцноантичко време (vicus). На 2 км јужно од селото Русиново, на пространо плато по целата површина се среќаваат голем број на тегули, со исклучителна концентрација на едно место на локалитетот. Врз основа на податоците добиени од месното население од Русиново, покрај тегулите, биле пронајдени и водоводни цефки, голем питос и монета од Домицијан.⁴⁵

Брестови, населба од доцноантичко време (vicus). Лоцирана северозападно од Смојмирово, меѓу атарите на Умлена, Робово и Смојмирово, а лево од патот Берово – Делчево. Населбата се простира на една блага падина ориентирана исток-запад, во правец на село Мачево. На површината има остатоци од градежен материјал (камен и тегула), потоа, садова керамика, каде преовладуваат фрагменти од керамички садови со сива боја кои временски може да ги вклучиме во 3 – 4 век. Во нивите се забележуваат остатоци од

⁴¹ Нацев Т., 2013,113

⁴² Нацев Т., 2013,114

⁴³ Керамидчиев А., Археолошка карта на Р.М. 2,1996,14

⁴⁴ Керамидчиев А., Археолошка карта на Р.М. 2,1996,14

⁴⁵ Нацев Т., 2013,119

темели на сидови во кои се вградени римски тули. Во 1952 – 1953 година на овој локалитет случајно биле пронајдени повеќе златници, од кои пет солиди на Јустин I и Јустинијан I. Монетите се сместени во Завод и Музеј Штип.⁴⁶

Градиште, населба од железно и доцноантичко време. На јужната периферија на село Чифлик се издига висок рид со доминантна положба. На едно зарамнето плато, на врвот на ридот, се среќаваат фрагменти од керамички садови со груба фрактура, работени на рака. На јужното и западното подножје се откриени темели од објекти, како и голем број фрагменти од керамички садови. За овој локалитет, постојат, услови во доцноантичкиот период да биде сместен, односно да припаѓа на типот утврдени села (*vici murati*).

Bibliography:

1. Алексов Б., *Берово во просторот и времето (хроника)*, Берово 2003
2. Археолошка карта на Република Македонија, том 2, МАНУ, Скопје 1996
3. Бошначки И., *Црквата Св. Недела и Св. Петка во Абланица – Берово*, Берово 2010
4. Историја на македонскиот народ, ИНИ, Скопје 2008
5. Микулчиќ И., *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999
6. Нацев Т., *Антиката во Брегалничкиот Басен*, Штип 2013
7. Папазоглу Ф., *Македонски градови у Римско доба*, Скопје 1957
8. Папазоглу Ф., *Историја на хеленистичкиот период*, Скопје 1995
9. Проева Н., *Историја на Аргеадите*, Скопје 2004
10. Радевски А., *Робово село Малешево*, Скопје 2003
11. Ристовска Младеновска К., *Македонскиот крал Архелај*, Скопје 2014

---

⁴⁶ Нацев Т., 2013, 121

Summary

Antiquity in the Maleshevo region

Kristijan Blazhevski

Maleshevo is a region which is situated in the eastern part of Macedonia. The river Bregalnica starts her journey from Maleshevo till the river Vardar that ends with the Aegean Sea. Maleshevo is a mountain region and its highest mountain is Kadiica (1932 m). With an average altitude of 600 to 1000 meters, Maleshevo has Mediterranean climate. It has been inhabited since prehistoric times and life has flourished in the early and late antiquity. According to some researchers, the name Maleshevo comes from Illyrian and Thracian origin. It comes from the Illyrian word “maslj” which means mountain or mountainous region. According to other researchers, it comes from Slavic origin, from the word “small – les” meaning small forest.

Although the studies are small or absent, some incidental studies allow us to hope for some rich sites waiting to be discovered and explored. There are around twelve Roman settlements confirmed in this region, formed in the 1st and 2nd century AD. Two of them are fortifications and the other ten are settlements. In late antiquity we have more settlements and that is due to escape of the population from the plane to mountain areas, hiding from the barbarian attacks. So in the late antiquity we have 70% more sites than in the earlier periods. From the late antiquity we have refigiums – castles difficult to reach, build in the mountains.

Александар I и почетоците на монетоковање кај македонските кралеви

Alexander I and the beginnings of minting by the Macedonian kings

Aleksandar Ilievski

Master student of Archaeology
Faculty of Philosophy – Skopje,
Ss. Cyril and Methodius University of Skopje
aleksilievski777@gmail.com

Апстракт: Почетоците на монетоковање кај Македонците започнуваат со монетоковањето на кралот Александар I, поради потребите за плаќање данок на Персијците. Во 492 година, персискиот генерал Мардониј предводи воен поход за комплетно совладување на Македонија, која продолжува да егзистира, но и да плаќа данок на Персија. Персијците на Александар му дале дел од нивната територија, до долното течение на реката Струма, да ги експлоатира сребрените рудници на Пангеј. Денес познати се голем број негови монети. Нив ги карактеризира разновидноста на претставите втиснати на монетите, како и разните, исклучиво сребрени номинални вредности. Најмногу биле изведувани номинали со вредност на октодрахми, тетрадрахми, октоболи, тетроболи, но и помали фракции. Посебно се интересни малите номинали, тетроболите. Тие биле продуцирани во два различни стандарда, во тежок и во лесен, при што не е позната причината за произведување деноминации со толку блиска тежина (2,45 и 2,18 g).

Клучни зборови: Александар I, монети, монетоковање, Античка Македонија, нумизматика

Географски осврт на античка Македонија

Во античко време, Македонија се нарекувата област во средишниот дел на Балканскиот Полуостров, северно од најсеверната хеленска област - Тесалија. Псевдо-Скимос, во делото "Патепис", пишува: "Над Темпе се наоѓа земјата на Македонците, што лежи од другата страна на Олимп." Географска, етничка и јазична граница на *југ* биле северните падини на планината Олимп и брегот на реката Пенеј (Peneios, Пенча). Јужната меѓа на античка Македонија, брегот на Егејското море, била заштитена од природниот феномен на т.н. Етесиски ветрови, кои од поголемиот дел од годината дувале од север кон југ и ја отежнувале пловидбата од југ кон македонскиот брег. На *југозапад* границата продолжувала до планината Пинд (Pindos), што го означувала тромеѓето меѓу Македонија, Епир и Тесалија. *Западната* граница почнувала од Пинд и продолжувала до планините од Шарпланинскиот масив во поширока смисла на зборот - Јакупица, Кораб, Дешат - се до планината Скард (*Scardus Mons*, денешна Шар Планина), која го означувала тромеѓето меѓу Македонија, Илирија и Дарданија. Од тамму, *северната* граница се спуштала по падините на планината Јакупица, минувала меѓу денешните градови Скопје и Велес, на линија на селата Сопот и Новачани и по долината на реката Пчиња излегувала на Осоговските Планини, се до Рила Планина. Северната граница на античка Македонија не била само граница меѓу подоцнежните римски провинции Македонија и Горна Мезија, туку истовремено и граница меѓу две културни сфери во антиката: *источната* т.н. "хеленска" и *западната* т.н. "латинска" културна сфера, наречени така по јазикот кој се комуницирало. На исток границата одела по источните стрмнини на Пирин Планина, се до устието на реката Nestos, денес Места, во Егејското Море. Античките автори, од Херодот па навака, поморска Македонија ја нарекувале, Долна Македонија, додека Горна Македонија, бил внатрешниот планински дел.

Александар I, историографија и монетоковање

Историографија

Почетоците на монетоковањето во Кралството Македонија се врзуваат со монетоковањето на Александар I (498-454). Многу подоцна во хеленистичката ера, наречен "Филхелен" (пријател на Хелените)¹. Син на Аминта I, Александар I станал персиски пријател и вазал. Во 492 година, персискиот генерал Мардониј предводи воен

---

¹ *Парите и паричните системи во Македонија*, НБРМ, Скопје 2012, стр. 30

поход за комплетно совладување на Македонија, потоа таа повторно продолжува да егзистира и да и плаќа данок на Персија. Персијците му дале дел од нивната територија, до долното течение на реката Струма, да ги експлоатира сребрените рудници на Пангеј². Досега не ни е познато, постаро македонско монетоковање. Шестте претходници, на Александар I, кралевите на македонската династија Аргеади, не ковале монети. Причина за отпочнување со монетоковање биле даноците кој што Македонците, т.е. Александар I требал да ги плаќа на Персијците. Териториите по долното течение на Струма, Прасијадското Езеро и планината Пангеј, им припаѓале на Пајонците. Подоцна овие територии им биле одземени од страна на Персиското Кралство, а Персијците пак му ги дале на Александар I кој што од рудниците за сребро, на планината Пангеј, вадел по еден талант сребро дневно (26 kg.)³. Во спротивно, за сето тоа морал да им плаќа голем данок на Персијците, и така отпочнал со монетоковање на свои пари. На почетокот на класичниот период (5. век) има подвоеност во териториите на античка Македонија, Долна и Горна Македонија.

Долна Македонија, ја сочинувало кралството на Александар I, на просторот од широката рамнина околу Солунскиот Залив, на југ до планината Олимп; на запад, долното течение на реката Бистрица, Мегленица, граница со планините Пирена, Каракамен; на северо - исток долниот тек на реката Вардар на исток до долното течение на Струма.

Горна Македонија, ја сочинувале сè уште неависните македонски кнежевства: Орестида, Елимеја, Еордаја, и Линкестида.⁴

За територијата на македонските племиња во периодот на Пелопонеските војни (431-404 г.) Тукидид наведува; "Меѓу Македонците се бројат и Линкестите и Елимејците и други племиња од горната страна, кои се нивни сојузници и потчинети, ама имаат свои кралства. Сегашна Македонија крај морето ја стекнаа најнапред Александар, татко на Пердика, и неговите предци Теменидите, кои потекнуваат од древнината на Арг и се закралаја откако по битката ги протераа од Пиерија Пиерите, кои подоцна го населија под Пангеј (Крушница пл.) преку Стримон, Фагрет и други

---

² Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 2012, стр. 35.

³ *Парите и паричните системи во Македонија*, НБРМ, Скопје 2012, стр. 30

⁴ Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 1994, стр. 37.

места". Александар I изгледа бил убиен, од страна на повидните Македонци, како што претпоставува историчарот Абел, исплашени од неговата хеленофилска политика, во која тие гледале опасност за Македонија.

Александар I го имал следното потомство: четири законски сина: Филип, Алкета, Пердика II, Аминта и еден незаконски - Менелај, татко на Аминта II "Малиот".⁵

Монетоковање

По се изгледа дека Александар I е првиот македонски крал кој кова сопствени пари. Денес познати се голем број негови монети. Нив ги карактеризира разновидноста на претставите втиснати на монетите, како и разните, исклучиво сребрени номинални вредности⁶. Најмногу биле изведувани номинали со вредност на октодрахми, тетрадрахми, октоболи, тетроболи, но и помали фракции. Посебно се интересни малите номинали, тетроболите. Тие биле продуцирани во два различни стандарда, во тежок и во лесен, при што не е позната причината за произведување деноминации со толку блиска тежина (2,45 и 2,18 грама).

Сл. 1 - Александар I (498-454 год. п.н.е.), лесен тетробол, 476/5-460 г. пр.н.е.

⁵ Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 1994, стр. 38.

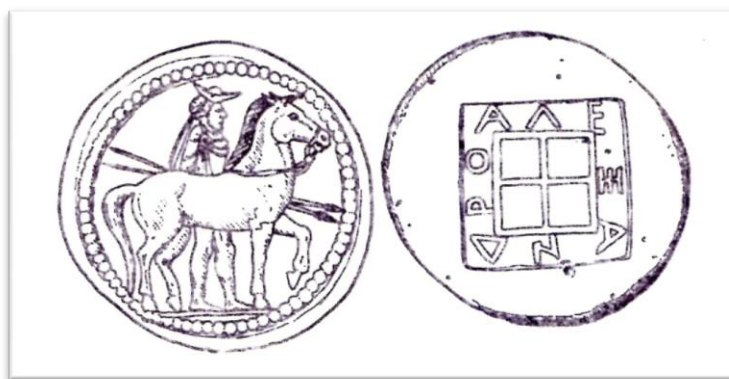
⁶ Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 1994, стр. 114.

Сл. 2 - Александар I (498-454 год. п.н.е.), тежок тетробол, 480/79-477/6 г. пр. н.е.⁷

ОКТОДРАХМИ (ок. 28,75 гр.)

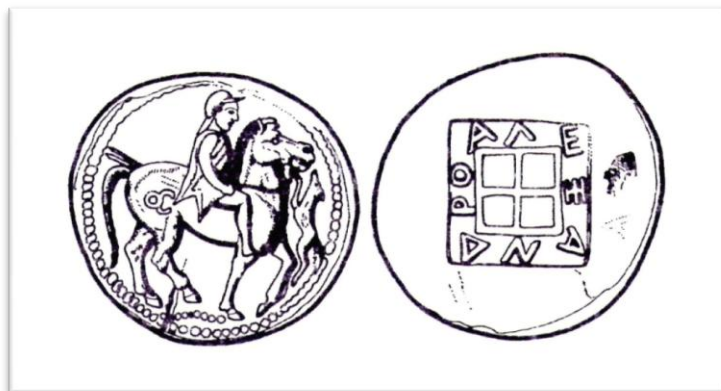
1. Ав. Војник (Арес) стои од левата страна на коњот. На главата каусија. Во едната рака држи хоризонтално две копја, со другата уздите на коњот. Во полето горе полумесечина. Рв. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ во вдлабен квадрат наоколу. Во него се наоѓа помал вдлабен квадрат т.н. quadratum incusum поделен на четири еднакви квадрати. Мушмовъ, бр. 7012/2

Сл. 3 - Александар I, октодрахма, тип 2

2. Како под број 1 само без полумесечина. Gaebler 152/no.31.Sear Vol.I,1477.

⁷ Парите и паричните системи во Македонија, НБРМ, Скопје 2012, стр. 30.

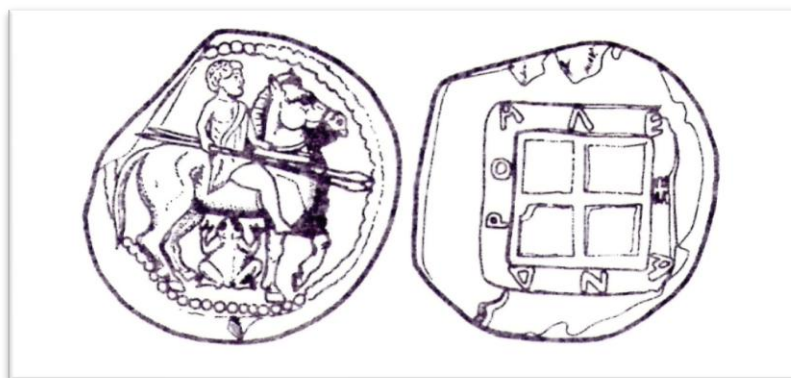

Сл. 4 - Александар I, октодрахма,, тип 3а.

3. Ав. Истиот коњаник сега наметнат со хламида. Јава кон десно. Со левата рака ги држи уздите на коњот, со десната две копја хоризонтално положени. Под коњот мало куче - пудлица, или пред коњот куче во скок. На некои примероци под линијата има керикеион. Рв. Како под бр. 1. Geabler 152/no.30.

Сл. 5 - Александар I, октодрахма, тип 3б.

Сл. 6 - Александар I, октодрахма, тип 4.

4. Ав. Истиот коњаник како под бр. 1, го јава коњот. Меѓу нозете на коњот гледаме жаба. Gaebler 152/но.29. Мушмовъ, 7028.

5. Ав. Како под бр. 1. Рв. АΛΕΞΑΝΔΡΟ, вдлабен квадрат во кој се гледа коњ во трк кон десно. S.N.G. 493.

ТЕТРАДРАХМИ (12.55 - 13.24 гр.)

Сл. 7 - Александар I, тетрадрахма, тип 6

6. Ав. Истиот коњаник со хламида го јава коњот кон десно. Со десната рака ги држи уздите на коњот, а со левата две копја. Рв. Во вдлабнат квадрат буквите: ΑΛΕ. Од лево кон десно протом на јарец со двете предни копита. Мушмовъ 7038. Gaebler T.XXVIII/20.

Сл. 8 - Александар I, тетрадрахма, тип 7

7. Ав. Истиот јавач - копјаник кон лево. Со левата рака ги држи уздите, со десната копјата. Рв. Во вдлабнатиот квадрат гледаме протом на јарец (глава и врат). Во полето лево кадукеј (керикеион). S.N.G. 492. Мушмовъ 7039.

8. Ав. како под број 6. Рв. Вдлабен квадрат поделен на четири помали квадрати. S.N.G. 477. Мушмовъ 7023.

9. Ав. Истиот јавач на коњ. Коњот е во од на десно. Рв. Вдлабен квадрат во кој има протом на јарец, полуклекнат, со главата свртена назад. Gaebler 153/ no.35.

10. Ав. Како под број 6, но во круг точки. Рв. Вдлабен квадрат со гранулирано поле. Во него шлем од типот т.н. грчко - илирски украсен со перјаница. Мушмовъ 7031; Gaebler T. XXVIII/27; SNG 484; Sear 1480.

Сл. 9 - Александар I, тетрадрахма, тип 10.

11. Ав. Како број 6, со тоа што под коњот е буквата А. Рв. Вдлабнат квадрат во кој се наоѓа протом на јарец, полуклекнат, на десно. Gaebler 153/34.

Сл. 10 - Александар I, тетрадрахма, тип 11.

12. Ав. Како под број 6. Рв. Како под број 11. Gaebler 153/ no. 33.

ОКТОБОЛИ (4 гр)

Сл. 11 - Александар I, октобол, тип 13.

13. Исти претстави како на број 2. Gaebler 153/но.32; SNG 494; Sear 1482.

ТЕТРОБОЛИ ТЕШКИ (2.45 гр.)

Сл. 12 - Александар I, тетробол тежок, тип 14

14. Ав. Јавач со хламида на коњ, во десно. Со левата рака носи две копја, со десната уздите на коњот. Рв. Протом на лав со отворена челуста. Sear 1483.

ТЕТРОБОЛИ ЛЕСНИ (2,18 ГР.)

15. Ав. Како под број 14. Рв. Вдлабен квадрат поделен на четири помали квадрати. Gaebler 148/но. 1.

16. Ав. Коњот во од кон десно. Рв. Вдлабен квадрат. SNG 480

17. Ав. Како под број 16. Рв. Вдлабен квадрат, а во него протом на јарец, во десно. Gaebler 151/но. 25; Мушмовъ 7041.

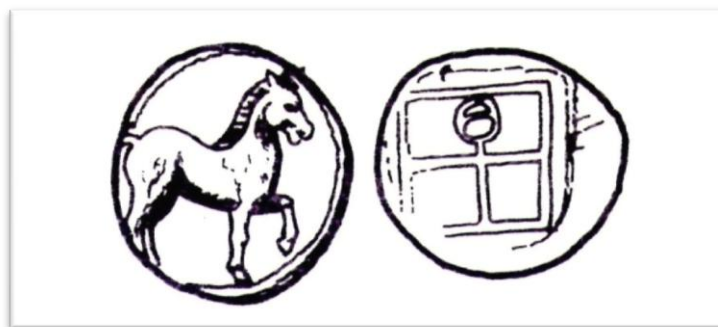
Сл. 13 Александар I, тетробол лесен, тип 18.

18. Ав. Како под број 16. Рв. Вдлабен квадрат и во него глава со шлем со перјаница, бо десно. SNG 485; gaebler 150/no.11.

19. Ав. Коњ во од, на десно. Горе во полето буква А. Рв. Како под број 18. SNG 489; Geabler 151/no. 19.

20. Сличен тип како под број 19. Единствено во полето горе буквата Н. SNG 151/no. 24.

21. Ав. Како под број 16. Рв. Вдлабен квадрат и во него глава со шлем со перјаница, во десно. Gaebler 150/no. 12.

Сл. 14 - Александар I, тетробол тежок, тип 22.

22. Ав. Како број 16. Рв. Вдлабен квадрат со 4 помали квадрати. Вертикална оска во горниот дел модифицирана во керикеион. Geabler 152/no. 28; Мушмовъ 7040.⁸

⁸ Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 1994

Сл. 15

- Лесен тетробол: 479 - 460 год. пр.н.е.
  - Ав. Коњ надесно.
  - Рв. Глава со шлем со перјаница, со точкеста квадратна рамка, надесно; целото во длабнат квадрат.
  - Тежина: 2,29 гр.; Дијаметар: 14,6 мм. SNG Corp., Macedonia, 485
-

Сл. 16

- Лесен тетробол: 479 - 460 год. пр.н.е.
  - Ав. Како претходната
  - Рв. Како претходната
  - Тежина: 2.09 гр.; Дијаметар: 15,3 мм. Corp. Macedonia, 486
-

Сл. 17

- Лесен тетробол: 479 - 460 год. пр.н.е.
  - Ав. Како претходната, во полето горе Н.
  - Рв. Како претходната
  - Тежина: 1,96 гр.; Дијаметар: 13,7 мм. Gaebler (1935) 151, 24.⁹
-

⁹ Монетите од колекцијата од Охридска банка, Охрид 2002

Сл. 18

- *Тетраобол*: 476/5 - 469 год. пр.н.е.

- Ав. Коњ во од, надесно, горе А;

- Рв. Глава со шлем, надесно, во вдлабен квадрат во кој се гледа рамка;

- Тежина: 1,90 гр.

- Дијаметар: 15 мм.

- Raumont 80; SNG Cop., 489.

Сл. 19

- *Тетраобол*: 460 - 451 год. пр.н.е.

- Ав. Коњ во од, надесно;

- Рв. Шлем, надесно, во вдлабнат квадрат во кој се гледа рамка;

- Тежина: 195 гр.

- Дијаметар: 13 мм.

- Raumont, 124; BMC, 7.

Сл. 20

- *Тетраобол* 480/79 - 477/6 год. пр.н.е.

- Ав. Коњаник надесно, со д. рака држи две копја, на главата каусија.

- Рв. Глава на лав, надесно во вдлабнат квадрат.

- Тежина: 2,35 гр.;

Дијаметар: 15 мм.;

-D. Raumont, 83, 33.

ДИОБОЛИ (1 гр.)

23. Ав. Коњаник со хламида на десно. Со левата рака носи две копја, со десната рака уздите на коњот. Рв. Квадрат поделен на 4 помали. SNG 479; Gaebler 149/no. 3.

24. Ав. Коњ морно стои. Околу точката круг. Рв. Вдлабен квадрат поделен на четири помали квадрати. Gaebler 149/no. 6; SNG 483.

25. Ав. Протом на коњ, во лево со свиткани предни нозе. Рв. Како под број 18. SNG 488.

26. Ав. Биста на коњ во лево. Рв. Вдлабнат квадрат во кој се наоѓа глава на јарец. Gaebler 151/no. 26.

ОБОЛИ (0.50 гр.)

27. Ав. Коњ во од кон десно. Рв. Вдлабен квадрат поделен на четири дела. SGN 481, даден како диобол.

28. Ав. Десен профил на младо голобрадо момче со крилест пегасус, во круг од точки. Рв. Вдлабен квадрат поделен на четири. Sear 1486; Мушмовъ 7022

Bibliography:

1. *Парите и паричните системи во Македонија*, НБРМ, Скопје 2012
2. *Монетите од колекцијата од Охридска банка*, Охрид 2002
3. Шелдаров Н., Лилчиќ В., *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Р. Македонија*, Скопје 1994

Summary

Alexander I and the beginnings of minting by the Macedonian kings

Aleksandar Ilievski

The beginnings of Ancient Macedonian minting are associated with the rule of Alexander I, because of the necessity to pay tax to the Persians. In 492 BC, the Persian general Mardonius led a military campaign to completely subjugate the Macedonian Kingdom, which continued to exist as a tribute state to the Persian Empire. The Persians gave the territory between the lower streams of the rivers Axios and Strymon to Alexander I, so he could exploit the silver mines of Mount Pangaion. The Kingdom of Alexander I stretched across Lower Macedonia, an area from the wide plain around the Thermaic Gulf to Mount Olympus in the south; the Middle Haliacmon, Moglenitsas River and Mount Bermion in the west; the Lower Axios in the north-west and the Lower Strymon in to the east.

Today, we know a lot of coins attributed to him. They are characterized by the diversity of iconographic representations stamped on the coins, and also by the different, exclusively silver, nominal values. The most commonly minted coins had the values of octodrachms, tetradrachms, octobols, tetraobols, but also smaller fractions. Especially interesting are the smaller coins - the tetraobols. They were produced in two different weight standards, heavy and light, although it is unclear why there were minted denominations with such close weights (2,45 and 2,18 g).

Римските вили на тлото на Република Македонија

Roman villas in the territory of the Republic of Macedonia

Darko Angjelkovski

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy – Skopje,
Ss. Cyril and Methodius University of Skopje
angjelkovski.d@gmail.com

Апстракт: Вилите, како една посебна категорија на градби, со својата комплексност, самите по себе се многу загаточни. До нивна изградба, во најголем број случаи, ќе доведе токму потребата на побогатите слоеви да уживаат, настрана од големите градови. Како такви, покрај сознанието дека се градени најчесто од побогати семејства, ни укажуваат и на можностите за развивање на дејности, кои во одреден регион, сопствениците на вилите можат да ги применуваат. Во нив можеме да согледаме многу елементи од Римјаните, кои за прв пат се појавуваат, или пак елементи кои Римјаните ги превземаат од другите култури, а самите ги усовршуваат. Римските вили, покрај луксузни градби, претставуваат и комплекси кои се од големо значење за Империјата и војската која е дел од самата Империја. Ќе се обидеме преку овој текст да ги разгледаме римските вили како комплекси, што тие содржат и чуваат во себе.

Клучни зборови: Рим, римски вили, подна декорација (мозаици), фреско декорација, хипокаустен систем

Во зависнот од тоа, во кој период од минатото живеел човекот, зависи и пристапот кој тој го применува да преживее и опстане. Пред сè, тоа се однесува на начинот на доаѓање до питка и свежа вода, храна, како и место, односно простор на кој тој ќе може да се стационира и да изгради свое живеалиште. Така, живеалиштето на човекот се разликува во различни периоди од развојот на човештвото, од праисторија па сè до денес. Во палеолитот човекот го користи она што природата му го нуди, односно како свое засолниште ги користи пештерите, карпите или пак на отворен простор придружен со огниште, додека во неолитот успева умствено да се издигне на малку повисоко ниво и да започне да гради куќи, коишто ќе бидат изградени од плетер облепен со глина. Постојаниот развој на човекот, како и зголемувањето на неговите секојдневни потреби, ќе доведе до најразлични нови и иновативни решенија во планирањето на живеалиштата. Со стапување на светска сцена, Римјаните, го донесуваат и воведуваат малтерот во градежните активности. Затоа, најдобро зачувани остатоци, па и цели градби имаме од Римскиот период. Римјаните покрај своите постојани живеалишта, градат и вили, кои им служат за одморање и уживање. Токму овој тип на живеалишта, ќе биде главен предмет на разгледување во овој труд.

Територијата на Македонија отсекогаш била привлечна за сите владетели, освојувачи, независно дали тие доаѓале од истокот, југот или западот. Самата географска поставеност на Република Македонија, таа да биде крстосница на Балканскиот Полуостров, ќе придонесе, таа да претставува значајна и многу важна мета на секој владетел кој сакал да воспостави контрола на југоисточниот дел од Европа. Едноставно кажано, оној кој воспоставил контрола над територијата на Македонија, воспоставил и контрола на Балканот. Така и Римјаните, ја освоиле оваа територија, истовремено правејќи ја и нивна провинција и воспоставувајќи комплетна власт. Со самото доаѓање на Римјаните, доаѓа и до постепено менување на културата и прифаќање на некои други принципи, правила, прописи, верувања, коишто се дел од римската култура и секојдневие. Во организирањето на своите походи кон југот и Мала Азија, Римјаните поставуваат свои легиски логори, каде војската која постојано циркулира, да може да се стационира и одмори. Белези на еден типичен римски легиски логор има римскиот град Скупи, кој во своите почетоци претставувал римски легиски логор (каструм) на петтата македонска и четвртата скитска легија¹. Римските легионери по завршувањето на својата служба во војската, имале можност да изберат дали ќе се вратат во родниот крај до крајот на својот живот, или пак, да изберат да се населат на некоја од освоените територии на Римската Империја. Нормално, дел од нив се враќале во родните краишта, а дел прифаќале да останат онаму каде што воената служба им завршила. На оваа територија тие добивале плодна почва, пари за службата, како и робови кои ќе им служат во животот. Благодарение на овие легионери, кои останувале на територијата каде што им завршила

¹ Микулчиќ И., *Старо Скопје со околните тврдини, Скупи од I-VII век*, 36-37, Скопје 1982

службата, градејќи луксузни комплекси за остатокот од својот живот, ние денес можеме да ги истражуваме овој тип на римска архитектура, односно римските вили.

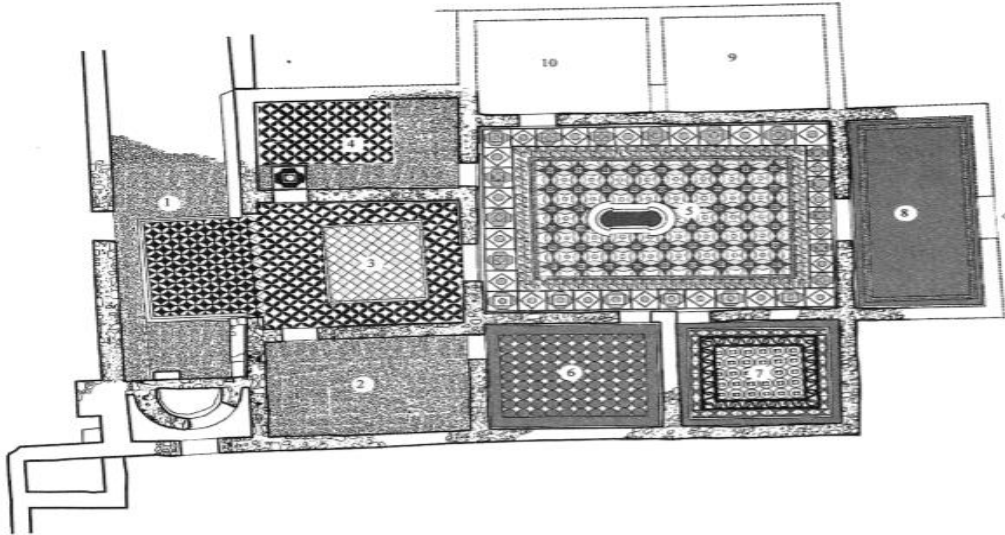
Самата поставеност на римските вили во однос на градските населбите го определуваат типот на вилата, односно дали таа ќе биде урбана, субурбана или пак рустична. На територијата на Република Македонија вилите како појава, односно како архитектонски комплекси се доста чести, но за жал се многу слабо истражени или пак нивните остатоци се премногу оскудни за да се вршат било какви истражувања. Сепак од она што досега е истражено, можеме да заклучиме дека бројот на ваквите римски вили на територијата на Република Македонија драстично се зголемува во првите векови од новата ера, а сето тоа поради големата експанзионистичка настроеност на Римската Империја². Овие вили, односно жителите на овие вили, занимавајќи се со земјоделство, фармерство, односно сточарство, претставуваат еден голем и многу важен економски елемент за римската војска, која своите ресурси при походите ги обновувала и збогатувала, токму од ваквиот тип на комплекси. Ваквиот тип на вила, наречен *villa rustica*, се јавува многу често и е многу застапен.

Со оглед на тоа дека вакви вили можеле да си дозволат само луѓе од повисокиот staleж во Римската Империја, многу од нив имаат обележја кои се типични само за побогатите слоеви. Римскиот период е познат по исклучителните достигнувања во сферата на подната декорација, односно мозаичната уметност. Тие влијанија не ја одминале ниту територијата на Македонија. Подната декорација кај римските вили е застапена кај оние порепрезентативни комплекси, кои се издвојуваат не само поради мозаиците, туку и поради целосната композиција на градбите врзани во еден комплекс. Кога зборуваме за подната декорација кај римските вили во Македонија, несомнено мора и вреди да ја споменеме римската вила на локалитетот *Стакина чешима*, во Валандово (сл.1). При истражувањата на оваа вила, која претставува субурбана вила, во сите простории подовите речиси и целосно да биле покриени со мозаици.³ Со истражувањето биле откриени четири простории со подна декорација, работени во *opus sectile* и *opus tessellatum*. Овие два опуси биле и комбинирани во некои од просториите.

---

² Герасимовска Д., *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*, 90-91, Скопје 2009

³ Ibid, 80

Сл.1 - Подната декорација на локалитетот Стакина Чешма - Валандово (Извор: Герасимовска Д., *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*, Скопје 2009)

Таков е случајот со просторијата именувана како *Просторија 4*. Просторијата била поделена на четири полиња, каде при изведбата на подната декорација во првото и четвртото поле бил употребен рустичен *opus sectile*, а во второто и третото поле бил употребен *opus tessellatum*. За разлика од оваа просторија, при изведбата на подната декорација во *Просторијата 3* била применета комбинација на поплочување со камени и мермерни плочи⁴, во *opus sectile*. Освен во оваа прекрасна и сигурно некогаш монументална вила, остатоци од подна декорација, имаме и во вилата откриена во дворното место на претпријатието „Авторемонт”, во непосредна близина на античката Хераклеја Линкестис, Битола (Сл.2 и Сл.3). Мозаиците се откриени во просториите А и Б. Во *Просторија А* мозаичните подови се зачувани во две нивоа.⁵ Мозаикот од *фаза I* е доста оштетен и многу малку зачуван. Се работи за подна декорација работена во *opus segmentatum*. Во позачуваните партии од мозаикот, можат да се согледаат повеќе паноа, поточно 11 паноа. Претставени се геометриски мотиви, односни форми на ромбоиди, кругови и квадрати. На едно од овие паноа е зачуван дел од натпис, со грчки букви и тешко читлив текст.⁶ Мозаикот од *фаза II*, е поставен над мозаикот од *фаза I*, кој претставува носач. Мозаикот е изведен во *opus tessellatum*. Од оваа фаза, зачуван е еден поголем дел од мозаикот, претставен низ четири паноа, како и низ два помали фрагменти во непосредна близина. Од зачуваноста на овој мозаик, можеме да кажеме дека се работи за декорација, каде се претставени октогони, меандри со свастика, како и флорални и зооморфни мотиви.

⁴ Шурбановска М., Римска куќа (палата) во Валандово, *Macedoniae Acta Archaeologica* 13, 174, Скопје 1992

⁵ Србиновски П., Резултати од ископувањата во 1976 година, *Macedoniae Acta Archaeologica* 5, 103, Прилеп 1979

⁶ Ibid, 105

Сл.2 - Подна декорација на римската вила кај Авторемонт-Битола (Извор: Герасимовска Д., *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*, Скопје 2009)

Во *Просторија Б* зачувана е подна декорација работена во *opus segmentatum*, аналогно на подната декорација од *фаза I* од *Просторија А*. И во оваа просторија, поголемиот дел од зачуваниот мозаик е поделен и претставен во неколку панона, од кои се гледаат геометриски претстави, претстави на пехари и еден фрагментиран дел од претстава на делфин.

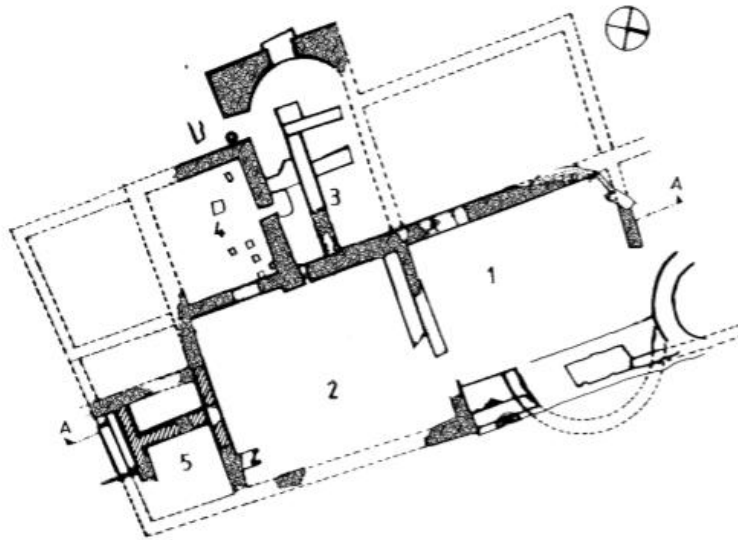
Покрај овие две раскошни вили, подна декорација среќаваме и во некои други, некаде повеќе, некаде помалку зачувани. Таков е случајот со приградската римска вила помеѓу Скупи и Бардовци⁷, доцноримската вила кај Козлук-Охрид⁸, остатоци од можна рустична вила кај Л'скач⁹, рустичната вила кај Барутница-Амзабегово, како и рустичната вила во Претор¹⁰ каде се пронајдени и еднобојни тесели, што претставува предзнак за постоење на подна декорација.

⁷ Герасимовска Д., 2009, 79

⁸ Маленко В., Нови археолошки наоди на локалитетите „Козлук“, „Габавци“ и „Св.Еразмо“, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 220, Прилеп 1976

⁹ Гарашанин М. и Д., Археолошке белешке са рекогносцирања у источној Македонији, *Зборник на Штипскиот Народен Музеј* 1, 83, Штип 1959

¹⁰ Bitrakova V., Pretor, Prespa-kasnoantička arhitektura, *Arheološki Pregled* 9, 118, Beograd 1967

Сл.3 Основа на вилата кај Авторемонт, во близина на Хераклеја Линкестис (Извор: Герасимовска Д., Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија, Скопје 2009)

Покрај подната декорација, кај побогатите слоеви на населението, се градат комплекси, во кои покрај подна декорација се среќава и декорација на ѕидовите, односно на нив се наоѓала некаква фреско декорација. За вакви можности ни говорат остатоците од фреско декорациите на локалитетот *Стакина чешма*¹¹ - Валандово, римската вила под *Базилката кај Паликура*¹², каде во шутот биле пронаоѓани остатоци од фреско декорација, а слична е и ситуацијата на локалитетот *Козлук-Охрид*¹³, каде во југозападниот дел биле откриени три простории со многу фрагменти од фреско декорација.

Работните простории претставуваат составен дел од вилите. Всушност, се работи за нивниот економски дел, каде се врши некаква посебна дејност, која се определува во зависност од наодите и подрачјето на кое се наоѓа вилата. Кога зборуваме за работните простории кај вилите, посебно интересен е случајот со локалитетот *Пештерица*, во село Ореовец, Прилепско. Во целиот комплекс на оваа рустична вила се наоѓала и една голема просторија, која во нејзиниот склоп содржела и една помала просторија, т.н. базен, градена од кршен камен и малтер. Според К. Кепески, овој базен бил поплочен и служел за обработка на грозје, односно негово гмечење, од каде сокот од грозјето, преку фино малтерисан и направен изливник (под кој се наоѓал голем земјен сад), а потоа се црпел и се складираше на друго место.¹⁴ Овој базен бил поплочен со убави подни цигли, вкупно

¹¹ Шурбановска М., 1993, 173

¹² Герасимовска Д., 2009, 89

¹³ Маленко В., Кузман, П., Хермелеја, Лихнид 6, 92, Охрид 1988

¹⁴ Кепески К., *Villa Rustica* во Пештерица кај Прилеп, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 144, Прилеп 1976

шест, додека споевите на циглите со бочните страни од ѕидовите биле фино измалтерисани со црвенкаст малтер. Слична ситуација, со ваков базен, забележана е и на локалитетот *Мишевска Воденица*¹⁵, каде овој базен бил евидентиран во две фази, од која само првата служела за гмечење и излевање на сокот од грозјето. Римската вила на локалитетот *Разбиеница*¹⁶, кај селото Ресава, исто така содржела една голема просторија намената како работилница. Таа била долга 9 метри, а широка 5 метри. Подот на оваа работилница бил многу внимателно и прецизно нивелисан и поплочен, во три фази, три подни хоризонти.¹⁷ Овие три фази на подот, укажуваат дека оваа просторија била доста користена и дека се работело многу. Дополнителна тежина на тоа дека оваа просторија имала голема улога во целиот комплекс, дава фактот дека ниту еден од подовите во просториите за живеење не бил поплочен. Во оваа просторија биле пронајдени скршен воденички камен, кој веројатно бил секундарно употребен (најверојатно како дибек за толчење или дробење некаква материја/сировина). Непосредно во негова близина се наоѓа и каналче за одвод на отпадни води. Сето ова упатува на тоа дека на оваа вила, односно во оваа работилница најверојатно работел некој грнчар, кој тука ја преработувал глината, ги обликувал сатовите, а потоа ги сушел и боел на поплочениот под. Покрај ваквите убаво дефинирани простории, постојат и простории кои можеби не се целосно откриени или нема доволно остатоци за да се добие една комплетна слика за што служеле тие простории. Во непосредна близина на локалитетот *Мишевска воденица*, откриени се две печки за градежен материјал¹⁸, во објекти изградени од камен и кал, за кои не се знае точната намена. Овие печки е можно да биле во служба на самата вила, но и да претставуваат центар на оваа дејност во овој регион.

Со својата огромна територија, Римската Империја имала области со различни климатски услови. Така, онаму каде што климата е топла, нема потреба од некакви системи коишто ќе служат за затоплување на куќниот, односно станбениот простор. Меѓутоа, онаму каде климата е променлива, со топли лета, а студени зими, се појавува потреба од поставување на вакви системи, со помош на кои, ќе се затоплат домовите. Па така, како и многу други новитети кои потекнуваат од времето на Римјаните, се појавува и т.н. „*хипокаустен систем*“ за загревање на просториите. Тој значително започнува да се употребува во последните два века од старата ера. Тој се состои од двоен под, низ кој струи топлиот воздух од ложиштето, наречено *praefurnium*. Горниот под бил придржуван од столбчиња, *суспензури*, низ кои струел топлиот воздух од ложиштето¹⁹. Ваквиот начин на загревање, освен во станбените објекти, се користел и во бањските комплекси. Во вилите пак, како комплекси кои најчесто припаѓаат и се карактеристични за побогатиот слој, овој начин на загревање речиси и да го има во скоро сите досега истражувани вили.

¹⁵ Герасимовска Д., 2009, 84

¹⁶ Со изградба на Акумулационото езеро „Тиквеш“, оваа римска вила е потопена.

¹⁷ Микулчиќ И., Една античка *Villa rustica* во Тиквеш, Годишен зборник на Филозофски Факултет 23, 272, Скопје 1971

¹⁸ Герасимовска Д., 2009, 80

¹⁹ Ibid, 210

Хипокаустниот систем, исто како и мозаиците, е препознатлив кај полуксузните комплекси. На територијата на Република Македонија хипокаустниот систем е доста често употребуван. Тој е употребуван за загревање најчесто на бањите во склоп на богатите вили, но и на нивните простории за престој. Бањите, секако се неопходни за одржување на личната хигиена. Остатоци од бањски комплекси во состав на вилите во Република Македонија, се забележани, односно констатирани на повеќе локалитети. На локалитетот *Долги Грм*, во село Слатино, делумно била истражена една античка градба, во која се пронајдени остатоци од хипокаустен систем. Оваа градба претставува мала бања во склоп на богата рустична вила.²⁰ Типичен пример за термален, односно бањски комплекс, во состав на една вила, имаме на веќе споменатиот локалитет *Пеитерица*. На овој локалитет термалниот комплекс се состоел од четири простории: просторија за чување на огревниот материјал, потоа ложиштето, односно *praefurnium*, калдариум каде се пронајдени и остатоци од *тубули*²¹ низ кои струел топлиот воздух и се загревала таа просторија, која во својот состав имала и мала базен со топла вода, како и една просторија со мал базен во кој се наоѓала ладна вода, заедно со одводен канал преку кој се испуштала водата. Остатоци од вакви слични простории, делумно се откриени и истражени на локалитетот *Козлук* во Охрид, каде хипокаустниот систем е пропратен со просторија за бањање, која пак била со подна декорација-мозаик, како и одводни канали за испуштање на водата покрај сидовите²². *Разбиеница* е уште еден од низата на локалитети, римски вили, кои во себе содржат термален комплекс. Покрај карактеристичните простории за еден термален комплекс, како ложиште, просторија со хипокаустен систем и кади, треба да се издвои податокот дека сидовите на бањата се исклучително широки. Ширината на јужниот темел изнесувала 1 – 1.05 метри, додека кај речиси сите останати објекти од ваков тип, ширината варира од 0.50 – 0.65 метри. Хипокаустниот систем на загревање е евидентиран и на други локалитети со римски вили, како што се: рустична вила во *Претор*²³ (сл.4), вилата кај претпријатието „*Авторемонт*“²⁴-Битола, *Мишевска воденица*-Немањици, рустичната вила кај *Л’скач*, *Дуло-Бањане* и други.

---

²⁰ Микулчиќ И., *Полог од предисторијата до средниот век, Тетово и тетовско низ историјата*, 51, Тетово 1982

²¹ Кепески К., 1976, 145

²² Маленко В. и Кузман П., 1988, 92

²³ Битракова-Грозданова В., Археолошките истражувања во Преспа во 1967/68 година, *Macedoniae Acta Archaeologica* 9, 187, Скопје 1988

²⁴ Србиновски П., 1979, 107

Сл.4 - Остатоци од хипокаустен систем во римска вила, Претор (Извор: Јоновски К.Ј., Преспа, Скопје 2000)

Освен овие недвижни наоди, односно архитектурата, со истражувањата се открива и доста подвижен материјал. Во состав на тие подвижни археолошки наоди, припаѓаат керамичките наоди и металните предмети. Ваквите наоди се од голема корист, особено при датирањето на самите објекти, како и правењето на аналогии со наоди од други локалитети, но и одредувањето на самата функција на градбата, односно објектот. Фрагментите од керамички садови речиси и да се најчестите наоди на ваквите локалитети. Најчесто се работи за груби керамични садови, најчесто за домашна употреба. Карактеристични форми на садови кои се јавуваат, констатирани со помош на фрагментите, се керамичните лонци, карактеристични во кујнската керамика, стомни, складишни амфори итн. Фината керамика е најзастапена преку формите како чаши, шољи, паници. Тие се најчесто со локална изработка, но може да се најде и на ситуации каде керамиката е изведена по теркот на големите центри од Медитеранот. Монетите, како еден од најсигурните показатели за тоа кога опстојувал еден објект, се наоди кои се најчесто бронзени и се од голема корист. Во зависност од монетите, доколку се откријат, полесно се датира објектот. Така, од досега истражените вили на тлото на Република Македонија, пронајдени се монети од периодот кога владеел Хадријан (117-138)²⁵, па сè до периодот на Валентинијан I (364-375)²⁶. Од останатите наоди, најчесто се среќаваат железни предмети, како ножеви, пили, токи, згури, клинци, парчиња од земјоделски

²⁵ Микулчиќ И., 1971, 279

²⁶ Кепески К., 1976, 147

алатки и други предмети кои им биле потребни на домаќинствата за извршување на своите секојдневни потреби.

Малата истраженост на римските вили во Република Македонија, пред сè, се должи на фактот дека тие, често се позиционирани на денеска обработливо земјиште, па поради тоа во голем дел се често оштетени. Кога ќе се најде на остатоци од римски вили, се преземаат само делумни истражувања, кои опфаќаат само истражување на две-три простории, а ретки се случаите кога се истражуваат подетално и на поголема површина. Сепак, тие се еден индикатор кој ни ја отсликува економската состојба на населението, неговиот начин на живот, но и дејностите со кои тоа се занимавало.

Bibliography:

1. Bitrakova Vera, „*Pretor, Prespa-kasnoantička arhitektura*”, *Arheološki Pregled* 9, Beograd 1967, 118-119
2. Битракова-Грозданова Вера, „Археолошките истражувања во Преспа во 1967/68 година”, *Macedoniae Acta Archaeologica* 9, Скопје 1988, 187-202
3. Гарашанин Милутин и Драга, „*Археолошке белешке са рекогносцирања у источној Македонији*”, *Зборник на Штипскиот Народен Музеј* 1, Штип 1959, 83
4. Герасимовска Дафина, „*Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*”, Скопје 2009
5. Јоновски Кирил Ј., *Преспа*, Скопје 2000
6. Кепески Костадин, „*Villa Rustica во Пештерица кај Прилеп*”, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, Прилеп 1976, 143-149
7. Маленко Владо, „*Нови археолошки наоди на локалитетите „Козлук”, „Габавци” и „Св. Еразмо”*”, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, Прилеп 1976, 219-236
8. Маленко Владо и Кузман Паско, „*Хермелеја*”, *Лихнид* 6, Охрид 1988, 89-116

9. Микулчиќ Иван, „Една античка *Villa Rustica* во Тиквеш“, Годишен Зборник на Филозофски Факултет 23, Скопје 1971, 269-285
10. Микулчиќ Иван, „Полог од предисторијада до средниот век“, Тетово и тетовско низ историјата-1, Тетово 1982, 35-61
11. Микулчиќ Иван, „Старо Скопје со околните тврдини“, Скопје 1982, 36-37
12. Србиновски Пецо, „Резултати од ископувањата во 1976 година“, Macedoniae Acta Archaeologica 5, Прилеп 1979, 99-111
13. Шурбановска Мила, „Римска куќа (палата) во Валандово“, Macedoniae Acta Archaeologica 13, Скопје 1993, 171-182

Summary

Roman villas in the territory of the Republic of Macedonia

Darko Angjelkovski

The benefits of the Roman culture are huge and important all over the world, starting with the techniques of building, decoration, culture, beliefs and many others that are preserved and are still used today.

Roman villas are an important part of the Roman architecture and were primarily built for luxury and relaxation, but they also represented very important part of the Roman Empire. As an architectural complex they offered a lot of benefits to the Empire, above all for the army that passes by all the areas that the villas were built on, so they could supplement their reserves and continue with their quests and conquests.

In the Republic of Macedonia, the Roman villas, from what is so far excavated, even though it is only a very small part, offer sufficient data from which we can learn a lot. As a type of building themselves, only people of the higher class could afford them. They are complex and very different from other buildings. They contain more rooms for different purposes than ordinary buildings or houses for everyday living.

The Roman villas are luxurious buildings that are very large in size and have separate additional buildings with different functions, such as workshops, which also represent a significant part of the villas and their existence. The activity that is represented in the villas depends on the area in which the villa is built, so they can deal with the processing of grapes i.e. preparation of wine, crop growing and its processing into flour, processing clay (making ceramic vessels) etc.

Despite these premises, that we can say are the economic part of the villa complex, there is also the more beautiful, the more luxurious part of the living space, where we can find beautiful mosaics with various motifs of flora, fauna, geometric motifs that are placed on the floor and beautify the entire complex and giving it the epithet of a luxury building. On the territory of the Republic of Macedonia, most of the villas that have been investigated, have this mosaic landmark. At some places they are well preserved and the motifs of the mosaics can be seen very well, but in other situations they are so destroyed, that one can see only some tesserae acting as an indicator of the existence of a floor decoration. Regardless of whether they are completely preserved or not, they offer a clear image linked to other components, like e complete

picture of the economic status its owner. Along with the mosaics, there are also mural decorations, which have been reported in a few cases in which we have small fragments of this decoration on the walls.

The bathrooms are also represented in the villas, for personal hygiene of the owner and his family. They are premises that not everyone can afford, so the pools of these buildings were often paved with a mosaic that gives an extra weight to the complex as a complete luxury.

However, the general survey of the Roman villas in the Republic of Macedonia is greatly left out, so we have very little information about their part in the "bigger picture". To them, as an unbreakable part of the Empire, should be paid special attention in order to fully realize the phenomenon of the Roman villas in the territory of the Republic of Macedonia.

**Култот на Митра и култот на Дунавските
коњаници на Балканот, студиска анализа
- нивни сличности, практикување на
култовите и сталежите од општеството
кои ги практикувале**

*The Roman cults of Mithras and the Danubian riders in the
Balkans, a study analysis - their similarities, practicing of the
cults and the social classes that practiced them*

Kristijan Tosheski

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy - Skopje
Ss. Cyril and Methodius University - Skopje
ktosheski@gmail.com

Апстракт: Со ширењето на Римската Империја, самите Римјани дошле до простори каде што духовната култура се развивала и се мешала многу векови наназад. Па, така, на овие простори на Римската Империја, се создале неколку позначајни култови, од кои, за нас интересни - култот на Митра, и култот на Дунавските коњаници. Во овој труд ќе се сретнеме со надворешна духовна култура инкорпорирана во секојдневниот живот на сиромашниот Римјанин, римските робови, воените ветерани итн... Освен тоа, ќе поставиме неколку прашања за дополнително истражување и можеби поголем интерес околу овие култови. Крајната цел на овој труд е да оствари објективна анализа и да ја покаже сличноста на овие два култа најмногу преку нивните визуелни прикази.

Клучни зборови: култ, Митра, Дунавски коњаници, општествени сталежи, Римска Империја, робови, воени ветерани, тауроктонија, херои, духовно реинкарнирање

Скопско-кумановската област во минатото била отсекогаш изложена на воени и духовни влијанија. Овие влијанија дејствувале од повеќе страни на светот. Од сите тие миграции и воени походи кои се случувале почнувајќи од доцниот неолит до денешно време, нас највеќе нè интересира освојувањето на овие простори од страна на Римјаните, и нивно подоцнежнo стационирање. Ширењето на Империјата на некој начин било во полза на жителите опфатени во нејзините граници. Римјаните со нивните освојувања не го асимилирале домородното население целосно. Тие воведувале култ на Императорот и избирале свои старешини кои ќе одговараат на централната власт во главниот град на колонијата. Римската духовна култура била едноставно пренесена од воените ветерани кои добиле имот од императорот на овие простори. Па, така, денес имаме голем број епиграфски споменици кои укажуваат на сместувањето на воените ветерани на овие простори. Со стационирањето на овие ветерани се создале нови градови, или веќе постоечки се трансформирале во римски муниципиуми или колонии. Издигнувањето на овие градови, односно нивното трансформирање, подразбирало носење на повеќе културно-уметнички елементи од центарот на Римската Империја. Така што, градбите, уметноста, начинот на живот, и како најважен елемент - патиштата, биле тотална автентична римска творба. Во отелотворувањето на овие творби биле потребни луѓе - робови кои тоа ќе го работеле за парче леб на ден. Имајќи ги предвид патиштата, движењето на трговци кои продавале робови било доста фреквентно. Овие луѓе најчесто биле пренесувани од Блискиот Исток насекаде низ империјата, а Скопско-кумановската котлина можеби била главната конекција за трговија меѓу Централен Балкан и егејското крајбрежје. За секаков вид трговски цели на патиштата постоеле патни станици кои ја регулирале трговијата. Ваква станица, во околината на Куманово, со име „Визианус“ нам ни е позната преку една вотивна ара и пишани документи¹. Трговијата со овие робови не ја носи само нивната работна сила која ќе му служи на домаќинот, туку, исто така и нивната духовна култура. Оваа нивна духовна култура со тек на време се измешала со тогашната римска духовна култура. Како производ на тоа настанале некои „мешани“ ориентални мистични култови на овие простори². Дел од тие култови биле култот на Митра и култот на Дунавските коњаници. Пред да започнеме со анализа на култовите посебно, а потоа и прикажување на нивните сличности, мора да напоменеме дека овие духовни практики не се религии. Нема да зборуваме за религии затоа што зборот *религија* доаѓа во новиот век како етикета за вербата во натприродниот претпоставен, кој нè води

¹ IMS VI, p.165-166, f.212.

² L. Jovanova, *On some of the Oriental Cults in the Skopje-Kumanovo Region, p.298-301, Romanising Oriental Gods?...*, 2015, Skopje

низ животот во смртта, за да го купиме нашиот комфорт по неа. Овие духовни импресии не се наследени следствено на раѓањето, туку тие се научени и „имитирани“ по индивидуална одлука за практикување во одреден период од животот. Како што предлага Бек, земајќи ги предвид описите на Плутарх како мистериите на Изидата се всушност нејзин дар³, култот на Митра го смета за систем на „допаѓање, потиснати мисли и имитација“ кој го слави божеството преку фазите на иницијација⁴. Понатаму во текстот на оваа духовна практика ќе се обраќаме со Митраизам затоа што од објективна гледна точка тоа е начин на живот на индивидуата која ја практикува, а и поради претходно напишаното. Додека овој култ мутира и констатно е во движење со освојувањето на Анадолија од страна на Римјаните, се чини дека култот на Дунавските коњаници се раѓа и е присутен од долната граница на Долна Мезија, нагоре по реката Морава, сè до Дунав. Земајќи ги предвид наоѓалишта на вотивни споменици во светски рамки на овие два култа, култот на Дунавските коњаници можеби бил поконзервативен од оној на Митра, и неговите вотивни споменици биле пронаоѓани во далеку порурални региони од оние на Митра. Сепак, за регионот на Македонија, односно долната граница на Долна Мезија, тоа не е случајот. Сите вотивни споменици и едниот митрајон се пронајдени во тотално рурални средини, далеку од претпоставените антички патишта. Овие уметнички претстави заедно со неколку спомнувања на Митра на вотивни ари, вкупно од двата култа, се бројат некаде околу петнаесетина. Поради малиот број на факти и текстови од нашиот регион, ќе се служиме со светска литература во предлог-херменевтика за сличноста на овие два култа. Причината зошто сме ограничени на регионот е поради аргументите со кои ќе се служиме за да подоцна оформиме некакви хипотези.

1. Појава и ширење

1.1. Митраизам

Конкретното време кога овој култ е создаден, како и за сите останати, не може да се одреди. Иако се зборува за култ и супериорно божество на овие простори, ликот и делото на овој духовен натприроден водач не се почитувал како индивидуално божество отсекогаш. Првите податоци за името на Митра ги добиваме уште во најстарите ракописи на Санскрит⁵ од Индискиот полуостров познати како Веди (Vedas). Овие ракописи се датирани измеѓу половината на вториот милениум пред наша ера, и третата четвртина од првиот милениум пред наша ера според германскиот филологот Max Müller⁶. Земајќи ги предвид овие информации, можеме да заклучиме дека името на Митра се спомнува околу

³ J. Gwyn Griffiths, *Plutarch's De Iside et Osiride (trans.)*, 27, 1970.

⁴ R. Beck, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire - Mysteries of the unconquered Sun*, 1-2, 2006, New York.

⁵ S.Dutt, *India in a Globalized World*, 2006, 36, Manchester University Press. Видено на Google Books, 10/09/2016.

⁶ Видено кај G.D. Flood, *Introduction to Hinduism*, 37-39, 1996, Cambridge University Press. Видено на Google Books, 10/09/2016.

две илјади години. Секако, не константно, но било присутно и луѓето имале можност да читаат и да раскажуваат. Со издигнувањето на Ахеменидската династија и појавата на првиот Перски крал, Кир II, во средината на шестиот век пред наша ера просторите северозападно од Индискиот Полуостров паѓаат под централна власт, а со тоа луѓето на тие простори се насочени кон духовната култура на новите монарси⁷. Овие монарси кои го почитувале учењето на Зороастризмот, пренесен од страна на пророкот Зороастер (Заратустра), се стремеле да делуваат на светот со нивната слободна волја (како што и учел Зороастризмот), што секако одговарало на секој „обичен“ човек во тоа организирано живеење. Сите собрани ракописи од пророкот Зороастер се собрани во една книга наречена Авеста (Avesta). Оваа книга е содржана од неколку делови, од кои за нас важен, делот со наслов „Nyayeshes“. Овој дел од Авестата е исполнет со рецитали во име на Сонцето и Митра, на Месечината, на Водата и на Огнот. Според Boyle, сите овие рецитали биле рецитирани од свештениците и верниците. Овие рецитали имале посебен дел од денот или месецот кога се пееле, и исто така, не биле наменети за рецитирање само за време на литургија. Во истиот дел од Авестата, постоеле пет текстови наречени „Gah“ кои имале слична содржина и намена, со исклучок на тоа што овие рецитали се пееле пет пати во денот, делејќи ги денот на пет фази⁸. Овие пет фази на денот биле исклучиво важни за секој следбеник на учењето на Заратустра, но исто важни за нас и темата на овој текст, па затоа сите овие фази ќе ги објасниме понатаму во текстот. Врховното божество во оваа духовна експресија било наречено Ахура-Мазда. Митра, не бил божество на ниво со Ахура-Мазда, затоа што врховното божество немало останати божества на негово ниво кои му помагале во владеењето, туку тој бил почитуван како акумулација на шест концепти. Митра, иако не бил супериорно божество, како потомок на Ахура-Мазда, бил гласник на Креаторот кој ја чувал земјата. Зороастризмот, и негови верзии низ вековите, се почитуваат сè до појавата на Исламот во регионот на денешен Иран и Ирак во првата четвртина на седмиот век од нашата ера. Името на Митра од времето на Селевкидското Кралство до владеењето на Нерон, навидум е засенето. Cumont препорачува дека на западот ова божество, заедно со божествата над негово ниво, било идентификувано со други божества од Ориентот или Оцидентот. Како на пример, Баал, богот на небесите на западните семитски народи бил поистоветуван со Ормазд (Ахура-Мазда) и понатаму тој во верзија на Јупитер; а Митра со Сирискиот бог на небесната светлина Елгabal, односно Сол Инвиктус. Исто така, Cumont препорачува дека низ времето во просторите на Анадолија, Митра бил обожуван заедно со Кибела. Всушност, двојката Митра-Анахита (иранска божица на водата) била поистоветувана со анадолската двојка Кибела-Атис. Постојат аналогии на оваа двојка со грчката Артемида Таурополос и кападокиската божица Ма⁹. Можеме да претпоставиме дека литургиите на сите овие култови биле

⁷ M. Boyce, *The Religion Of Cyrus The Great*, 15-31, in A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg: *Achaemenid History III: Method and Theory*, 1988, Leiden.

⁸ M. Boyce, *Textual Sources For The Study Of Zoroastrianism*, p.3, 1984, The University of Chicago Press. Видено на Google Books, 11/09/2016.

⁹ F.Cumont, *The Mysteries Of Mithra*, trans. by Thomas J. McCormack, p.178-180, 1903, London.

слични во однос на мистериите и жртвуваните субјекти, што можеби допринело за ширење на култот на Митра како посебен, односно создаден од повеќе култови во еден. Немањето на грчки текстови или артефакти со името/ликот на Митра од хеленизираната Анадолија, а од друга страна конзервативноста на народите во северниот планински дел од регионот и достојните културно-духовни персиски народи од истокот, покажуваат на тоа дека е можно да тие ја задржале автентичноста и да го обожувале божеството на небесната светлина. Во предговорот на неговата книга за мистериите на Митра, Cumont пишува дека без разлика како западниот свет влијаел на Анадолија, тие никогаш не се претопиле во принципите на западните народи. Тој препорачува дека, напротив, свештениците кои дејствувале со учењето на Маздаизмот, директно влијаеле на Јудаизмот; подоцна и како влијание на православно Христијанство^{10 11}. Иако Римјаните не успеале во индоктринирање на истокот, сепак луѓето од западот и истокот се измешале со тоа што луѓето кои како војници или робови доаѓале на западот, односно биле купувани, си го задржале автентичниот начин на живот. Римјаните се познати по градењето на нивните патишта, па и поради нив, огромното ширење низ светот на нивната култура. Во првите осумдесет години од новата ера Римската власт била речиси насекаде низ империјата. До крајот на првиот век, крајните краци на истокот на Империјата достигнувале до древната Месопотамија, од каде што и се смета дека потекнува Митра како божество. Во тие нови простори од светот каде што претходно се практикувале верзии на Зороастризмот, некои луѓе сметале дека треба да бидат дел од Римските легии. После неколку години служење во Римската војска, некои индивидуални личности добивале поголем ранг (Centurion) и биле праќани да служат на други места, најчесто западот. Како што напоменавме претходно, тие секогаш стоеле гордо позади својата домородна култура. Па така, најстарата инскрипција кој го спомнува името Митра е од некој ослободен роб во времето на Флавијевците (69-96 н.е). Понатаму, во една инскрипција најдена близу Нерсае (Nersae) во центарот на Апенинскиот Полуостров, се спомнува растурањето на некој митрајон поради тоа што градбата била **стара**. Cumont смета дека оваа духовна практика била донесена во центарот на Европа, во каструмот *Sanuntum* од страна на петнаесеттата легија на почетокот на владеењето на Веспасијан; исто така, смета дека подоцна (148 г.н.е) култот се почитувал и од страна на војниците во Германија. Додека до крајот на вториот век од нашата ера, Cumont пишува дека култот стигнал и до Остија¹². Од друга страна, Веck ни дава исто така податоци за најстарите митрајони во границите на Империјата датирани преку керамика и вотивни споменици во

¹⁰ *ibid.* III-V.

¹¹ Хипотезите на Cumont почнувајќи од седумдесеттите години на дваесеттиот век па наваму, се остро критикувани од страна на теолози и историчари. Тие, земајќи ги предвид латинските пишани извори, сметаат дека овој култ, односно божеството Митра, е со исклучиво потекло и креација од Римската духовна култура. Некои научници како John Hinnells и Roger Beck, делумно се придржуваат до идеите на Cumont, дека Митра сепак има потекло од Иран. Но, од друга страна, R.L. Gordon и Luther Martin целосно го исклучуваат иранското потекло на божеството и јасно тврдат дека ликот и делото на Митра е создадено од Римската духовна култура и најлесно може да се објасни преку истата.

¹² **F. Cumont**, *The Mysteries Of Mithra*, trans. by Thomas J. McCormack, p.37-41, 1903, London.

годините помеѓу 80 г.н.е и 120 г.н.е. Објектите кои ги спомнува се простираат од Јудеја сè до Германија¹³. Во границите на нашата држава до сега се пронајдени два митрајони (од кои едниот претпоставен), неколку вотивни плочи и жртвени ари. Овие наоди биле пронајдени близу тромеѓето на античките римски провинции Македонија, Горна Мезија и Тракија. Во денешно време тоа би било Скопско-кумановската котлина и низините накај Свети Николе. Највеќе од наодите се пронајдени околу градот Куманово. Во митрајонот близу селото Биљановце, освен самата градба, се пронајдени олтар, вотивен рељеф, капител секундарно искористен како вотивна плоча и биста од божеството (која најверојатно припаѓала на цела статуа)¹⁴. Кај претпоставениот митрајон во близина на селото Лопате (претпоставената станица Ламуд) е пронајден апсидален сид и во негова близина вотивен олтар со инскрипција, како и вотивен споменик со инскрипција. Во западниот дел од регионот на Куманово е пронајден олтар посветен на Митра, со инскрипција која спомнува име на службеник во станиците Визијанум и Ламуд (*Vizianum & Lamud*). Единствениот наод на исток од Куманово е пронајден на околу 14 км северно од Свети Николе¹⁵. На него се прикажани карактеристичните сцени и се смета за најрепрезентативниот релјеф пронајден во Македонија¹⁶.

1.2. Дунавски коњаници

Потеклото на божеството претставено на овие плочки е далеку по комплексно од Митра. Во досегашната литература досега не е спомнато посебно име на божеството, туку само што содржат претставите на тие плочки, нивните димензии, нивното место на пронаоѓање и честото прашање дали тие биле сериско изработувани во деловите од централна Европа над Дунавскиот *limes*. Објаснувањето на божеството е тешко поради бројните аналогии и немањето апсолутно никаков натпис на сите досега пронајдени плочки. Првата збирка на вакви плочки била објавена во 1888, но овие плочки сè уште не биле етикетираны како култни. До седумдесеттите години од минатиот век тие биле само збирка на плочки, но имале голема важност поради тоа што биле пронаоѓани на важни локалитети кои датираат во Империјалниот и Доцно Римскиот период^{17 18}. Првиот пат кога овие плочки се сместуваат во култ е на почетокот на седумдесеттите години од

¹³ R. Beck, *Beck on Mithraism: Collected Works with New Essays*, p. 34-35, 2004, Ashgate Pub.

¹⁴ Z. Nikolovski, *Notes for Several Cultic Forms from the Roman Period in the Region of Kumanovo*, p.71-81, *Folia Archaeologica Balcanica III*, 2015, Скопје.

¹⁵ L. Jovanova, *On some of the Oriental Cults in the Skopje-Kumanovo Region*, p.298-301, *Romanising Oriental Gods?...*, 2015, Скопје.

¹⁶ S. Белдедовски, *Митраистички Споменик од Св. Николско*, p.75-82, *Macedoniae Acta Archaeologica 6*, 1980, Скопје.

¹⁷ Првата збирка на плочки е од: Antonescu, *Cultur Cabirilor in Dacia, 1888, IX +260*. Видено кај: И. Поповић, *Један Доњопанонски Центар за израду оловних икона Подунавских Коњаника*, p.133. *Зборник Народног Музеја*, XII-1, 1986, Београд.

¹⁸ Другите двајца истражувачи се Nowotny, *WMBH, IV, 1896, 206*; и Hampel, *AE, XIII, p.305-365, 1903*; XXV, 1-16 и p.116-126, 1905; XXXI, p. 409-425, 1911; XXXII, p.330-352, 1912; *Vp Reg, VIII, p.5-47, 1904*. Видено кај: *ibid.*

минатиот век од страна на Tudor¹⁹. Сите досегашни автори кои пишуваат на оваа тема, божеството го препознаваат и како други Европски и Ориентални божество како што се: Деметра, Изида, Епона, Луна. Плочките најдени до седумдесеттите и собрани на едно место од страна на Tudor, се пронајдени на неколку региони во централна, источна и јужна Европа. Тоа се регионите на Горна и Долна Дакија; Горна и Долна Панонија и Горна и Долна Мезија. Во двата корпуси склопени од страна на Tudor се објавени деведесет и една плочка и една мапа. Во вториот корпус тој пишува дека изработката на овие плочи се случувала некаде во регионот на Дакија, и дека плочите прво се претставувале со еден коњаник (II в.н.е), а подоцна со двајца (од крај на II до IV в.н.е)²⁰. Наспроти Tudor, претпоставка за нивното место на изработка и можна географка раширеност, како и сите дотогаш најдени верзии на изработка на овие плочки, ги објаснува Поповиќ²¹. Поповиќ пишува дека во централниот дел на Балканот, овие плочки се ретко застапени. Причината за тоа со сигурност не може да се знае, но можеме да претпоставиме дека е диференцијација во културните погледи на луѓето меѓу северниот и јужниот дел на Балканот. Во границите на Р.М. се пронајдени вкупно седум вакви плочки (оловни и една мермерна), од кои, само четири се публикувани²². Локацијата на пронаоѓање на овие плочки ни укажува на тоа дека тие биле надвор од градот и подалеку од главните патишта. Овие локации и ден денес се наоѓаат на периферијата од градот Скопје (Радишани и Нерези), една во близината на с. Клечовце кај Куманово и уште една кај с.Чардаклија (лок. Ежов Град) близу Штип²³. Како и сите останати плочки со овие одлики, и овие пронајдени во границите на Р.М. се комплицирани за објаснување на симболиката и значењето на култот затоа што досега не е најден ниту еден вотивен натпис за тоа кој ги поклонува или кое е божеството прикажано. Ако ја земеме предвид хипотезата на Поповиќ, за тоа дека овие плочки се сериски изработувани²⁴, не може да се надеваме на натпис и повеќе информации за кое е божеството и како тоа влијаело на народот. Од друга страна, тезите на Tudor дека овие плочки претставуваат божество и имаат култно значење се помалку сомнителни. Ако ги земеме предвид локациите на најдените предмети од Р.М., можеме да претпоставиме дека овие предмети би биле сместени во објекти лоцирани во руралните средини на тогашниот свет²⁵. Едни од луѓето

¹⁹ D. Tudor, *ED*, VII, p.189, 1937. Видено кај: **ibid**.

²⁰ D. Tudor, *CMRED*, I-II, 1969-1976, Leiden. Видено на Google Books, 14/12/2016

²¹ И. Поповиќ, *Један Доњопанонски центар за израду оловних икона Подунавских Коњаника*, 113-122. *Зборник Народног Музеја, XII-1*, 1986, Београд.

²² Публикувани во: Л. Јованова, Две оловни плочи од култот на Дунавските Коњаници, 117-187. *Macedoniae Acta Archaeologica*, XVI, 1997-1999, Скопје. ; Л. Јованова, *Споменик од култот на Дунавските Коњаници*, 155-172. *Macedonia Acta Archaeologica*, XIV, 1993-1995. и З. Николовски, *Notes for Several Cultic Forms from the Roman Period in the Region of Kumanovo*, p.71-81, *Folia Archaeologica Balcanica III*, 2015, Скопје.

²³ Плочката пронајдена кај Клечовце е близу претпоставената патна станица Визијанум, а плочката пронајдена кај Ежов Град - за најјужната плочка од овој култ пронајдена на Балканот и прва во провинцијата Македонија.

²⁴ Сериски изработувани со помош на калапи. Најверојатно по желба на нарачителот или регионот во кој се дистрибуирале. Види фуснота бр.22.

²⁵ Локациите денес се предградие на град или село.

кои добивале такви средини по одредени заслуги биле воените ветарани. Гледајќи ги деталите од ликовните претстави на овие плочки, на некој начин се поврзани со херојство на одредена индивидуа. Аналогии на оваа теза се Тракиските коњаници, Диоскурите и други... ова подетално ќе го објасниме подоцна во текстот. По досега кажаното, можеме да ја вклучиме хипотезата дека можеби овие плочки биле изработувани по заслуга или желба на војникот кога тој станувал ветеран и му била доделувана земја од страна на Римската Империја.

За Митраизмот разгледаваме зошто има потекло од истокот, додека за култот на Дунавските коњаници не можеме да кажеме нешто повеќе околу потеклото. На горе споменатите простори имаме спомнување на имиња на надгробни споменици или вотивни плочи кои оригинираат од Блискиот Исток, Северозападна Европа и Северна Африка. Како што споменаваме горе, може и да претпоставуваме дека овие дојденци си ги носеле културните одлики на овие простори и ги инкорпорирале во домородното население или си ги чувале за себе. Но, најважно од сè, е тоа дека тие дошле од Истокот, или останатите наведени краишта, тие служеле војска, тргувале, биле робови, живееле на овие простори со нивните културни одлики и го напуштиле овој свет со што оставиле вечна порака од каде тие доаѓаат и што почитуваат. На неколку надгробни споменици од Скупи и неговиот аер, по имињата на покојниците се споменува од каде тие потекнуваат. Меѓу споменатите територии се Антиохија (Antiochia), Беритос (Berytos), Понтија (Pontico)²⁶...

2. Доктрина

2.1. Доктрина на Митраизмот

Во претходниот поднаслов го образложивме потеклото на божеството Митра од регионот на денешен Иран. Според учењето на Авестата, врховно божество на Зороастризмтот бил Ахура-Мазда. Ова врховно божество немало негови „помошници“, туку било почитувано како акумулација на шест концепти. Според 47.1 пеење од Yasta, тие се: [Vohu] Manah - добрата волја; Aša [Vahišta] - вистина, правдина; Xšaθra [Vairya] - господарење; [Spənta] Armaiti - посветеност; Haurvatāt - целосност; и Amərətāt - бесмртност²⁷. Митра, нормално, не бил дел од овие концепти, но тој секако бил гласник на Креаторот кој ја чувал земјата. Во римскиот Митраизам, божеството било почитувано како акумулација на истите концепти. Според Cumont, со помош на Zend-Avesta, ликот на Митра е објаснет како „небеската светлина, а неговото дејство како оној кој доаѓа од **позади планините и го носи денот**. Се вози на неговата **приколка на небесите** која ја влечат четири коњи, а кога ќе дојде ноќта, тој се **симнува на земјата** и сè уште ја

²⁶ Источни имиња од надгробни споменици: IMS VI, p.75, f.43; p. 77, f.45; p.82, f.53; p.107, f.95.

²⁷ Видено во оригинален јазик кај М. Mitrović, Avesta: Yasna, 2012. Превод виден на https://en.wikipedia.org/wiki/Amesha_Spenta последен пат 11/09/2016.

осветлува со неговиот сјај. Тој е секогаш буден, секогаш претпазлив. Тој не е ниту сонце, ниту месечина, ниту звезда, тој со неговите сто уши и сто очи непрекинато го набљудува светот. Митра гледа се, знае се, слуша се - никој не може да го измами. Митра е оној кој го растерува мракот и ја носи среќата и животот на земјата; топлината која ја грее природата. Тој е господарот на широките пасишта; тој дава плодност, добиток, изобилие преку потомство - тој дава живот. За ова да го стори тој ги распркува небеските води и ги полева живите суштества на природата за да им даде здравје, богатство во изобилие и талентирано потомство. Тој исто така е вдахнувач на мудрост во народот; оној кој го координира мирот и честа меѓу луѓето; оној кој дава хармонија на сите негови следбеници. Тој е вечен чувар на севишниот Ахура-Мазда. Го брани земскиот свет од Devas, кои ги населуваат просторите на подземјето. Тој непрекинато се бори против нивните интриги и нивните слуги за сите тие да го почувствуваат неговиот гнев. Но, не само против лошите божества, тој се бори и против непријателите на неговите следбеници. Од неговите сè-видни погледи од небесите тој ги шпионира човечките непријатели и со неговиот арсенал на оружја се впушта кон земјата да ги заколи сите непријателски племиња. Тој ги уништува и сите нивни домови. Од другата страна, тој е моќен сојузник во воените походи на неговите народи. Тој е на бојното поле да ги прими сите удари од непријателот и да ја осигура победата на сите оние кои во животот сториле добро и го почитувале преку песните и принесените жртви во негово име²⁸. Како во повеќето митологии, и во оваа светот почнуваат да го создаваат Небото и Земјата со тоа што го раѓаат Океанот, а понатаму и сите останати божества²⁹. Во римскиот Митраизам раѓањето на Митра било прифатено од Зурванските Маги³⁰ - Митра се раѓа од карпа³¹. Според Cumont, Митра е роден по силниот небесен блесок во некоја карпа на некоја планина. Тој се раѓа од карпата со фригиска капа, ловечки нож и е целосно гол затоа што е испратен како гласник на боговите кој треба да помогне во креацијата на човештвото. Сончевото божество му дава светлосна круна на Митра поради тоа што сега тој бил на Земјата и секогаш требало да се потсетува од каде доаѓа и на кого му служи. Неговиот удел за креација на светот е жртвувањето на првото создадено животно од страна на Ормазд - бикот. Митра шетајќи по планинските региони со неговото куче го здогледал бикот и почнал да го брка. Кога го фатил, го јавнал, го држел за неговите рогови и не го пуштал без разлика на тоа колку бикот бил бесен. Бикот толку многу се истоштил што повеќе немал сила да се противи, па така, Митра го фатил за роговите и го однел во пештерата која била негова резиденција. Таму, со својот ловечки нож, држејќи го за ноздрите, му го пресекол вратот и со неговото жртвување ги донел сите благородности за

²⁸ *Zend-Avesta, Yasht, X., passim*. Видено кај **F.Cumont**, *The Mysteries Of Mithra, trans. by Thomas J. McCormack*, p.2-4, 1903, London.

²⁹ Повеќе околу ова во аналогија со грчкиот пантеон: **F.Cumont**, *The Mysteries Of Mithra, trans. by Thomas J. McCormack*, p.109-111, 1903, London.

³⁰ Зурванизмот е подоцнежна верзија на Зороастризмот. Нивното учење го крева на пијадестал деструктивниот дух Ахриман како господар на времето и светот.

³¹ *ibid.* p. 131-137.

човекот и неговиот опстанок³². Символиката на ова е поврзана точно со оние мистерии на „повторно раѓање“ кои се смета дека се обавувале во митрајоните. Понатамошните подвизи на Митра биле само земски во конфликт со Ахриман, а во служба на верните следбеници³³. Според ова, Митра е медијатор помеѓу небесниот и земскиот свет. Според Cumont, практиката на овој култ била догматизирана, додека од друга страна Веck тврди дека актот на иницијација бил со цел на ги научи практикантите како да се однесуваат и што значи човекот да „падне“ и повторно да „стане“. Cumont осврнувајќи се на текст од St. Jerome, пишува дека постоеле седум степени на иницијација, и со секој качен степен, се добивал нов ранг во круговите на култот³⁴. Степените на иницијација ги имаме претставено и на вотивните рељефи за кои ќе пишуваме подоцна во овој текст. Ова влегува во литургијата на култот, со што Веck не се согласува дека е возможно како научна вистина затоа што нема директен пишан извор за како се обавувале тие иницијации, и дека тоа тврдење е базирано само на ликовните претстави и истото е една „обична измислица“³⁵. Веck служејќи се со еден текст на филозофот Порфириј (De Astro б), препорачува дека филозофот сака да ни прикаже неколку податоци околу римскиот Митраизам. 1.) Дека неговите следбеници правеле ритуали; 2.) Митрајонот бил изграден и почитуван како микро-космос според учењето на Митраизмот; 3.) и како што веќе кажавме, новите следбеници биле учени на „мистерии“ околу падот и издигнувањето на душата³⁶. Што се однесува до ритуалите, исто така и Cumont има извадок од книга на Св.Августин во која писателот пишува дека луѓе во специјално изработени пештери „мафтале со речете како да се птици и имитирале плач на гавран, а други 'ржеле како лавови“³⁷. Според овие податоци ние можеме да претпоставиме дека следбениците на Митраизмот се соживувале со симболичните животни кои го сочинувале култот, односно Митраевата дружина, и преку тоа тие учеле како когнитивно да го разберат светот за да прават добри дела и кога ќе починат да се родат во нов живот како и самото божество³⁸. Земајќи ги предвид претпоставените профили на луѓето (војници, робови, ослободени робови) кои го практикувале овој култ, доктрината на ова духовно движење не била верба во класична догма и верба во семоќното, необјасниво, натприродно суштество, туку напротив - филозофски став за корист прво на самиот себе, а потоа во корист на сите останати добронамерни луѓе околу себе.

2.2. Аналогии за можната доктрина на култот на Дунавски коњаници

³² Ова е познато како **Тауроктонија**.

³³ Повеќе за ова: **ibid.** p.137-140. Оваа приказна е аналогна на приказната за Ное и неговата арка.

³⁴ **ibid.** p. 152.

³⁵ **R. Beck, The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire - Mysteries of the unconquered Sun**, p.3, 2006, New York.

³⁶ **ibid.** p.41-64,

³⁷ **F.Cumont, The Mysteries Of Mithra**, trans. by Thomas J. McCormack, p.152-153, 1903, London.

³⁸ Некои од животните и божествените ликови имале свој еквивалент во реалниот космос (планетите и ѕвезди, налик денешниот хороскоп).

Поради скоро никакви директни пишани извори за практикувањето на овој култ, ќе се послужиме со оние аналогните божества и култови за да на некој начин можеме да создадеме идеја за тоа како овој култ изгледал. Аналогите се нормално дијахрони, само за да го покажеме присуството на божество во ист контекст како иконографијата на плочките од култот на Дунавските коњаници. Самите знаеме дека скоро секогаш од крајот ширењето на култот на Големата Мајка во праисторијата, божествата кои добиваат човечки одлики, се прикажувани заедно со одредени животни кои имаат симболичко значење. Но, најприродно ќе биде да работиме со што повеќе аналогии зошто се наоѓаме во периодот на сикретизамот од новиот век. Освен во уметничките творби, аналогии се наоѓаат и во некои митски приказни од минатото на различни простори на земјината топка.

Затоа што фокусот култот на Дунавските коњаници е околу божество и коњи, ќе почнеме со аналогни претстави и приказни пренесени од Хелените, почнувајќи со Хомер и двајцата близнаци Кастор и Полукс кои ги спомнува како дел од Аргонаутите во неговата Одисеја и во една од неговите химни³⁹. Овие браќа, познати и како *Диоскури*, биле дел од повеќе митски приказни, од кои, спасувањето на Елена од кралството Атика, биле дел од експедицијата на Аргонаутите; и митот кој нас не интересира - грабнувањето на Леукипидите („ќерките на белиот коњ“). Освен во митските приказни, присутни се и во драмите на Еврипид, „Елена“ и „Електра“. Овие браќа близнаци биле синови на Леда (Λήδα), ќерка на Етолскиот Крал Тестиус, која понатаму станува жена на Спартанскиот Крал Тиндареј (Τυνδαρέως). Додека е жена на спартанскиот крал, таа раѓа синови, Кастор и Полукс. Ралични антички автори, различно потекло им даваат. Според Хомер, тие се синови на Севс и браќа на Елена⁴⁰; според Хесиод, тие се синови на Тиндареј и Леда; кај Пиндар, **Полукс е син на Севс, додека Кастор е син на Тиндареј**⁴¹. Како што веќе спомнавме, Диоскурите ја спасиле Елена, која била киднапирана од Тезеј и однесена во кралството Атика. За крал го поставиле ривалот на Тезеј, Менестеј, а како одмазда ја земале мајката на Тезеј назад со нив во Спарта и ја натерале да биде слугинка на Елена. Во митот со Леукипидите, се случува препирка меѓу Диоскурите и нивните братучеди Идас и Линкеј, затоа што сестрите Леукипиди биле ветени на нивните братучеди, а не на близнаците. Братучедите земајќи го добитокот од тлото на Аркадија, направиле договор со Диоскурите, да спремат едно теле за јадење и кои први двајца ќе го изедат оброкот сервиран во нивната чинија, ќе добијат дел од стадото. Идас го изел и неговиот оброк и оброкот на неговиот брат, со што ги излажале Диоскурите. Близнаците свесни за оваа лага, ветиле дека некогаш ќе си го вратат нивниот дел од добитокот. Малку подоцна, братучедите дошле во Спарта кај нивниот чичко, но, Тиндареј требало да го посети Крит, а за главен авторитет во куќата ја поставил Елена. Во истото време на гости бил и

³⁹ *Homeric Hymns*, p.5-33, XXXIII. trans. by **H. G. Evelyn-White**. Видено на www.theoi.com/Text/HomericHymns3.html#33, 22.09.2016.

⁴⁰ **A. Cotterell**, *Dictionary of World Mythology*, p. 155. 1986, Oxford University Press.

⁴¹ **B. Reineking**, *The Esoteric Codex - Demigods of Classical Mythology*, p.58-66. 2016.

тројанскиот принц Парис, па затоа, Елена ги собрала сите на вечера. Тука, Диоскурите виделе можност да одат и да го ослободат нивниот дел од украдениот добиток, ескивирале од вечерата и тргнале кон спасување на нивниот добиток. Но, на патот накај дома, нивните братучеди, односно Линкеј (именуван по рисот (lynx), кој многу убаво гледал во ноќ), го видел Кастор како набљудува од врвот на едно дрво, додека Полукс го ослободува добитокот. Идас налутен, го нападнал Кастор и го повредил со неговото копје, но во меѓувреме Кастор имал време да му сигнализира на Полукс дека нивните братучеди пристигнале на местото. Тогаш, Полукс го убил Линкеј и во истиот момент, од заседа, Идас тргнал да го убие и Полукс. Но, Севс гледајќи што се случува од неговиот небесен трон на Олимп, фрлил еден гром кон Идас и го спасил неговиот син Полукс. По оваа случка, Севс му предложил на Полукс дали сака вечно да живее на Олимп или да ја подели неговата бесмртност со Кастор. Овој го одбрал второто, така што Полукс бил **небескиот** син, а Кастор **земскиот**. Диоскурите биле почитувани од страна на морнарите, сметале дека тие ги смирувале немирните мориња, биле почитувани исто како скротувачи и најдобри пријатели на **коњите**, и исто така биле почитувани како херои (како што е случајот со Херакле). Reineking пишува дека тие биле и дел од Елевсинските мистерии кои биле посветени на божицата на земјените богатства - Деметра⁴². Постои и мит каде што Посејдон ја посакува Деметра, а оваа преокупирана со исчезнувањето на нејзината ќерка Персефона, се претвора во кобила со цел да го измами богот на водните површини. Посејдон, како воспоставувач на коњските трки, земал форма на еден убав коњ и го добил вниманието на Деметра. Потомството на оваа хиерогамија, се смета дека е ждребето Арион, локалната божица Деспоина, или и двете. Деметра кога воочила што се случило, станала бесна и се засолнила во некоја пештера близу Фигалија. Со ова таа го добила епитетот „фурија (Ἐριώυς)“. Така, Фигалијците одлучиле дека таа пештера е света и не треба никој да ја посетува. Во неа била поставена една дрвена даска на која Деметра била нацртана како седи на карпа, телото и било како на жена, главата и била како на коњ и од неа излегувале слики од змии. Во едната рака таа држела делфин, а во другата гулаб⁴³. Сличен ваков мит сретнуваме во Индија, поврзан со божицата Суранју. Таткото на Суранју ја дал да се мажи со смртик кој се викал Вивасат („оној што блеска“). Оваа незадоволна, се претворила во кобила и избегала од куќата. Вивасат ја видел како бега, па затоа се претворил во убав коњ, ја достигнал и ја силувал. Од овој акт се родиле светите браќа јавачи на коњи - Асвинс⁴⁴. Животни како излегуваат од глава на некое митско битие (како во случајот со Деметра), сретнуваме и во митот кога Персеј ја убива Медуза. Хесиод пишува дека кога Персеј го пресекол вратот на Медуза, излегле крилатиот коњ Пегаз и неговиот брат Кријасор⁴⁵. Според горенапишаното, можеме да претпоставиме дека споменатите митови ни даваат едно земско (Кријасор, Кастор), а едно небесно битие

⁴² **ibid.**

⁴³ **M. R. Dexter**, *The Hippomorphic Goddess and her Offspring*, p.285-308, 287. *The Journal of Indo-European Studies*, 1989, Dublin.

⁴⁴ **ibid.** p. 287.

⁴⁵ **ibid.** p. 288.

(Пегаз, Полуке). За да се родат овие битија, се случува акт на силување, односно жртвување на жената. Една од можностите за да го објасниме и разбереме ова, е циклус на митско одземање на еден живот за да се роди друг и да се постигне хармонија со тоа што ќе има претставник и на небото и на земјата. Од фолклорот на бреговите на Ирска и Велс, имаме митски приказни за жени кои биле третирани како кобили или имале персонификација на коњ (трчале, се тркале со други коњи). Ваква приказна имаме од Ирска. Приказната е околу жената со име Мача, ќерка на Sainrith mac Imbaith (природата на морето⁴⁶). Оваа жена се омажила за фармерот со име Круин. Таа во неговата куќа толку добро се грижела за него и покуќнината така што тие константно просперирале. Еден ден, кралот на Улстерите, одлучил да оддржи една веселба. Круин, и покрај тоа што Мача го советувала да не оди, затоа што ќе ја фали, овој отишол. На веселбата, Круин се фалел дека неговата жена е побрза од сите коњи на кралот Конкобор. Кралот се навредил и заповедал веднаш да ја донесат жената на Круин за да се трка со неговите коњи. Кога Мача дошла, го молела кралот да ја откаже трката затоа што таа била во деветтиот месец од нејзината бременост. Но, егото на кралот било повредено и трката морала да се оддржи, во спротивност Круин ќе морале да го погубат. Трката започнала, била возбудлива и неизвесна. Пред крајот од целната линија, Мача се породила. На светот донела близнаци, машко и женско (според некои машко дете и ждребе). Со ова, кралот Конкобор бил толку почитуван од неговиот народ, што секој маж пред неговата прва брачна ноќ, жената ја давал во постелата на кралот. Во други верзии, сестрата на кралот која тој не ја препознал, исто така требала да се докажува пред машка публика, но кралот ја ослободил од тој акт. Иако, подоцна, таа родила дете, а во исто време во шталата се родило и ждребе, кое било подарено на новороденчето како првиот негов подарок⁴⁷. Ждребето како прв подарок на новороденче го сретнуваме и во други митови. Во Мабиногите⁴⁸, се спомнува мистична жена која јава на бел коњ - Ријанон. Оваа жена ја бркале многу мажи со нивните коњи, но никој не можел да ја достигне. Но, едно време, кралот Пвил ја замолил жената да зборува со него. Таа се согласила, а после некое време станала и негова жена. Во бракот таа му родила син, но кога детето се родило, помошничките на Ријанон заспале и бебето го снемало. Исплашени од нивната грешка, решиле да си ги покријат траговите со што убиле едно мало куче и тврделе дека крвта и некои од коските кои ги оставиле, биле на бебето на Ријанон. Пвил, не можел да го прекине бракот со Ријанон, а за да си го плати гревот, тој и наредил да седи пред сидините на кастелот до шталата за коњи, и секој гостин на кралот кој ќе го оставел коњот во шталата, таа требала да го однесе гостинот од шталата до одаите на кралот на нејзиниот грб. Но, во градот, малку подоцна од породувањето на Ријанон, човекот кој чувал коњи со име Теирнон и помагал на неговата кобила да се породи. Кога на прозорецот забележал рака и слушнал некои звуци. Истрчал надвор од куќата да провери што е - немало ништо. Но, кога се вратил внатре, видел како мало бебе

⁴⁶ Буквално преведено од "nature of the sea".

⁴⁷ Видено кај: **M. R. Dexter**, *The Hippomorphic Goddess and her Offspring*, p.289-290., *The Journal of Indo-European Studies*, 1989, Dublin.

⁴⁸ Средновековна прозна литература од Британија.

лежело на подот. Тој и неговата сопруга го израснале детето до неговата четврта година, и кога наполнило четири години, тие му го подариле коњчето кое се родило од кобилата вечерта кога Теирнон го нашол и детето. После некое време, Теирнон слушнал за несреќата на жената на кралот, и отишол во кралските одаи да им каже што се случило. Така момчето се вратило во кралското семејство и го именувале Придери⁴⁹. Освен во фолклорот во Британија, слични приказни поврзани со јунаци и коњи имаме и во македонскиот фолклор. Најчесто се работи за прозни текстови - приказни. Во Народните Приказни на Цепенков, имаме две вакви приказни. Едната приказна раскажува како еден син на неверна мајка имал крилат коњ. Во тоа време, царот требало да одбере маж за неговата ќерка. Овој синот на неверната мајка бил сиромав и живеел со некоја баба. Кралот организирал трка со коњи - кое момче ќе ја претркало принцезата, тој ќе ја земел. Во натпреварот победил синот на неверната мајка, но кралот нејќел да ја даде принцезата на сиромав човек. Се тркале уште еднаш, сиромавиов ја стигнал принцезата, ја потегнал за коса, ја соборил на земја со се нејзиниот коњ и одлетал. Кралот наредил сите да го бараат ова момче и да го донесат пред него живо или мртво. Момчето си седело кај бабата и не се шетало многу, и во меѓувреме учело како да биде аристократ. Поминало времето, кралот организирал пак трка. Се пријавиле двајца угледни јавачи на коњи и се тркале, но, никако не можел само едниот од нив да победи. Па, кралот, пуштил абер низ царството да се најде маж што ќе ги претрка и двајцата. Синот на неверната мајка, го чул ова и се пријавил. Бабата му купила угледна облека и го дотерала специјално за трката. Момчето пак победило како и првиот пат, но сега затоа што било угледно, царот му ја дал неговата ќерка. Така, момчето и принцезата, заедно со бабата и таткото на момчето, си живееле царски живот во палатата⁵⁰. Во друга приказна пак, се раскажува за момче кое направило крилат коњ за да го воодушеви царот и да ја добие неговата ќерка⁵¹. Освен овие приказни, познати ни се и митовите за јуначкиот крал Марко, кој е познат заедно со неговиот коњ Шарко. Последната аналогија која би ја приложиле, се Тракиските коњаници. Тракиските коњаници е назив за претстави на камени плочи со јавач на коњ. Претставите се поделени во неколку групи, и тоа: јавачот се доближува до дрво обвиеено со змија/олтар/жена; јавачот во галоп напаѓа вепар; јавачот прикажан како се враќа од лов носејќи срна⁵². Исто како и кај Дунавските јавачи, на овие вотивни плочи исто така не се знае конкретното божество. Но, за разлика од плочите на Дунавските коњаници, овие имаат натпис. Натписите се кратки и јасни, но ни даваат доволно информации околу духовната култура на субјектот кој ги посветува. Божествата кои се спомнувани на овие натписи се Аполон, Хад, Асклепиј, Јупитер, Хефајст, Сабазиос, Силван и **Диоскурите**. Освен божествата, овие плочи се посветувани и на херои: Karabasmos, Keiladenos, Manimazos, Vetesprios, Aularchenos, Aulosadenos и Pyrmeroulas. На дел од претставите се појавува и жена, но

⁴⁹ *ibid.* p.291-292

⁵⁰ **М. К. Цепенков**, *Народни Приказни, Книга трета, стр.53-58*. Македонска Книга, 1972, Скопје.

⁵¹ *ibid.* стр. 59-63.

⁵² **N. Dimitrova**, *Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider*, p. 209-229. *Hesperia*, 71, 2002.

машкото е секогаш на коњот, а жената стои. Димитрова аргументира дека овие плочи биле правени само за мажи да можат да ги посветуваат на машки божества. Исто така, овие вотивни споменици не биле присутни само на тракиската територија, туку ги имало и на целото егејско крајбрежје, Мала Азија и Магна Граекија (јужен дел на Апенинскиот Полуостров со околните острови). Најстариот споменик кој прикажува коњаник, со хитон и хламида, во придружба со една хероина свртен накај шест обожаватели, пронајден во Кумае (Италија), датира од V-тиот век п.н.е⁵³. Податоците за пронаоѓањето на овие споменици од корпусите *IGBulg II*; *CCET I u V*; и *LIMC VI*⁵⁴ ни покажуваат сериозна раширеност на овие споменици. Земајќи предвид дека овие претстави немаат конкретни обележја на божествата на кои се посветени, не можеме да кажеме дека тоа е конкретното божество на кое е посветена вотивната плоча. Но, од друга страна можеби обожавателот кој го посветува тоа, преку споменикот и делата кои ги правел во животот, се поистоветува со божеството. Понатаму, знаеме дека хеленистичките вакви вотивни плочи претставуваат хероизирање на мртвите. Исто така, во антиката имаме храмови - хероони, посветени на хероите како Ахил, Херакле и Диоскурите. Луѓето тогаш знаеле дека не можат да се изедначат со боговите, но ако се прикажат како херои, ќе бидат поблизу до нив. Ова го знаеме уште од Хомеровите поеми во VIII век п.н.е, а Antonios аргументира дека можеби овој „култ“ постоел и во Микенската ера⁵⁵. Во претходните приказни ги спомнавме Диоскурите и нивното спартанско потекло. Спартанците за време на воспоставувањето на хеленските колонии, влегле во Црното Море и направиле колонии на денешниот бугарски брег од Црното Море⁵⁶. Па можеби, Диоскурите веќе присутни на просторите со колонизирањето, и подоцна доаѓањето на келтската Епона, се споиле во култот кој не засега нас - култот на Дунавските коњаници. Antonios исто така смета дека дел од релјефите од територијата на Бугарија кои имаат претстава на жена до коњаникот, е божицата Епона⁵⁷. Иако, сè уште несигурни во што тоа претставуваат Тракиските коњаници, би можеле да претпоставиме дека се синкретизирани претстави под силно влијание на човековата митска свест и слики. Авторот на *IGBulg II*, пишува дека Тракијците силно верувале во задгробниот живот со што по смртта тие станувале богови и/или херои качени на коњ⁵⁸. Што се однесува до „култот“ на Дунавските коњаници, можеме да расправаме околу идејата позади претставите, но не би можеле да го наречеме култ затоа што до сега немаме никакви докази за практикување на некоја нова синкретизирана божица на народите стационарни на Балканот.

⁵³ Повеќе околу содржината на вотивните споменици и претпоставки од други автори за кое божество се работи: **ibid.**

⁵⁴ Фотографии видени кај: **ibid.**

⁵⁵ **S. Antonios**, *The Cult of the Thracian Hero: A Syncretism Study with Deities and Heroes in the Western Black Sea Region*. p. 16-17. Thessaloniki, 2015.

⁵⁶ **ibid.** p. 61.

⁵⁷ **ibid.** p. 61-64.

⁵⁸ *IGBulg II*, p. 179. Видено кај **N. Dimitrova**, *Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider*, p. 209-229. *Hesperia*, 71, 2002.

3. Иконографија

Во ова подглавје накратко ќе ја објасниме иконографијата на спомениците од двата култа најдени на тлото на Р. Македонија. Иконографијата е третиот важен дел со кој подоцна ќе се послужиме за да ја објасниме поврзаноста помеѓу овие два култа.

3.1. Иконографија на Митраистичките споменици⁵⁹

Претставите на митраистичките споменици се најчесто поделени во три зони. Во сите овие зони е присутено божеството и жртвениот субјект. Секако, овие претстави се имагинација на самиот уметник, врз основа на приказните за дејствијата од „животот“ на Митра. Во најгорната зона, односно горниот фриз, најчесто се прикажува бикот во чун, создавањето на водата, Митра Таурофор⁶⁰ и Митра Петроген⁶¹. На главната сцена е прикажано самото божество во актот на жртвување на бикот. Митра најчесто е прикажан како со левата рака го држи бикот за ноздрите и му ја тегне главата нагоре, во десната рака го држи ножот со кој ќе го изврши жртвувањето. На главата има фригиска капа, а под неа кадрава коса долга до неговите рамена. Митра е облечен во хитон, а на грбот носи хламида закачена со округла фибула на градите. Со левата нога свиткана во колено го држи бикот на земја, а десната му е право испружена покрај бикот. Лицето на Митра е во амфас. Лево и десно од Митра и бикот најчесто се прикажани Дадофорите, Каутес и Каутопатес. Бикот со главата е истегнат нагоре, накај лицето на Митра, а под него најчесто се наоѓаат животни кои се прикажани во движење напаѓајќи го бикот. Од животните се вбројуваат: змија, шкорпија, куче и лав. Ликот лево до Митра и бикот, Каутес, е прикажан во облека исто како Митра. Во левата рака испружена надолу држи стап во форма на лак, а во десната, свиткана во лакот нагоре, држи факел. Десниот Дадофор, Каупатес, е прикажан со истата облека. Во левата рака држи стап искривен на неговиот врв, а во десната рака, испружена надолу, држи факел. Над тауроуктонијата, најчесто се прикажани бистите на Сол и Луна (страните на кои се прикажани не се секогаш исти). Во долниот фриз најчесто се прикажани сцените како Митра јава на бикот, „борбата“ со Сол, нивното помирување и качувањето на Митра на небесите. Самите плочи имитираат Митрајон⁶². Дел од сцените за приказите на фризовите веќе ги објаснивме во подглавјето за доктрината на овој култ. Како други поважни претстави поврзани со Митраизмот би ги спомнале самата фригиска капа која ја носи божеството и мистичниот Аион. Фригиската капа од авторите се поврзува со регионот на Мала Азија, божествата и аристократските фигури, а од Хелените како карактеризирање за народот кој живеел на тие простори. Така, често, на рељефни претстави можеме да приметиме дека тројанскиот

⁵⁹ Рељефите не беа достапни за приказ во дигитална форма.

⁶⁰ Митра го носи бикот.

⁶¹ Митра се раѓа.

⁶² Според: S. Белдедовски, *Митраистички Споменик од Св. Николско*, p.75-82, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, 1980, Скопје.; и според лични согледувања од достапни фотографии на ваквите споменици поставени од бројни музеи на интернет.

принц Парис носи фригиска капа, консоортот на Кибела - Атис, исто така е прикажуван со фригиска капа. Подоцна, во Римската Империја, на Трајановиот столб, луѓето со потекло од Мала Азија (Партија...) се прикажувани со фригиски капи⁶³. Од друга страна, Аион, кој претставува човек со глава на лав, обвиткан со змија, на градите суровица, во рацете држејќи два клуча и во едната еден скиптар. Од неговиот грб насираат четири крилја, две над рамената и две под лактовите. Околу нозете, орудијата на Вулкан (Хефајст), кадукеусот на Меркур (Хермес), еден петел и шишарка (Асклепиј)⁶⁴. Овој мистичен лик е субјект за помош на објаснување на „феноменот на себеси“ кај С.Г. Јунг⁶⁵. Повеќе за симболиката на овие претстави и сличноста на истите со другиот култ од текстот, во наредното поглавје.

3.2 Иконографија на спомениците со претстава на Дунавските коњаници⁶⁶

Исто како и кај иконографијата на Митра, иконографските карактеристики на овие споменици ќе ги објасниме преку лични согледувања со помош на веќе напишани текстови околу оваа иконографија. За разлика од митраистичките споменици, овие варираат во форма и содржина⁶⁷. За пример ќе ги земеме оловните плочи најдени во територијата на Р. Македонија. Претставите на плочите се најчесто поделени во три или четири зони. Плочките најчесто имитираат храм. Во првата зона се наоѓа тимпанон во кој е претставен орел, а од страна во кошевите, бисти на Сол и Луна. Централната сцена најчесто е фланкирана со два столба. Во средината се наоѓа божицата облечена во долг хитон. Таа со рацете ги допира коњите лево и десно од неа, а во самите раце држи некаква ткаенина (полна со храна?). Над нејзината глава, лево и десно, често се наоѓа по една звезда. Од страните на божицата, коњите кои таа ги допира ги јаваат фигури (најверојатно машки). Тие се облечени во ориентала облека, со хламида на грбот. Со едната рака тие ги придржуваат уздите на коњот, а во другата носат двојна секира. Под копитата на коњите се претставени голи машки фигури во лежечка положба. Во третата зона, под фигурите во лежечка положба, во централниот дел е прикажан триножник. На него е прикажана риба, а околу него: куче, кантарос, лав и останати нејасни предмети. Во четвртата зона, најчесто во десниот агол е прикажан храм, а движејќи се од левиот кон десниот агол, неколку машки фигури со подигнати раце кои носат венец⁶⁸. За претставите на Дунавските коњаници долго време се водеше аргументација дали божица е всушност Епона.

⁶³ Повеќе за ова: **L. E. Roller**, *The Legend of Midas*, p. 299–313, *Classical Antiquity vol.2*, 1983.

⁶⁴ Повеќе за ова: **F. Cumont**, *The Mysteries Of Mithra*, trans. by Thomas J. McCormack, p.105-110, 1903, London.

⁶⁵ *Collected works of C.G. Jung, vol.9, trans. R.F.C. Hull*. Aion, *Researches into the phenomenology of the Self*, Princeton University Press.

⁶⁶ Релјефите не беа достапни за приказ во дигитална форма.

⁶⁷ Аргумент со кој **M. Tatcheva (2000, 244-255)** смета дека овие споменици не биле дел од некој култ, туку синкретизирана божица. Видено кај: **B. Plemic**, *Contribution to the Study of the Danubian Horsemen Cult: Iconographic Syncretism of the Danubian Goddess and Celtic Fertility Deities*, p. 62. *Archaeologica Bulgarica XVII*, 2, 59-72, 2013.

⁶⁸ Според: **Л. Јованова**, *Две оловни плочи од култот на Дунавските коњаници*, стр. 177-187. *Macedoniae Acta Archaeologica 16*, Скопје, 1997-1999. ; и **Л. Јованова**, *Споменик од култот на Дунавските коњаници*, стр.155-172. *Macedoniae Acta Archaeologica 14*, Скопје, 1993-1995.

Најчестиот аргумент зошто тоа не е божицата Епона, е појавата на риба на трonoжецот (рибата ја нема во иконографиите на Епона). Но, сепак, огромното влијание од келтското божество Епона, сè уште се зема предвид за креирање на овој „култ“⁶⁹.

4. Симболички и иконографски сличности

Во претходното поглавје ги објаснивме иконографските одлики од рејлефите на двата култа. Според тоа, очигледно е кои од предметите и животните ги има на приказите на двата култа. Во ова поглавје, ќе се обидеме да ја објасниме поврзаноста. Прво, самите плочи на кои се прикажани овие митски претстави, имитираат форма на храм. Понатаму, главната фигура во двата случаи е божеството. Кај митраизмот е машко, а кај дунавските женско, меѓутоа тие прават навидум ист чин, и во исто време се под надзор на божествата Сол и Луна. Митра го жртвува бикот за да даде плодност и живот на човештвото⁷⁰, а божицата кај Дунавските коњаници, ги почестува јавачите со нивниот допир (благослов)⁷¹. Двете главни божества имаат нивни консорти, во случајот на Митра тоа се Каутес и Каупатес, а кај претставите на Дунавските коњаници, тоа се коњите од левата и десната страна на божицата. Под главната сцена, заеднички кај двата култа, се претставуваат кучето и лавот. Кучето се подразбира дека е чуварот на човекот како прво доместифицирано животно, а лавот симбол на моќ, авторитет и/или сонце. Овие животни се претставуваат и во многу други рејлефи на духовни култури со духовна содржина⁷². Рибата и змијата може да се толкуваат како хтонски или водни аспекти. Рибата во Сирија кај божеството Атаргис се сметала за свето животно. Tudor смета дека рибата се конзумирала од јавачите за да го добијат благословот од божицата и да бидат идентични со нејзината боженственост⁷³. Во христијанството рибата како водено животно го симболизира спасението, односно новиот живот (исто така претставува зооморфен симбол на Христос)⁷⁴. А во Египет, рибата била дел од култот на мртвите, имала фунерарно значење и симболизирала повторно раѓање на луѓето⁷⁵. Змијата кај митраизмот, а и кај многу други духовни култури најчесто симболизира хтонско битие или битие на адот. Херојството е исто така присутно преку „газењето на голите машки тела“ кај претставите на Дунавските коњаници⁷⁶, а кај митраистичките споменици - тауроктонијата. Како целокупна симболика на самите споменици би набројале неколку варијати, и тоа: симболична реинкарнација, симболична претстава на времето и симболична претстава на

⁶⁹ Повеќе околу ова: **B. Plemic**, *Contribution to the Study of the Danubian Horsemen Cult: Iconographic Syncretism of the Danubian Goddess and Celtic Fertility Deities*, p. 62., *Archaeologica Bulgarica XVII*, 2, 59-72, 2013.

⁷⁰ Види поглавје 2.1.

⁷¹ Види поглавје 3.2.

⁷² Пример: христијанство, јудаизам и многу други божици и богови од паганството.

⁷³ Видено кај: **B. Plemic**, *Contribution to the Study of the Danubian Horsemen Cult: Iconographic Syncretism of the Danubian Goddess and Celtic Fertility Deities*, p. 60. *Archaeologica Bulgarica XVII*, 2, 2013.

⁷⁴ **Е. Димитрова**, *Најстариите Христијански Симболи*, стр.50. Скопје, 1995. Исто и за лавот: стр. 149

⁷⁵ **I. Gamer-Wallert**, *Fische und Fischkulte im alten Aegypten*, Wiesbaden 1970, p.18-31. Видено кај: **ibid.**

⁷⁶ Види и поглавје 2.2.

моќ. Реинкарнацијата кај митраистичките споменици е најубаво прикажана преку етапите од животот на Митра, додека кај Дунавските коњаници преку кантаросот⁷⁷, рибата и јавачите. Јавачите од страната на божицата најчесто се поделени во две зони. Ако ги замислиме како истите луѓе од двете зони, би добиле пат од смртта до задгробниот, небесен живот. Викаме небесен живот затоа што верувањата на луѓето се дека би биле на исто ниво со божеството само по нивната смрт. Како што, на пример, египетските фараони ги граделе нивните пирамиди за да бидат поблиску до сончевото божество - Ра. Времето симболично би било прикажано преку гореспоменатот пат од смртта во небесниот живот. Кај Дунавските коњаници, самиот коњ би се сметал како медијатор меѓу небото и земјата⁷⁸. Кај Митраизмот е присутен ликот на Аион. Тука тој има многу особености на поврзувањето на небото и земјата. Прво, тој го има скиптарот на Меркур (Хермес), кој самиот е „гласник на боговите“. Во своите раце тој е претставен како држи клучеви⁷⁹ и еден скиптар како знак за авторитет. Од неговиот грб излегуваат кријла, што се небесен симбол, а неговата глава е лавовска⁸⁰. Околу неговите нозе се прикажани орудијата на Вулкан (Хефајст), петел (кој ја оплодува кокошката за да роди јајца, а јајцето во некои духовни култури е примордијалниот свет) и шишарката која е поврзана со божеството на медицината - Асклепиј. Овие симболи би го прикажувале подрачјето на земјата. Додека, самото тело на божеството, кое е обвиткано со змија, би ја означувало космичката оска која го поврзува небото со земјата⁸¹. Змијата, би го симболизирала самото непрекинато време ако би ја поистоветиле со симболот Ороборос⁸². Исто така, кај спомениците на Митраизмот, Дадофорите се претставени со факели во рацете, како што веќе спомнавме. Каутес факелот го држи нагоре, а Каупатес надолу. Ова би било исто една верзија на циклусот на денот, односно изгревот и залезот на сонцето. Моќта на претставите би ја симболизирале самите божества кои пред сè даваат живот и го штитат човечкиот род. Што се однесува до потеклото на овие култови, можеме јасно да воочиме од поглавјето број 1.

5. Завршни зборови и предлози за понатамошни истражувања

Прашањето околу Митраизмот е речиси расчистено, но сепак сè уште не е основан консезус околу неговото потекло. Според горенапишаното, не е сомнено дека божеството има ориентални корени. Додека, пак, уметничките творби етикетираны како споменици на култот на Дунавските коњаници, не е ни сигурно дали воопшто биле некаков култ или чиста синкретизирана верзија на божество од некои уметничко настроени одредени

⁷⁷ Кантаросот и во христијанството е симбол на „повторното раѓање“.

⁷⁸ Повеќе за визуелни прикази на космосот и нивна симболика: Н. Чаусидис,

⁷⁹ Клучевите во христијанската уметност се толкуваат како клучеви за небото.

⁸⁰ Види фуснота бр.75.

⁸¹ Во хеленска митологија - Атлас, во египетска митологија - главата на Геб е змија.

⁸² Повеќе за космосот во вертикална проекција, неговата симболика и вклучувањето на животински делови како хоризонти од космосот: Н. Чаусидис, *Космолошки слики - Симболизација и митологизација на космосот во ликовниот медиум*, Том 1. Скопје, 2005.

индивидуу. Точната доктрина на двата култа, никогаш не би можела да се дознае што конкретно учела. За тоа, би требало да бидеме дел од тие мистерии во тогашниот период. Во врска со луѓето кои ги практикувале овие култови, би се потпрел на теоријата дека тоа биле најпрво робовите, па ослободените робови и на крај воените ветерани. Сепак, како што веќе образложивме овие култови во нивните уметнички творби содржат симболи кои имаат филозофски содржини како реинкарнација, моќ и мудрост (како род на непрекинатото време). Околу влијанието на овие култови ќе останеме на веројатноста дека тоа го направиле робовите и војниците донесени од Ориентот и регионот на германските племиња северно од реката Рајна. Додека, самото создавање на овие култови било мешањето на тие надворешни народи, со народот на Римската Империја. Во иднина би било пријатно да погледаме убаво на симболичките елементи на овие уметнички прикази за да постигнеме некаков консензус околу потеклото. За да основаме факти, да се осврнеме на ситуациите кои ни ги дава археологијата и епиграфијата. Што се работи за Дунавските коњаници, да погледнеме убаво во цела синкретичка мистика и уметничките творби да ги погледнеме од друга гледна точка, освен од гледната точка на „култ“.

Bibliography:

1. Белдедовски S., Митраистички Споменик од Св. Николско, р.75-82, Macedoniae Acta Archaeologica 6, 1980, Скопје
2. Димитрова Е., *Најстарите Христијански Симболи*. 1995, Скопје
3. Јованова Л., Две оловни плочи од култот на Дунавските коњаници, стр. 177-187, Macedoniae Acta Archaeologica 16, 1997-1999, Скопје
4. Јованова Л., Споменик од култот на Дунавските Коњаници, 155-172. Macedoniae Acta Archaeologica, XIV, 1993-1995, Скопје
5. Николовски З., Notes for Several Cultic Forms from the Roman Period in the Region of Kumanovo, р.71-81, Folia Archaeologica Balcanica III, 2015, Скопје
6. И. Поповић, Један Доњопанонски центар за израду оловних икона Подунавских Коњаника, 113-122., Зборник Народног Музеја, XII-1, 1986, Београд
7. Цепенков-Костов М., *Народни Приказни*, Книга трета, Македонска Книга, 1972, Скопје

8. Чаусидис Н, *Космолошки слики - Символизација и мотологизација на космосот во ликовниот медиум*, Том 1, 2005, Скопје
9. Antonios S., *The Cult of the Thracian Hero: A Syncretism Study with Deities and Heroes in the Western Black Sea Region*, 2015, Thessaloniki
10. Beck R., *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire - Mysteries of the unconquered Sun*, 1-2, 2006, New York
11. Beck R., *Beck on Mithraism: Collected Works with New Essays*, 2004, Ashgate Pub
12. Boyce M., *The Religion Of Cyrus The Great*. A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg: Achaemenid History III: Method and Theory, 1988, Leiden
13. Boyce M., *Textual Sources For The Study Of Zoroastrianism*, 1984, The University of Chicago Press
14. Cumont F., *The Mysteries Of Mithra*, trans. by Thomas J. McCormack, 1903, London
15. Cotterell A., *Dictionary of World Mythology*, 1986, Oxford University Press
16. M. R. Dexter, *The Hippomorphic Goddess and her Offspring*, The Journal of Indo-European Studies, 1989, Dublin
17. Dimitrova N., *Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider*, Hesperia, 2002
18. Dutt S., *India in a Globalized World*, 2006, Manchester University Press
19. Flood G.D., *Introduction to Hinduism*, 1996, Cambridge University Press
20. Gustav-Jung C., *Aion, Researches into the phenomenology of the Self*, Collected works of C.G.Jung, vol.9, trans. R.F.C. Hull. Princeton University Press
21. Gwyn Griffiths J., *Plutarch's De Iside et Osiride (trans.)*, 1970
22. Homeric Hymns, XXXIII. trans. by H. G. Evelyn-White. Seen at: www.theoi.com/Text/HomericHymns3.html#33, 22.12.2016
23. Jovanova L., *On some of the Oriental Cults in the Skopje-Kumanovo Region*, p.298-301, *Romanising Oriental Gods?...*, 2015, Skopje
24. Mitrović M., *Avesta: Yasna*, 2012
25. Nikolovski Z., *Notes for Several Cultic Forms from the Roman Period in the Region of Kumanovo*, p.71-81. *Folia Archaeologica Balcanica III*, 2015, Skopje

26. Papzoglou F, Dragojevic-Josifovska B. IMS VI. 1982. Belgrade
27. Plemic B., Contribution to the Study of the Danubian Horsemen Cult: Iconographic Syncretism of the Danubian Goddess and Celtic Fertility Deities, *Archaeologica Bulgarica* XVII, 2, 59-72, 2013
28. Reineking B., *The Esoteric Codex - Demigods of Classical Mythology*. 2016
29. Roller L. E., *The Legend of Midas*. 1983, *Classical Antiquity* vol.2
30. Tudor D., CMRED I, 1969, Leiden
31. Tudor D., CMRED II, 1976, Leiden

Summary

The Roman cults of Mithras and the Danubian riders in the Balkans, a study analysis - their similarities, practicing of the cults and the social classes that practiced them

Kristijan Tosheski

The Roman Empire was vast and stretching between three continents. With that, the people had the pleasure (or not) to travel between places, see the world and influence the world with their spiritual beliefs and culture. My interests this time were two of the cults existing in the Empire. So, in this research paper I try to explain the connection between one definitive cult (Mithraism), and one supposed-to-be cult (Cult of the Danubian riders). It is a study analysis of most of the known votive monuments of both cults, also the written facts about these cults and in the end, their very symbolics. In the first chapter I argue about the origin of these two cults. This is based on already written essays and papers concerning these two cults and their origin. Also there are some thoughts about the people practicing the cult(s), like slaves, freed slaves and soldiers. During my research I had thoughts about the origins, so they are included. The second chapter is the probable "doctrine" of these cults. There are many written texts about the practicing of Mithraism, both ancient and modern, so it was easier to form the argument about practicing and what that cult taught. As for the cult of Danubian riders it is not really probable that it was actually a cult. First, and last to say that these votive plaques belonged to a cult was Tudor. Either way, we consider these plaques to belong to a cult until we form a strong argument about them being part of something else. The third chapter is about the iconography of the plaques belonging to both of the cults. The fourth chapter explains the similarities between the iconography of the cults. Also, in this chapter I decided to explain the symbolics of the representations with the help of many already written books about symbolism in art. The fifth and last chapter gives some final words on this paper and presents some ideas for further research. My conclusion is that both these cults have at least some oriental influence. I also strongly believe that the cult of Mithras was brought by Roman army generals into the Balkans,

whose nativity was the Orient. On the other hand, the "cult" of the Danubian riders seems to be eastern, but also with Celtic influences. I say this because the Celts were present in the region long before the Romans came. As I argue in the paper, I strongly believe that these people brought their horse-protector-goddess Epona, and that these plaques depict a syncretized goddess with influences from Epona, and other Hellenistic mythical creatures and goddesses as I present in the text (Dioscuri, Medusa, Demeter, Cybele, Artemis... some of these are not mentioned in the paper because there was no available literature for further reading). Some scholars disagree with the origin and the practice of these two cults. This is a reason for all whose interests are in Roman (or other) cults to look deeper and argue more impartially on this matter.

Средновековните кули во Кратово

The medieval towers of Kratovo

Jakim Donevski

Student of Archaeology
Faculty of Educational Sciences – Štip
Goce Delčev University – Štip
donevskijakim@yahoo.com

Апстракт: Трудот ги обработува и презентира кратовските средновековни споменици, односно камените масивни високи градби, немите сведоци на многубројните настани поврзани со историјата, на градот Кратово, кулите. Кратовските кули хронолошки припаѓаат на доцното средновековие т.е. периодот на XIV век, времето пред доаѓањето на Турците-османлии на македонските територии. Некогаш во Кратово имало 13 кули, но денес се останати само 5 цели кули, и една кула до половина, додека за преостанатите кули дознаваме од самите остатоци на терен или од постари фотографии. Овие градби биле изградени со цел да го одбранат градот од нападите на освојувачите. По заземањето на Кратово од страна на Турците-османлии функцијата на ове кули ќе се промени, од објекти за бранење ќе постанат приватни објекти за живеење. Во нив живееле богатите и угледните фамилии, кои си имале можност да си го дозволат луксузот од XIV-XV век, да живеат во кула. Кулите во повеќе случаи имаат по 4 ката, но има и кули со по 3 ката, како куриозитетна појава на овие кули се и балконите, кои се подигнати на големи височини. Денес дел од кулите се реставрирани и во нив се сместени музејски поставки.

Клучни зборови: Кратово, среден век, средновековни кули, рударство, средновековна архитектура, фортификација

Географски одлики на градот и неговата поблиска околина

Градот и неговата поблиска околина се наоѓаат во подножјето на Осоговските планини, и се сместени во вулканската кратовско-злетовска област, во Североисточна Македонија. Со својата местоположба Кратово спаѓа во централната вулканска област на Балканскиот полуостров. Остатоците на оваа вулканска зона се видливи на местата:¹ с.Горно Кратово-Кратовско, с.Лесново, с.Шталковица, с.Грзилевци-Пробиштипско и други села. Градот лежи во стариот вулкански кратер кој е избразден со издлабени долини. Овие неколку долини го сочинуваат водотекот на Табачка, Манцева и Баба Карина река, кои пак заедно ја формираат Кратовска река. Од сите три страни Кратово е оградено со високи планини, кои доминираат врз градското јадро. Регионот на Кратово,² вклучувајќи ги и планините (особено планината Лисец) се природно богати со вулкански карпи: дацит и риолит. Според овие карактеристики местоположбата на Кратово е амфитеатрална, така што се добива впечаток дека самиот град е поставен во конус, или во некој вид на корито или кратер. Денешното централно градско урбано подрачје, во чиј потесен круг се средновековните споменици- кулите, се наоѓа, на надморска височина од 615,31 m.

Хидрографијата на Кратово е застапена преку веќе погоре споменатите три реки, но исто така и преку многу други мали извори, кои се слаби со вода и за време на летото истите често пресушуваат. Како резултат на вулканската зона, кратовскиот регион е богат со шуми и тоа:букова шума, додека исто така се застапени и дабот, габерот, јаворот, борот, и друго. Некогаш овој регион бил далеку многу побогат со шуми, но главна причина за нивно уништување биле големиот број на топилници и работилници на руда кои биле лоцирани во Кратово. Рудните богатства во Кратовско уште одамна биле експлоатирани а рудата била обработувана, а како најчести експлоатирани материјали биле златото и среброто.³

Кратовскиот регион, во кој има уште 31 село, зафаќаат површина од околу 376 km². Границите се распоредени така што на север и североисток се граничи со општината Крива Паланка, на исток и југоисток граничи со општина Кочани, на југ граничи со општина Пробиштип, додека преку селото Стојманце граничи со општина Свети Николе, и на запад и северозапад граничи со општина Куманово.

Краток историјат на градот Кратово и неговата поблиска околина

Кратово како населба уште многу рано почнал брзо да се развива. Несомнено за овој брз развој, придонеле богатите осоговски рудници. Територијата на Кратово и Злетово биле богати со сребро и злато, но истовремено имало и железна, олово-цинкова и

---

¹ Симић С., 1914, 143

² Цвијић Ј., 1906, 158,

³ Ивановъ Й., 1906, 197

бакарна руда. За негови први а воедно и најбројни жители на населбата и поголемиот дел од Североисточна Македонија се Пајонците (Дерони, Лаијаи и други). Нивната територија го заземала централниот балкански простор.⁴ Пајониците во повеќе наврати во антиката се посведочени, во историските и литературните извори, почнувајќи од Хомер, односно X-IX век.пр.н.е. Тие се појавуваат во историските извори и за времето на Александар III Македонски (356-323 год.пр.н.е). Кога се враќал од походот на Трибалите, тој минал низ земјата на Агријаните и Пајонците.⁵ Со монетоковањето во источниот дел на Македонија започнало многу рано, а првобитното ковање било од тогашните жители Пајонците, во VI-V век.пр.н.е.⁶ Во 217 год.пр.н.е. македонскиот крал Филип V (221-179 год.пр.н.е.) ја поразил Пајонија, и со самото тоа, таа ја губи својата територија и својата политичко – воена и економска моќ.⁷ Со третата македонско – римска војна во 168 год.пр.н.е., Македонија ја губи својата независност и самостојност во антиката, вклучително заедно и Пајонија. Следува новиот римски период кој на овие простори ќе се одржи до IV – V век.

Кратово како богат и прилично развиен град, со неговата околина, припаѓале на римската провинција Дарданија, чиј главен град бил Скупи (Scupi). Регионот природно богат, со планини во кои има руда, резултирало со тоа што тука Римјаните подигнале рударска населба, која била позната под името Кратискара. Археолошки овие рударски работилници се лоцирани во околината на градот а ги има и во атарот на селата Горно Кратово⁸, Филиповци, Сакулица, планината Црн врв, крепоста Здравчиј Камен во атарот на селото Шлегово и други места. Со текот и развојот на настаните во Римското царство, во кратовскиот крај се рзвила градска населба кој го носела името Транупара (Tranupara). Денес овој локалитет е лоциран на 26 km западно од Кратово, во атарот на село Коњух, покрај Крива река, и е познат под името Големо Градиште. Ова е доминантно место од кое можело да се контролираат локалните патишта. Во однос на античките патишта, важно е да се напомене дека тука врвел патот Стоби-Астибо-Транупара-Пауталија-Сердика. Исто тука тука бил и тешкиот рударски пат, Астибо – Транупара, кој се користел и во средниот век.⁹ Овие антички патишта се забележани во *Tabula Peutingeriana*, додека за потеклото на името Транупара, Ф.Папазоглу го има изнесено мислењето дека истото има тракиско потекло.¹⁰

Како доказ дека овој регион во текот на III и IV век бил доста населен, се и епиграфските споменици од селата: Филиповци, Шлегово, и Коњух. На овие споменици се забележани имиња од римско, грчко (македонско) и тракиско потекло. Епиграфските

⁴ Митревски Д., 1997, 194-198

⁵ Arrian. Anab. I, 5

⁶ Јанева Г., 2013, 5

⁷ Шелдаров Н., Лилчиќ В., 1991, 97

⁸ Археолошка карта на Р.М. II, 1996, 183; Николовски З., 2013, 106

⁹ Микулчиќ И., 1999, 230 и 232

¹⁰ Papazoglu F., 1957, 235

споменици пронајдени во кратовските села се уште еден материјален доказ, дека овој дел на Македонија бил во составот на провинцијата Дарданија, а не на Тракија.¹¹

Од доцната антика (IV-VI век) во Кратовскиот регион и во поголем број села, пред се планински се евидентирани градишта, (кастели) кои биле во функција на обезбедување на рудниците и патиштата.¹² Од овие кастели може да се каже дека кастелот кај Здравчиј Камен¹³ во атарот на с.Шлегово бил еден од побитните, бидејќи се наоѓал на околу 27/8 km пред Транупара (кај Коњух).

Во текот на ранохристијанство (IV, V и VI век) Транупара се издигнува на едно повисоко културно и духовно ниво кое резултира со подигањето на една црква со централен план. Станува збор за ротондата (кружна црква) која претставувала мартириум.¹⁴ Оваа базилика е откриена во 1919 година. Основата на црквата од надворешната страна има форма на правоаголник кој се изменува во трапез. Базиликата има ходник со потковичеста форма, а додека како замена за столбовите кои ја држеле куполата, имало 6 масивни менао. Главниот влез е од запад и се влегува преку трибелон. На црквата во источната страна има апсида.(сл.1) Од архитектонската пластика пронајдена на локалитетот може да се заклучи дека таа е доста добро уметнички изведена, каде доминираат ранохристијанските мотиви и симболи а пред се крстови¹⁵, кои исто така се евидентирани и на акрополот, каде во самата карпа се изработени и истите хронолошки датираат од доцната антика, и средниот век. Овој сакрален објект придонел за постепен развој на Транупара, во градски центар, во источен Илирик, но сепак таа не станала епископски центар. Туку епископско седиште станал големот развиен град Скупи.¹⁶

Кратово во средновековниот период

Сл.1 - Апсидата на ротондата во Коњух

¹¹ Керамитчиев А., ЖА, 1973, 152

¹² Археолошка карта на Р.М. II, 1996, 183, 186-189; Николовски З., 2013, 112-117;

¹³ Нацев Т., 2013, 83

¹⁴ Алексова Б., 1995, 229-230

¹⁵ Димитрова Е., 1995, 24

¹⁶ Лакалиска С., 2000, 11

Како што беше однапред кажано главна стопанска дејност во Кратово и неговата околина било рударењето и рударството. Овој занает на овие простори има долг век на траење, и тоа со почетоци во хеленистичко-македонскиот период, подоцна во римската епоха, потоа во доцноантичко време¹⁷ (каде е главна стопанска дејност воопшто) и на крај да го доживее својот максимум во средниот век. Како главен центар за вадење на руда во Кратовскиот крај била планината Пластица, која некогаш го носела името Златица, во чии јами се откриени 2 релјефа кој датираат од II и III век. На едниот е претставен Херакле (бог и заштитник на рударите) и на вториот е претставен рудар со рударска опрема.¹⁸ Исто така кај месноста Жгури, и во с.Шлегово и ден денес на површината се наоѓаат остатоци од топење на руда. Во село Шлегово се лоцирани над 80 јами¹⁹ од затворен но и од отворен тип, кои хронолошки се од средновековниот период. Со населувањето на Словените во VII век, на македонските територии, и Кратово со неговата околина биле зафатени од емиграцијата на новата етничка групација. Во одредени периоди во VIII век оваа територија била изложена на бугарско влијание. Но со доаѓањето на Св.Кирил во Брегалничкиот регион²⁰, во текот на IX век, и неговите мисии, овие Словени започнале со покрстувањето и прифаќањето на христовата вера. Во подоцнежниот период т.е. епохата на Самуловото средновековно царство (ок.986-1014 година) кратовската област влегувала во рамките на ова царство.²¹ Периодот на XI век, е доста бурен, на територијата на Македонија и на Балканот се населуваат Печенезите.²² Имено во текот на комненската династија поточно за време владеење на Алексеј I Комнен (1081 -1118 година) и Јован II Комнен (1118-1143 година) се забележани масовни населувања на македонски територии, во прилог на ова за кратовскиот крај оди и месноста која го носи името Печеници. Уште кон крајот на 1189 година, Кратово со околината било присоединето кон составот на средновековната српска држава. Но по извесно време повторно била воспоставена византиска власт. Кризниот период што ја зафатил Византија, се рефлектирал на губење територии на Балканот, и сега повторно кратовско- злетовската област, потпаднала под српска власт и српско влијание²³ во 1282 година.

Понатамшните историски настани – ширењето на српската држава, за време на царот Стефан Душан (1331-1355 година) придонело североисточниот дел на Македонија, повторно да потпадне под српско влијание. Тогаш големите македонски територии биле разделени на српските благородници, и така со кратовско – злетовскиот крај владеал деспот Оливер Јован Грчиќ. Тој покрај Кратово владеал и со Штип, Радовиш, Овче Поле, Струмица и Кустендил. Во негово време рудниците работеле со полна пара, а сето ова се рефлектирало за подигање на големи сакрални и профани градби. Тој ги повикал на

¹⁷ МГК., Гласник бр.7, 2014, 41; МГК.,Гласник бр.6, 2011, 176-179

¹⁸ Коцевски Т., 2005, 40

¹⁹ Насевски С., 2015, 28-30

²⁰ ИНИ, 2008, 93; Алексова Б., 1987, 159

²¹ Ивановъ Й., 1906, 40

²² Острогорски Г., 1992, 454

²³ Митевски И., 1997, 35

помош познатите рудари Саси. Сасите во средниот век биле надалеку прочуени по своите знаења и умења во областа на рударењето. Исто така во ист период се населиле и Дубровчаните, кои се сместиле по текот на реката Латишница, во с.Горно Кратово, а се занимавале со трговија, од изработените предмети од кратовското злато и сребро.

Како што беше споменато понапред овие рударски експлоатации довеле до подигање на монументални сакрални објекти, од кои се истакнува Лесновскиот манастир подигнат во периодот помеѓу 1341 до 1349 година. Овој манастир бил изграден под ктиторство на деспотот Јован Оливер.²⁴ Претставувал место за духовните и културните појави во текот на XIV век. Манастирот се карактеризира со прекрасни фрески, кои биле изработени веднаш по изградбата на манастирот. На фрескоживописот се јавуваат портрети на Јован Оливер (кој е претставен со моделот на црквата во левата рака), потоа Цар Душан и неговите придружници. Исто така во овој манастир се претставени Давидовите псалми 148, 149 и 150.²⁵ Нивните претстави се карактеристични за средновековното сфаќање и поимање на христијанството и христијанските симболи.²⁶ Овој репрезентативен храм од средниот век, а со визнатиски стил на градба, и ден денес е зачуван и во него има жив монашки живот. Овој манастир во подоцнежното време станал и центар на Злетовската епископија.²⁷

По смртта на Јован Оливер (најверојатно во 1356 или после ова година) неговите територии биле преземени од страна на Константин Драгаш и Јован Дејановиќ кои биле синови на Дејан, благородник од Македонија, кој пак бил роднина на Јован Оливер. Во нивно време уште повеќе се развива рударството, занаетството и трговијата. За последната стопанска гранка постојат и пишани извори, и тоа за кражба. Имено во средината на XIV век, кај кастелот кај Коњух, биле ограбени венецијански трговци кои се движеле од Скопје за Велбужд (Кустендил).²⁸

За да може да се согледаат причините, за создавањето на високи вертикални објекти во Кратово, пред се треба да се согледаат историските настани од самиот период од кои датираат и кулите. Браќата Константин и Јован, доаѓајќи на власт вложиле големи напори во фортификацијата на самиот град, насетувајќи ја опасноста од истокот, ги изградиле монументалните, доцно-средновековни кули во Кратово. Византиската империја била на својот залез, а од истокот демнела нова опасност, која постепено се приближувала кон Балканот и Македонија. Турците-османлии по Маричката битка во 1371 година, и победата над кралот Волкашин и Углеша, зазеле дел од територијата на Македонија. Браќата Дејановиќ присилени немале избор, и морале да бидат вазали на султанот Мурат I (1359-1389), по примерот на кралот Марко, син на Волкашин. Овие

²⁴ Корканов Д., 1991, 163

²⁵ МГК, Гласник бр. 6, 2012, 94

²⁶ Габелић С., 1998, 184

²⁷ Минчева К., 2010, 106

²⁸ Микулчиќ И., 1999, 227

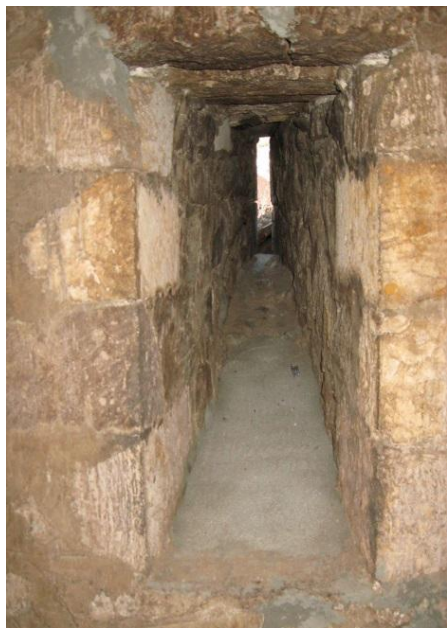
турски вазали во 1395 година загинале во битката кај Ровине, а од тој момент Македонија, воедно и Кратово потпаднале под турско ропство.

Кулите денес можат да се видат во централното градско подрачје, каде Табачка река ги двои, на две страни од градот. На десниот брег на оваа река се кулите: Саат кула, Златкова кула и Симиќева кула. На другата страна од градот се кулите: Крстева кула, Срезка кула и Адикостова кула. Некогаш во Кратово имало 13 кули, денес бројката на цели кулите е 5 додека една од кулите е зачувана само до половина. За преостанатите добиваме информации од стари фотографии и од терен. Тие се ѕидани со камен, кој е делкан или полуделкан, со дрвени греди и како заврзувачко средство бил употребуван кал со слама. Делканите камења се поставувани на аглите, додека полуделканите во средишниот дел. Скоро кај сите кули прозорците имаат бордура од црвена тегула, што ни кажува дека и тегулата имала примена во градежната архитектура во XIV век.

Симиќева Кула

Локацијата на оваа кула е во Долно маало, а карактеристики на оваа кула се тоа што ова кула е најголема, највисока и најубава. Оваа кула е подигната на квадратна основа а нејзините надворешни димензии се 7,85 x 7,85 m. Нејзината височина е 21,95 m.²⁹ Кулата имала првобитен влез на источната страна, но тој е засидан и е направена влезна врата од западната страна. Дебелината на ѕидовите, варира во зависност од бројот на катовите, така во приземјето дебелината изнесува 2,05 m додека последниот кат има дебелина од 1,10-0,90 m. Скалите се изведени од делкан камен со просечна ширина од 0,75 m. Скалите се осветлени со мали отвори (сл.2), преку кои доаѓа светлина а понекогаш тие отвори служеле и за одбрана т.е како набљудувачници, или пушкарници. Меѓукатната комуникација меѓу 2-3 кат се одвива со дрвени скали. Кулата внатре е поделена на 4 ката, а сите катови имаат по една просторија. Првиот кат е осветлен од 1 мал прозорец, додека вториот кат е осветлен од 3 прозорци. Во овој кат е застапен и еден објект-огниште, 3 ниши за сместување на предмети од секојдневна употреба и има 3 пушкарници. Третиот кат е најубав, и е со поглед кон влезот во градот. Тука се застапени 7 прозорци, огниште, 2 ниши, и 3 набљудувачници. Некогаш оваа кула имала и балкон, но денес не постои. Оваа кула го носи името на проф. Стефан Симиќ, кој ја купил оваа кула во 1934, воедно бил и нејзин последен сопственик. Денес кулата (сл.3) е реконструирана и претставува музеј. Се мисли дека е изградена е во 1370 година.

²⁹ Симиќ С., ГСНД 1940, 146

Сл.2 - Отвор во Симиќевата кула

Сл.3 - Фасадата на Симиќевата кула

Златкова кула

Златковата кула (сл.4) е сместена во средина помеѓу Симиќевата и Саат кула. Таа има квадратна основа со димензии од 6,30 x 6,50 m. Височината на кулата изнесува 14,15 m. Оваа кула прави исклучок во погледот на катовите, ако денешните останати кули имаат приземје и по 3 ката, оваа кула има приземје и 2 ката. Ова ни кажува дека кулата ако се погледне од надвор, може да се забележи дека нема многу прозорци и отвори (сл.5), што пак ни дава можност да ја одредиме како моментално најстара кула, а според стилот потекнува најверојатно од 1365 година. Влезот во оваа кула првобитно бил лоциран на источната страна, но со подоцнежните преправки на кулата влезот е преместен на

северната страна. Бидејќи оваа кула по габарит, е најмалата кула во Кратово, дебелината на ѕидовите на првиот кат изнесува 1,40 m, а на последниот кат само 1,00 m. Поврзаноста помеѓу приземјето и првиот кат е изведено од камен, додека поврзаноста во следниот кат е со дрвена конструкција. Приземјето на оваа кула е осветлено со само еден процеп, додека првиот кат со 1 мал прозорец и 1 пушкарница, на овој кат била сместена и 1 просторија за хигентско-тоалетска потреба. На вториот кат, има поголема просторија со три прозорци, и една ниша. Некогаш оваа кула била со балкон, кој бил поставен на источната страна.³⁰ Кулата е наречена Златкова, по името на последниот нејзин сопственик Ѓорѓи Златков, кој ја купил од турчинот Асан ефенди.³¹ Денес оваа кула е конзервирана и реконструирана, воедно претставува културно информативен центар за Кратово.

Сл.4 - Златкова кула

Сл.5 - Златкова кула

³⁰ Коцевски С., 2005, 85,

³¹ Симић С., ГСНД, 1940, 150; Георгиевски Д., 2015, 6

Саам Кула

Оваа кула го зафаќа централното место во самиот град, и непосредно се наоѓа до чаршијата од десната страна на Табачка река, сместена во средина помеѓу Чаршискиот и Локширскиот мост. Кулата е поставена на правоаголна основа, и е висока 19,30 m. На оваа кула постојат два влеза. Едниот влез води во приземјето и додека другиот од северната страна води кон првиот кат. Просечната дебелина на ѕидовите во долниот дел на кулата изнесуваат 1,35 m а додека во третиот кат 1,00 m. Меѓукатната комуникација од приземјето за првиот кат и од првиот за вториот кат се одвивала со дрвени скалила, додека пак од вториот за третиот скалите биле изработени од камен. Како осветлувачи биле искористени повторно процепите, и пушкарниците. Овој тип на градење е многу сличен како кај Симиќевата кула, можеби ни дава до знак дека се градени во ист период или од иста група на мајстори. Приземјето во оваа кула не била осветлена во ниеден период. Првиот кат е осветлена со 1 пушкарница и во таа просторија се застапени огниште и 2 дополнителни ниши. Вториот кат е осветлен од три прозорци и тука се застапени 1 огниште и 1 ниша, а во северозападниот агол од просторијата има една просторија-тоалет. Просториите од вториот односно третиот кат малку наликуваат и имаат на мотиви и декорации од исламската уметност. Оваа кула е карактеристична по тоа што на последниот спрат имала два балкона и тоа еден на југоисточната и другиот на спротивната страна. Едниот балкон бил од камен а додека другиот од дрвени греди и има прекрасен широк отворен поглед, кон централниот дел на чаршијата.(сл.6) Таванската конструкција на оваа кула е со купола, како што е случајот кај сите останати кули, но оваа кула се издвојува со надградениот дел кој впрочем бил искористен за поставување на градскиот часовник, кој започнал со работа во 1924 година. За поставувањето на овој часовник е изнесено и мислењето дека е поставен поради работниците и занаетчиите во чаршијата.³² Денес кулата претставува музеј со постојана изложба „Кратово низ вековите,, Околу датирањето, на изградбата се мислу дека е изградена исто како и Симиќевата кула во 1370 или почетокот на 1371 година.

Крстева кула

Кулата е лоцирана во Скопското маало во Кратово, оваа кула и останатите две Срезка и Аџикостова кула се јавуваат групно, за разлика од предходните три кули кои се јавуваат оделно и се на поголема одалеченост. Кулата е подигната на квадратна основа а со нејзината монументалност еднаквор изгледа како нова и модерна кула. Висока е 16,10 m. Дебелината на ѕидовите во приземјето се 1,20 m додека на последниот кат дебелината изнесува 0,90 m. Таа е со приземје и 4 ката, што ја прави единствена во тој сегмент. Некогаш кулата имала 2 влеза, а денес се користи само јужниот влез. Во приземјето се застапени 2 пушкарници, а веднаш до влезот, лево се дрвените скали кои водат до првиот кат. Во првиот кат има само 1 пушкарница и повтоно дрвени скали кои водат кон вториот

³² Томовски К., Волињец Р., Токарев М., Хаџиева-Алексијевска Ј., 1980, 44

кат. Скалите овде се затворени со катаракта. На вториот кат покрај пушкарниците, се јавуваат и нови елементи, една нова врата која била изградена за потребите на последното семејство што живеело во кулата, и еден од балконите на оваа кула е сместен во овој кат. Тука на овој кат е изведена и една друга просторија која била користена како тоалет. Скалилата од овој кат за следниот кат се изведени повторно од дрво. Просторијата на 3 кат е добро средена, и прилагодена за живот. Таа е малтерисана а има и 2 прозорци за осветлување, огниште и 2 ниши за секојдневни потреби. Скалилата кои го поврзувале 3 со 4 кат се во многу лоша состојба. Просторијата во највисокиот кат има поголем балкон, со поглед кон центарот на градот, а исто така и 2 прозорци и 1 набљудувачница. Двата застапени балкона (сл.7) на оваа кула се изработени од дрво, кое е веќе дотраено, и му е неопходна заштита, како на балконите така и на самата кула. Оваа кула е богато декорирана така што на прозорците над вратата е поставен свод, а како градежен материјал е употребен делканиот камен и црвена тула, која му дава додатен симбол и жив колорит на кулата. Подот во кулата бил извден со шестоаголни малтерни плочи.³³ Името на оваа кула потекнува од презимето Крстеви- последното семејство што ја користело кулата како дом. Се мисли дека е изградена во 1371 или 1372 година.

Сл.6 - Балконот на Саат кула

³³ Митевски И., 1997, 123

Сл.7 - Балконите на Крстевата кула

Срезка или Емин бегова кула

Кулата (сл.8) се наоѓа на само 9 m од Крстевата кула, подигната е на правоаголна основа и е најмалку висока од останатите кули, т.е. е висока само 12, 74 m. Кулата има приземје и 2 ката. Сидовите на приземјето и катовите имаат димензии од 1,00 m. Од приземјето кон првиот кат, комуникацијата се одвивала со дрвени скали, кои денес не постојат, додека од првиот за вториот кат комуникацијата била изведувала со скали изработени од камен. Кровната конструкција е подигната со полукружен свод изработен од тула. Во приземјето таа е без осветлување, додека на првиот кат е осветлена само со 1 прозорец. Во вториот кат таа е осветлена со 3 прозорци, а во највисокиот кат се застапени огниште и 3 ниши. Оваа кула по својата форма и архитектонски карактеристики е специфична сама по себе, од неколку аспекти. Како посебна градба во оваа кула се јавува тоалетот, кој е издаден како анекс а неговата форма е ромбоидна. Кулата е помала од останатите, но сепак оваа кула е една од најинтересните кули во поглед на фасадната декорација (сл.9). Влезот во оваа кула е засводен, и се карактеризира со многу квалитетна обработка на каменот. Интересно е да се напомене дека пред самиот влез, од десната страна на фасадата, има остатоци од некаква друга градба, најверојатно некаква просторија, која некогаш била дел од самата градба. Своето име кулата го добила, по тоа што во нејзина блиска околина, имало друга градба која пак била седиште на срезот (Управител на околината), додека второто име Емин-бегова кула го добила од тоа што последниот човек што живеел во неа бил богатиот Емин-бег од XVI век. Се мисли дека е изградена во 1372/3 година.

Сл.8 - Срезка или Емин-бегова кула

Сл.9 - Детал од декорацијата

Аџикостова Кула

На околу 10 тина метри подолу од Еминбеговата кула, се наоѓа Аџикостовата кула. Оваа кула е иста како и останатите по својот изглед и стил на градба. Кулата има правоаголна основа со димензии 6,70 x 6,70 m. Сидовите во приземјето се со дебелина од 1,28 m. Според остатоците на теренот оваа кула најверојатно била со приземје и уште 2 ката. Според народното предание оваа кула била куќа (дом) на Карпош, и истата настрадала во уличните пресметки во 1689-90 година. Во 1929 година по наредба на

жандармерскиот водник Божовиќ кулата била уништена.³⁴ Името го добила од последниот корисник на само еден дел од кулата. Денес оваа кула е во урнатини високи до 10 m. Била изградена во средината на XIV век.

Останатите кули во Кратово

Краличина или Шута кула

Оваа кула уште се нарекувала и Шута кула, и постоела се до 1914 година. Таа се наоѓа на левата страна на ул. „Гоце Делчев,, во Кратово. Кулата била висока 16,00 m и имала 4 ката. Според преданието во оваа кула живеела кратовска кралица, која за време на турското освојување на градот побегнала во подземните ходници. Денес од неа се сочувани само урнатини (сл.10).

Сл.10 - Краличина (Шута кула), денешна ситуација

Јузбашииска или Алиманска кула

Западно од веќе споменатата Ацикостова кула, на растојание од 20 m постоела оваа кула. Денес остатоците на оваа кула можат да се согледаат во ресторантот Александрија. На просторот во ресторантот е пронајден подземен ходник,³⁵ долг 10-12 m, кој најверојатно бил поврзан со останатите кули, бидејќи се наоѓаат на мал простор.

³⁴ Митевски И., 1997, 125

³⁵ Според кратовското предание сите кули, некогаш биле поврзани со подземни ходници, а истите се користени во случај на бегство.

Досева кула

Оваа кула била лоцирана на ул. „Гоце Делчев,, во близина на денешната Симиќева кула. Нејзината основа е правоаголна форма со димензии 7,70 x 8,50 m, додека дебелината на сидовите била 1,15 m. Остатоците се едвај видливи.

Џекова или Спаискова кула

Лоцирана е во близина на денешниот Сарајскиот мост. Нејзината основа е квадратна со димензии³⁶ 6,05 x 6,05 m и дебелина на сидовите 1,20 m. Изворите за оваа кула молчат, незнаеме кога е изградена, ниту пак од кого и кога е уништена. Нејзините остатоци се малку видливи.

Музева кула

Кулата се наоѓала на ул. „Јосиф Даскалов,, наспроти Аџикостовата и некогашната Алиманска кула. Од неа остатоци се само приземјето и еден свод, најверојатно влезот. Тие се во височина од 3,00 m. Во внатрешноста се забележани и остатоци од друга градба.

Зафирова или Апсанска кула

Кулата се наоѓала во познатата Табачка маала, или денес на ул. „Планинска,, Оваа двокатна кула, била изградена во турското време и служала како затвор. Оваа кула е нарекувана и Апсанска кула. Околу датирањето на оваа кула, се мисли дека е изградена неколку децении по заземањето на Кратово од страна на Турците. Кулата е уништена и нејзините остатоци се слабо видливи.

Мангова кула

Оваа кула се наоѓала во непосредна близина на познатиот Радин мост. На нејзините остатоци од приземјето во 1932 година, Димитар Манев ја изградил сопствената куќа. Денес остатоците од кулата можат да се согледаат од Радин мост.

Кулите на Радин мост³⁷

Познатиот Радин мост во Кратово е изграден во 1833 година. Тој е поставен на 3 високи средновековни кули. Височината на првата е 6,60 m, втората е висока 11,50 m и третата кула е висока дури 21,00 m. Дебелината на сидовите на овие можни кули изнесува 1,00 m. Сите 3 т.н. кули имаат правоаголна основа.

Карактеристично за сите кули се што сите се масивно градени со дебели сидови. Височината варира од кула до кула. Кулите имаат приземје, тие се со по 2-3 ката а некоја и со 4 ката. Тие се осветлувани од прозорците или од амбразурите кои се застапени на

³⁶ Коцевски С., 2005, 99

³⁷ Проф. Симиќ С., го изнел мислењето дека мостот е подигнат на средновековни кули

сидовите. Овие амбразури биле искористени како набљудувачници, а во турското време истите се користени како пушкарници. Страничните сидови се карактеризираат со поквалитететен-изделкан камен, додека средишниот дел е со полуделкан камен. Влезовите се засводени, а некои од кулите имаат и по два влеза, вратите биле направени од железо и дрво. Додека прозорците биле заштитени со железни решетки. Покривите на кулите се изработени од камени плочи, исто како и подовите. Сите кули се изложени на сонце, бидејќи се градени на ориентација североисток-југозапад. Функцијата на кулите била двојна-првична како места за одбрана (фортификација) на градот при напади и втората богатите локални феудалци заедно со своите семејства живееле во нив. На некои од кулите се забележува и рана орнаментика од исламски мотиви.³⁸ По потпаѓањето на Кратово под турско ропство и понатаму главно занимање на населението претставувало рударството.³⁹ Историските записи запишале дека во XVI и XVII век, Кратово станал еден од најбогатите градови на Балканот, во рамките на турската империја, овој период е наречен и уште златен век или златно време, кое пак резултурало со над 350 занаетчиско-трговски дуќани во чаршијата.⁴⁰ Градот под турска власт ќе се оформи како посебна територијално-административна единица од најнизок ранг, т.н. нахија, која и понатаму ќе остане обединеена⁴¹ со сите поранешни Константинови владенија, трансформирани во т.н. Ќустендилски санџак.

Bibliography:

1. Agrian, *Anabasis Alexandri* – превод д-р.Маргарита Бузаловска-Алексова, Скопје, 2000
2. Алексова Б., *Епископијата на Брегалница*, Припеп, 1987
3. Алексова Б., *Loca sanctorum Macedoniae*, Скопје, 1995
4. Археолошка карта на Македонија, Том II., Скопје, 1996
5. Габелић С., *Манастир Лесново*, Београд, 1998
6. Георгиевски Д., *Златкова кула во Кратово*, Кратово, 2015
7. Гласник 6, Музеј на град Кратово, Кратово, 2011

³⁸ Waltenberger T., 2014, 200

³⁹ Мтанов Х., 2000, 151; Шериф А, Дмитријевски М., 2007,36

⁴⁰ Čudesna Jugoslavija, 1986, 114

⁴¹ Стојановски А., 1971, 417

8. Гласник 7, Кратово, Музеј на град, Кратово, 2014
9. Димитрова Е., *Најстарите христијански симболи*, Скопје, 1995
10. Ивановъ Ы., *Северна Македонија*, София, 1906
11. Историја на македонскиот народ, ИНИ, Скопје, 2008
12. Јанева Г., *Монетите низ вековите во Брегалничкиот регион*, Штип, 2013
13. Керамитчиев А., *Новооткриени епиграфски споменици во Кратовско*, Жива Антика, Скопје, 1973
14. Коцевски С., *Кратово дрвен град*, трето издание, Скопје, 2005
15. Коцевски Т., *Шлегово*, Скопје, 2005
16. Лакалиска С., *Христијанските споменици во Скопје и Скопско*, Скопје, 2000
17. Матанов Х., *Възникване и облик на Кюстендилски санджак (XV-XVI век)*, София, 2000
18. Микулчиќ И., *Антички градови во Македонија*, Скопје, 1999
19. Микулчиќ И., *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје, 1996
20. Минчева К., *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилскиот санджак през XV-XVIII век*, София, 2010
21. Митевски И., *Кратово од најстарите времиња до денес*, Кратово, 1997,
22. Митревски Д., *Протоисториските заедници во Македонија, преку погребувањето и погребните манифестации*, Скопје, 1997
23. Насевски С., *Кратовска област – Географско–историска монографска публикација*, Кратово, 2015
24. Нацев Т., *Антиката во Брегалничкиот басен*, Штип, 2013
25. Николовски З., *Антика во Североисточна Македонија*, Куманово, 2013
26. Острогорски Г., *Историја на Византија*, Скопје, 1992
27. Симић С., *Историја Кратовске Области*, Београд, 1914
28. Симић С., *Кратовске Куле*, Гласник Скопског Научног Друштва (ГСНД), Скопје, 1940
29. Стојановски А., *Македонија во турското средновековие (XIV-XVII век)*, Скопје, 1971
30. Томовски К., Волињец Р., Токарев М., Хациева-Алексијевска Ј., *Кратово стара архитектонско урбанистичка содржина*, Скопје, 1980
31. Ќорнаков Д., *Македонски манастири*, Скопје, 1991

32. Цвијић Ј., *Основе за географију и геологију*, Књига прва, Београд, 1906
33. Шелдаров Н., Лилчиќ В., *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Република Македонија*, Скопје, 1994
34. Шериф А., Димитријевски М., *Кратовската монетоковачница во османлискиот период*, Кратово, 2007
35. Čudesna Jugoslavija, Sarajevo, 1986
36. Papazoglu F., *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje, 1957
37. Waltenberger T., *Architecture in Macedonia: The Ottoman Heritage*, Skopje, 2014

Summary

The medieval towers of Kratovo

Jakim Donevski

Kratovo is a town situated in the middle of the Osogovo Mountains, an extinct volcanic area in the north-eastern part of Macedonia. The history of Kratovo has always been connected with mining, starting in the IV century B.C. when the Paeonian rulers started minting coins. The ancient name of this city was Tranupara. Today this place is located 26 km in west direction from Kratovo, in the vicinity village Konjuh. After the defeat of Perseus (179-168 B.C), the last king of Macedonia, defeated by the Romans at the battle of Pydna in 168 B.C, the Romans gained control of all Macedonian territories including the town Tranupara (Kratovo), whose name was changed into Kratiskara. In the early Christian period (IV-V centuries A.C) the city will be called Koritos. From this period a rotunda is preserved, and is located in the village of Konjuh. From VI century A.D. Kratovo was part of the Byzantine Empire. The exception is only in X century when Kratovo was part of King Samoil's (997-1014) medieval kingdom. From 1282 to 1389 Kratovo was part of the Serbian medieval state. In this time the name of Kratovo was the same as today. The Turkish name for Kratovo was: Karantolu, Kratova or Kiratova.

The medieval towers of Kratovo were built in the XIV century as buildings to defend the town from attacks. They were built during the reign of King Konstantin and his brother Dragaš Dejanović. They were rulers of Kratovo and the region. There have been 13 towers in the past: 5 on the right side and 8 on its left side of Tabacka river, that passes through Kratovo. There are only 6 towers left today. Some of them are partly, but some of them are completely damaged. Today in Kratovo we have: The Simić tower, the Zlatkova tower, the Clock tower, the Krsteva tower, the tower of Srezka or Emin bey tower, and the tower Hadzi Kosta. The first three towers were reconstructed as museums.

The towers were built using mortar and semi-worked stone, whereas formed stone was used for the windows, doors, staircases and corners. The interior of the towers is consisted of 3 or 4 floors, whereas the upper floors have a single balcony and living headquarters. The windows are protected by iron bars. They were built before the Turks came in Macedonia, but in some of towers we can see early Islamic ornaments and decorative elements. During the Ottoman Empire, the towers were used as houses for living.

Хермафродичноста како симбол на алхемиското дело – основа за разбирање на древните хермафродитски божества

*Hermaphroditism as a symbol of the alchemical opus – basis
for the understanding of the ancient hermaphroditic deities*

Igor Eftimovski

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy – Skopje,
Ss. Cyril and Methodius University of Skopje
eftimovskii@gmail.com

Апстракт: Трудот има за цел да го запознае читателот со симболичкиот аспект на хермафродичноста и присутноста на овој концепт во различните митологии низ светот кои се развивале низ вековите и милениумите, отворајќи еден нов поглед преку кој може да се разберат древните религиски верувања. Притоа, трудот може да се подели на два основи дела, од кои првиот има за цел да го објасни симболичкото значење на хермафродичноста, најдобро согледано преку симболизмот на алхемијата, додека пак вториот дел е краток преглед на хермафродитските митолошки ликови застапени во пишаната, усната или материјалната традиција на древните народи и архаичните заедници низ светот (Грчки, Нордиски, Словенски, Келтски, Ирански, Индиски, Египетски, Кинески, Јудео-христијански, Африкански, Американски и Океански митолошки традиции), на крај доаѓајќи и до концептот за хермафродичноста во неолитскиот период. Се надеваме дека преку овој труд, читателот ќе добие проширување на своите погледи и ќе отвори нов простор за едно поинакво толкување на некои артефакти и

воопшто аспекти на древните религии, кои истражувачите досега најчесто ги доведуваат под систем на двата основни полови принципи – машкиот и женскиот. Ние предложуваме дека во митологијата, со сета своја ирационалност како плод на човечката потсвест, има многу поголемо место за т.н. трет пол.

Клучни зборови: хермафродит, андрогин, алхемија, симболично значење, митологија, врховен Бог, неолитски фигурини

Хермафродит и хермафродичност

Хермафродитот (или андрогинот) е битие во кое се обединети машката и женската природа, односно истовремено има и машки и женски гениталии. Во идеална смисла, тоа би било битие кое истовремено може да ја има улогата и на машко и на женско во репродуктивниот процес, или пак може самостојно да се оплодува.

Сл. 1 – Римска мермерна скулптура на Хермафродитус

Името доаѓа од Хермафродитус, митолошки лик од грчката митологија, син на боговите Хермес и Афродита, во кој се заљубила нимфата Салмакида и по нејзината молитва до боговите вечно да бидат во заедничка преградка, биле споени во едно двополно тело¹ (сл.1).

Оваа состојба е честа појава во рамки на природата, така што поголемиот број на растенија, а дел и од животните (како мекотели, црви, а и некои видови на риби и птици) може да се наречат хермафродични. Што се однесува до човекот, постојат два типа на некаков вид „хермафродичност“ прифатени во медицината, и тоа: а) „вистински хермафродитизам“ – човек кој истовремено има и тестикуларно и овариумско ткиво; и б) „псевдохермафродичност“ – човек кој има неправилно развиени машки или женски полови органи, така што тие наликуваат едно на друго. За оваа појава, иако ретка, луѓето биле свесни уште од стари времиња. Некои, како Аристотел и Хипократ, се обидуваале да ја објаснат медицински, додека

мнозинството од луѓето гледале на тоа како нешто натприродно – демонско или божествено.²

¹ Zamarovsky V., *Junaci antičkih mitova*, 192-193, Beograd 1984

² Повеќе за историјатот на медицинското прашање за човечката хермафродичност: Dreger A.D., *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex.*, Cambridge, Massachusetts 1998 ; Jaucourt, Louis de., *Hermaphrodite, Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 8:165–167, Paris 1765;

Како битие кое во едно тело ги спојува двата принципа од кои настанува животот, а со тоа и сето постоење од една субјективна гледна точка, хермафродитот е совршен симбол за целовитоста на половите, праисконското совршено единство на спротивставените принципи во универзумот, носејќи ја улогата на сѐтатко и сѐмајка истовремено.

Алхемија, алхемиски процес и алхемиско дело

Алхемијата е протонаучна филозофска дисциплина која имала за цел, преку процес од низа хемиски реакции проткаени со силно метафизичко толкување, да ја достигне есенцијата - архето на нештата и да ги осознае тајните на трансформација на материјата. Оваа цел алхемичарите ја нарекувале со различни имиња: Каменот на мудроста, Еликсир на животот, Филозофско злато... – врвот на нивниот *Magnum Opus*.³

И покрај тоа што многу филозофски учења во минатото може да се опишат како алхемиски, тука мислиме на онаа т.н. западна алхемија, чиј почеток може да се смести во хеленистички и римски Египет, место и време во кое се мешале низа на различни филозофски и религиски учења, како херметизмот, неопитагорејството, неоплатонизмот, гностицизмот, јудејо-христијанските традиции итн. Алхемијата продолжила да се развива на територијата на арапскиот свет и Европа во вековите што следеле, за конечно, во периодот на просветителството на XVII и XVIII век да настане поделба на нејзината научно-филозофска природа во која биле проткаени физичкото и мистичното, и од неа да произлезе строго научната дисциплина на хемијата.

Времето во кое се развивала алхемијата, како што ќе напише К.Г. Јунг, е време „кога духот на алхемичарите сѐ уште вистински се соочувал со проблемите на материјалот, кога истражувачката свест стоела наспроти темниот простор на непознатото, верувајќи дека во него здогледува облици и закони, коишто не произлегуваат од материјалот, туку од душата. Сето непознато и празно станува исполнето посредство на психолошката проекција; како во темнината да се одразувала душевната заднина на набљудувачот.“⁴ Имено, она што алхемичарите го гледале за време на нивните експерименти, а не можеле да го објаснат научно, природно-емпириски, го обвиткувале со мистицизам на ниво на нивната потсвест, развивајќи еден сложен систем на симболи, слично како процесот на создавање на митовите кај архаичните луѓе.

Алхемискиот процес во основа е базиран врз цикличноста на постоењето - она што е крај на делото, во суштина е и самиот почеток, како *ourboros* кој си ја јаде сопствената опашка, неоплатонистичко: „Сѐ потекнува од Едното и сѐ се враќа во Едното“, вечно движење и трансформирање на материјата. Идејата на ‘повторното враќање назад’ е

Gracht, Stefanie van der., *Setting Aside the Loom: Hermaphroditism in Ancient Medicine, The Proceedings of the 18th Annual History of Medicine Days Conference 2009*, The University of Calgary Faculty of Medicine, Alberta, Canada, 2012

³ Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, 235-249, Скопје 2003

⁴ *ibid.*, 236

присутна во сите религии, митологии и метафизички учења, тоа е идеја од која ниту модерната наука не е ослободена, идеја која е длабоко вкоренета во човечката психологија.⁵

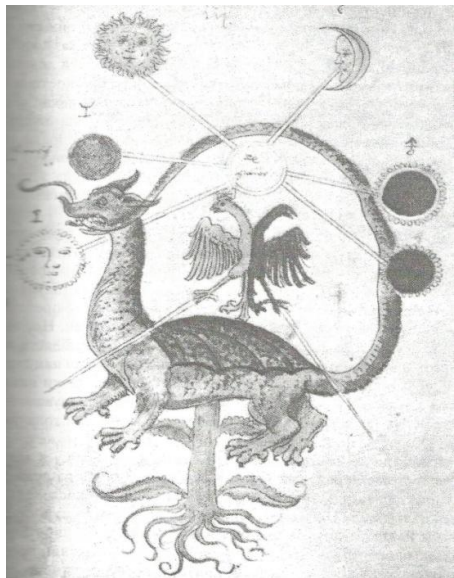
Хермафродичноста како симбол на алхемиското дело

„Лесен им е преодот на оние коишто имаат симбол“ – гласи една алхемиска мисла.⁶ Како што наведовме претходно, алхемијата има сложен симболички систем и може да се каже дека за секој нејзин аспект постои и одреден симбол. Но, како најчести симболи на алхемиското дело се среќаваат: змеј, двоглав црвено-бел орел, антропоморфизирани сонце и месечина, брат и сестра – близнаци, крал и кралица и Хермес (Меркур).

Змеј – суштество кое е истовремено и змија/рептил (се изедначува со земјата – женскиот принцип) и птица (се изедначува со небото – машкиот принцип), (сл.2).

Двоглав црвено-бел орел – орелот симболизира нешто високо и возвишено. Неговата двоглавост е израз на обединетите спротивставени принципи. Обединетите спротивности се изразени и преку различно обоените полови на неговото тело – црвена (боја на машкиот принцип) и бела (боја на женскиот принцип),⁷ (сл.2).

Антропоморфизирани сонце и месечина – во алхемиските текстови често се среќаваат сонцето и месечината прикажани со човечки лица. Повторно имаме истакнување на двата полови принципи во природата – сонце-маж и месечина-жена (сл.2).

Сл. 2 - Змеј – ouroboros, двоглав црвено-бел орел, антропоморфизирани сонце и месечина (Извор: *Tractatus qui dicitur Thomae Aquinatis de alchimia* (1520) видено кај Јунг К.Г., Психологија и алхемија, Скопје 2003, сл.20)

⁵ Eliade M., *Aspekti mita*, 81-98, Zagreb 2004

⁶ Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, 234, Скопје 2003

⁷ Повеќе за симболиката на боите: Lampric M., *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, 12-14, Beograd 1999; Исто така потсетете се и како се боени машките и женските фигури во египетското, критското и етрурското сликарство.

Брат и сестра – близнаци – Имајќи ја во предвид природата на близнаците, може да се каже дека тие симболички претставуваат два дела на едно исто. Бидејќи тука се работи за брат и сестра, се сведува на концептот ‘Едното кое се дели на две со различен пол.’ Често се прикажуваат како стојат на двете страни од една фонтана - извор на животот (сл.3).

Сл.3 – Брат и сестра – близнаци во “изворот на животот” (Извор: *Theatrum chemicum Britannicum* (1652) видено кај Јунг К.Г., Психологија и алхемија, Скопје 2003, сл.118)

Крал и кралица – Прикажување на двата принципи на природата – машкиот и женскиот. Крунисаноста симболизира возвишеност. Најчесто се претставуваат на три начини: стојат на двете страни од изворот на животот; легнати во заедничка преградка (коитус), (сл.4); споени во едно тело со две глави, односно две половини (сл.5).

Сл.4 – Крал и кралица во коитус (Извор: *Rosarium Philosophorum* (1550) видено кај Јунг К.Г., Психологија и алхемија, Скопје 2003, сл.167)

Сл. 5 – Крал и кралица обединети во едно тело (Извор: *Faszikel (hermetischer Schriften) 6577* (XVII век) видено кај Јунг К.Г., Психологија и алхемија, Скопје 2003, сл.116)

Хермес/Меркур – хеленски/римски бог на патниците, трговијата, измамниците, досетливоста, гласник на боговите и водич на душите на мртвите. Во основа, бог-шаман, патувач меѓу световите, господар на космичкиот столб. Оваа негова функција се согледува и од главниот негов атрибут caduceus – стап околу кој се обвиваат две змии и на врвот има пар крилја. Имено, стапот има улога на axis mundi, змиите ја претставуваат земјата долу, а крилјата небото горе. Парот змии и крилја го одразуваат дуализмот во природата.

Во подалечното минато, Хермес/Меркур имал и друга божествена функција – тој бил и стар бог на стадата и вегетацијата, бог на плодноста, кој, според Херодот, Хелените го наследиле од претходното пелазгиско население. Оваа негова функција се согледува и преку неговите споменици т.н. херми – четвороаголни столпци на кои стоела само главата на богот и долу имале нагласен фалус.⁸

На прв поглед, Хермес/Меркур нема некои јасно изразени хермафродични аспекти, но доколку се продре подлабоко тие лесно се откриваат. Имено, веќе во првото поглавје споменаваме дека Хермес/Меркус е всушност таткото на митскиот лик Хермафродитус, кој го има добиено со божицата Афродита/Венера, која пак, во една своја верзија е позната и како Venus Barbata – брадеста Венера, која била широко почитувана на Кипар, каде што се

⁸ Ristić S., *Mit i umetnost*, 196-197, Beograd 1984

пронајдени и бронзенодопски фигурици кои имаат нагласени гради и брада на лицето (сл.6).⁹

Сл. 6 – Бронзенодопска фигурина од Кипар со нагласени гради и брада (Извор: Winbladh M-L., *The Bearded Goddess: Androgynes, goddesses and monsters in ancient Cyprus*, Nicosia 2012)

Но, Хермафродитус не е единственото чедо на Хермес со Афродита. Имено, според некои извори, нивно дете е и богот на љубовта Ерос.^{10 11} Според орфеичките традиции пак, Ерос е првородениот двополен бог со четири глави и златни крилја, роден од космичкото јајце познат и како Фан или Протогонос (со значење Првороден).^{12 13}

Следбениците на орфеичките традиции Ерос/Фан го поврзуваат и со ликот на Дионис¹⁴, чија пак врска со Хермес е несомнена – од една страна како наследник на улогата бог на вегетацијата, прикажано и преку митовите според кои Хермес бил задолжен од Севс да го одгледа и порасне Дионис, и од друга страна преку тоа што Дионис е бог кој умира и повторно оживува, односно патува меѓу световите, како и Хермес. Скриената хермафродична природа на Дионис е очигледна, а се согледува и преку еден од неговите епитети – *Arsenothelus* (машко-женкаст).¹⁵

Стапот *caduceus* пак, еден од главните атрибути на Хермес, се поврзува и со митскиот тебански јасновидец Тирезија, кој во својот лик обединува бројни спротивставености, меѓу кои и маж-жена.¹⁶

⁹ Повеќе за ова кај Winbladh M-L., *The Bearded Goddess: Androgynes, goddesses and monsters in ancient Cyprus*, Nicosia 2012

¹⁰ Grevs R., *Grčki mitovi*, 55-56, Beograd 1990

¹¹ Во други извори како татко на Ерос се наведува богот на војната Арес.

¹² *ibid.*, 32

¹³ Орфеичка химна 6; прев. на англиски Athanassakis A.N., Wolkow B.M., *The Orphic Hymns*, Baltimore 2013

¹⁴ Орфеичка химна 30; прев. на англиски Athanassakis A.N., Wolkow B.M., *The Orphic Hymns*, Baltimore 2013

¹⁵ Koterel A., *Rečnik svetske mitologije*, 214-215, Bograd 1998

¹⁶ Повеќе за комплексниот лик на Тирезија и поврзаноста со *caduceus* на Хермес кај Brisson L., *Le Mythe de Tirésias: essai d'analyse structural*, Leiden 1976

Името на Меркур го носи и живата, алхемиската “сребрена вода”, една од најзначајните состојки во алхемиското дело, елемент со двојна природа (течен метал), со што совршено ја одразува алхемиската филозофија на единство на спротивностите (сл.7).

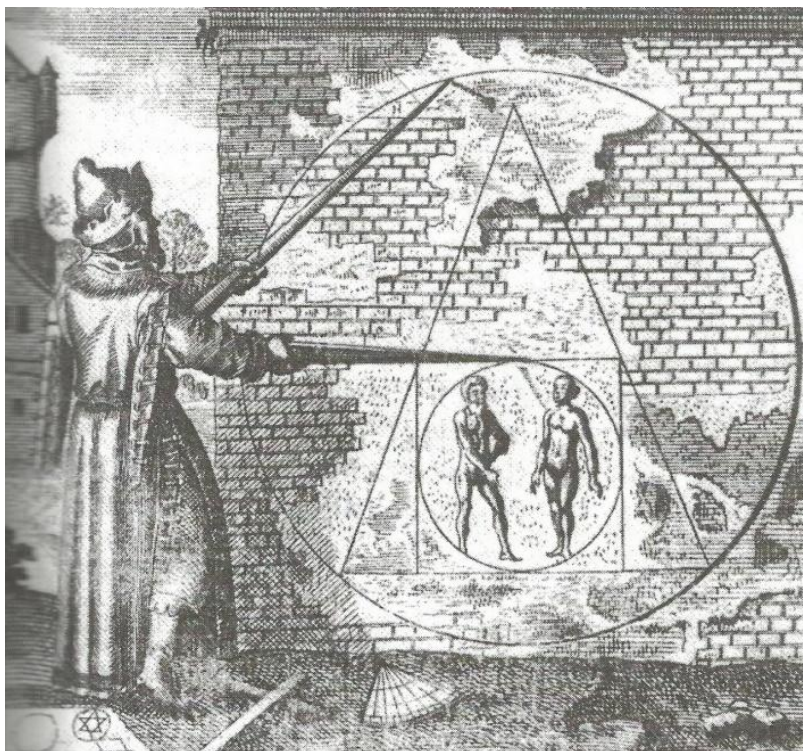

Сл.7 – Алхемиски Меркур (Извор: *Valentinus, B., Duodecim claves* (1678) видено кај Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, Скопје 2003, сл.146)

Како што веќе може да се забележи, сите основни симболи на алхемиското дело во себе го содржат концептот на хермафродичноста, односно единството на машкиот и женскиот природен принцип. Дека единството на овие две спротивставености стои во основата на алхемиското дело, ни покажува и еден извадок од *Rosarium Philosophorum* кој ја опишува алхемиската верзија на квадратурата на кругот¹⁷, односно ‘рецептот’ на алхемиското дело: „Направи околу еден маж и една жена правилен круг и на него нацртај еден четириаголник, а од четириаголникот – триаголник. Направи еден правилен круг, и ќе го имаш каменот на мудроста“ (сл.8).¹⁸

¹⁷ Алхемиската симболичка варијанта на овој геометриски проблем е составена од четири етапи (*круг-квadrat-триаголник-круг*) кои соодветствуваат на четирите фази на алхемискиот процес (*nigredo-albedo-citrinitas-rubedo*). За основната симболика на геометриските форми види кај Lampić M., *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, 68-69 (круг), 72-73 (квadrat), 146-147 (триаголник), Beograd, 1999; за фазите на алхемискиот процес кај Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, 237-240, Скопје 2003

¹⁸ Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, 136, Скопје 2003

Сл.8 – Алхемиска квадратура на кругот (Извор: Maier, M., *Secretoris naturae secretorum scrutinium chymicum* (1687) видено кај Јунг К.Г., Психологија и алхемија, Скопје 2003, сл.60)

Тука би споменале и еден извадок од апокрифното гностичко Евангелие според Тома¹⁹, составено од 114 наводни изреки на Исус Христос, каде сметаме дека совршено е отсликана алхемиската филозофија, што не ни чудно имајќи го во предвид влијанието кое гностицизмот го имало врз развојот на алхемијата. Така, во 22 изрека која му се препишува на Христос во ова Евангелие, се вели: „Кога од две ќе направите едно, и кога од внатрешното ќе направите надворешно, а од надворешното- внатрешно, и ако она горе биде како она долу, и кога од машкото и женското ќе направите едно исто, така што машкото повеќе да не биде машко ниту женското- женско, и ако направите очи наместо око, и рака наместо рака и стапало наместо стапало, слика наместо слика, тогаш ќе влезете во Кралството.“

Древните хермафродитски божества

Хермафродичноста не е концепт кој е ексклузивен за алхемијата или пак хеленската митологија, во која дури и на богот Севс, како вистински симбол на мажественост, може да му се придаде една хермафродитска природа поради тоа што тој од себе ги родил боговите Дионис и Атена. Во грчко-анадолската митологија, Севс се јавува и како татко на хермафродитскиот лик Агдистис кој го добил со Мајката Земја – Геја, а кој се поврзува со Кибела и Атис.

¹⁹ Meyer M.W., Robinson J.M., *The Nag Hammadi Library in English*, 117-130, Leiden 1977

Во нордиската митологија тука е пра-циног Имир од кого тројството на богови Один, Вили и Ве го создале светот. Една скриена хермафродичност може да се забележи и во ликот на врховниот, шаман-бог Один, именуван и како Вотан во германската митологија, кого Римјаните го идентификувале со Меркур.²⁰ Тој практикувал сеид, магија која била наменета за жени. Иста таква скриена хермафродичност може на моменти да се насети и кај богот Локи, антипод на Один, кој често се претворал во суштества од женски пол, па така, претворен еднаш во кобила, го родил и осумногиот коњ на Один – Слејпнир. Поради овие нивни ‘навики’, во едата *Lokassena* (“Препирката на Локи”), во која е опишана една гозба на боговите која ја приредил богот Агир, Один и Локи меѓусебно се обвинуваат дека другиот е „женовиден маж“.²¹

Во словенската митологија, одредени хермафродитски особини може да му се препишат на четириглавиот, веројатно врховен, бог - Световид (Свантевид). Имено, овој бог се претставувал како во едната рака држи лак, атрибут на војната – машка одлика, а во другата држи рог, односно *cornu soridae*, како симбол на плодноста, кој најчесто се јавува како атрибут на женски божества.²² Дополнителна тежина кон претпоставката за хермафродитскиот карактер на Световид додава и Збручкиот идол, кој го прикажува Световид како единство од две женски фигури со нагласени гради (од кои едната држи рог) и две машки фигури (од кои едната има меч и коњ) (сл.9а). Друг култен артефакт кој се поврзува со словенската култура и кој можеби прикажува хермафродитски лик е една метална плочка откриена во Велестино, Грција која веројатно го претставува небесниот бог Сварог. На плочката е прикажан лик со мустаки облечен во раскошна наметка (небесниот свод?) кој во долниот дел од торзото има листест мотив – вулва?²³ (сл.9б).

Кај келтските народи, веројатно поради недостатокот на пишани извори, не можеме да идентификуваме јасни хермафродитски ликови, но за издвојување е една камена плоча од Галско-римскиот храм во Лес Болардс, Нуит-Сен-Жорж, Франција, на која се прикажани три фигури – женска фигура лево, триглав Кернуос десно и еден хермафродит во средината. (сл.10)²⁴ Тука би споменале и неколку бронзени фигурини од Источна Европа кои припаѓаат на келтската култура од латенскиот период откриени во Даљ-Хрватска, Прашник-Словачка и Малаја Беган-Украина кои прикажуваат хермафродитски лик со нагласен фалус и гради (сл. 11).²⁵

²⁰ Такит, *Германија: 9.*, прев. на македонски Димовска-Јањатова В., Чинчаревиќ В., Скопје 1999

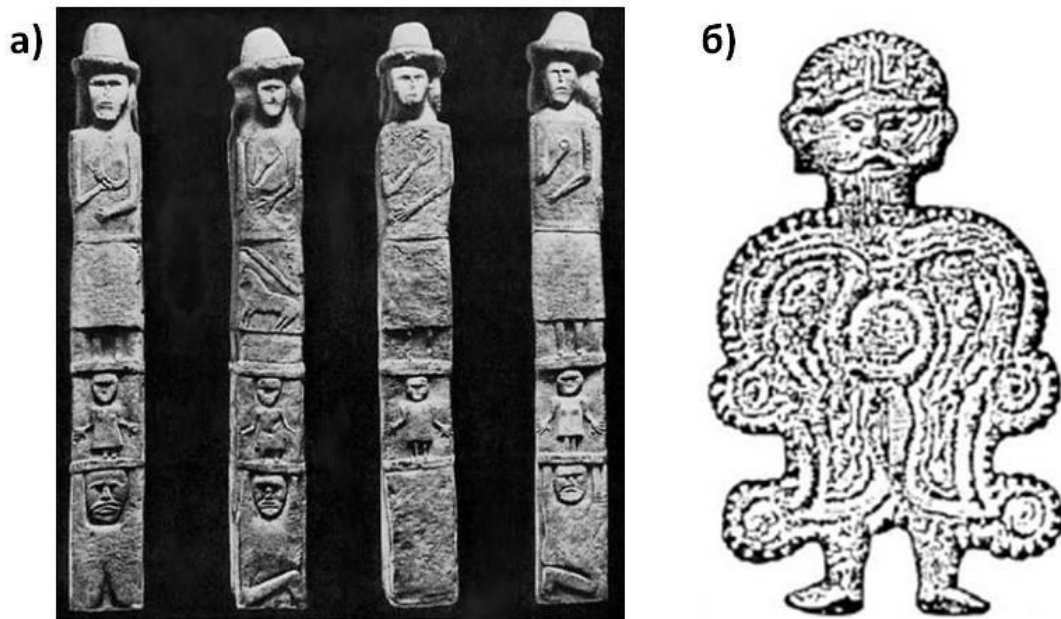
²¹ “Препирката на Локи” (*Lokassena*): строфи 23-24, превод на македонски Ацевска В., *Стара Еда (Песни за боговите)*, Скопје 2009

²² Вражиновски Т., *Македонската народна религија*, 33-35, Скопје 2015

²³ Чаусидис Н., Словенските пантеони во ликовниот медиум: Сварог, *Studia mythologica Slavica*, 75-92, Ljubljana 1998; Чаусидис Н., *Космолошки слики I*, 390-394, Скопје 2005

²⁴ Green M.A., *An Archaeology of Images: Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe*, 77-78, London 2004

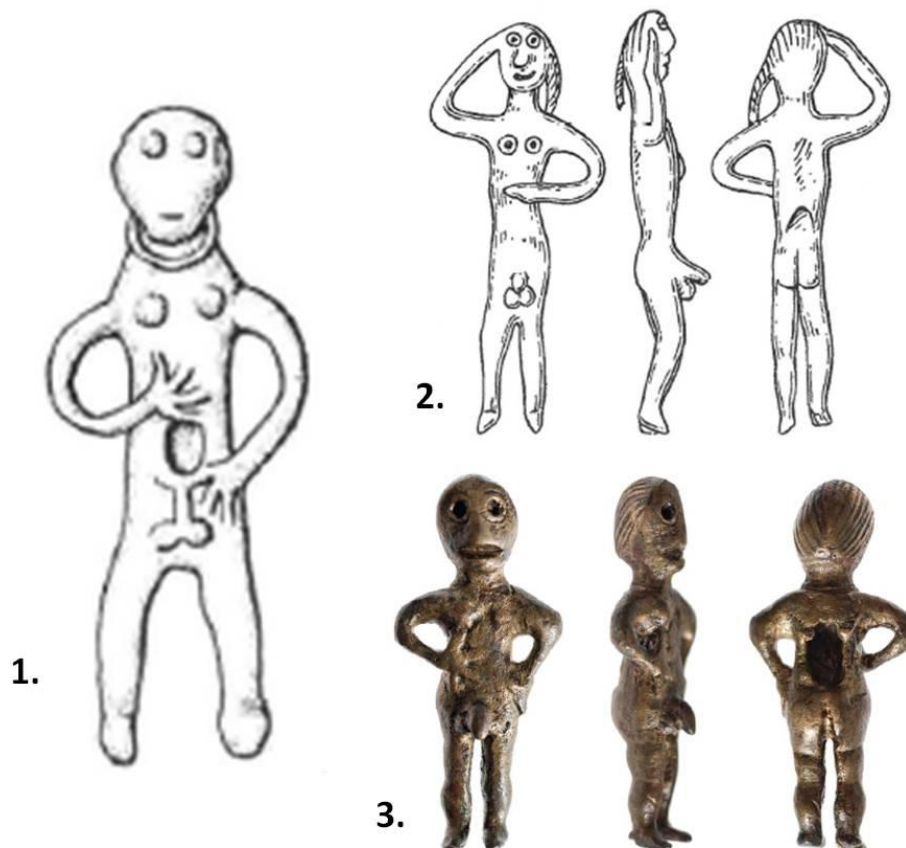
²⁵ Drnić I., *Druids, masks and hermaphrodites. La Tène bronze figurines from southern Pannonia*, Glasgow 2015 (постер од 21-та годишна конференција на Европската асоцијација на археолози)

Сл.9 – а) Четири страни на Збручкиот идол; б) плочка со претстава на Сварог? од Велестино, Грција

Сл.10 – Плочата од Нуит-Сен-Жорж, Франција, со хермафродит во средината

Сл. 11 - Хермафродитски бронзени фигурици од латенскиот период од Прашник-Словачка (1), Малаја Беган-Украина (2) и Дал-Хрватска (3) (Извор: Drić I., *Druids, masks and hermaphrodites. La Tène bronze figurines from southern Pannonia*, Glasgow 2015)

Во иранската митологија, хермафродитски особини има врховниот бог- создател, Зурван, бог на „бескрајното време“, кој од себе ги родил своите синови Ормузд и Ахриман, еднакви по сила, но спротивставени – Ормузд е силата на создавањето, а Ахриман силата на уништувањето. Во материјалната култура, ова може да се согледа преку еден тип на луристанските бронзи т.н. бајраци, кои прикажуваат макрокосмичка фигура поистоветена со космичката оска, веројатно токму Зурван, при што горниот дел од фигурата претставува фалус, а нозете на фигурата формираат вулва (сл.12).^{26 27}

²⁶ Чаусидис Н., *Космолошки слики I*, 60-65, Скопје 2005

²⁷ Moorey P.R.S., Markoe G., *Ancient Bronzes, Ceramics, and Seals: The Nasli M. Heeramaneck Collection of Ancient Near Eastern, Central Asiatic, and European Art*, Gift of the Ahmanson Foundation, 51, Los Angeles, 1981

Сл.12 – Пример на луристански „бајрак“

Кај Хуритите, бронзенодопски народ кој живеел во северна Месопотамија и значително влијаел врз културата на Хетитите, особено врз нивната митологија, хермафродичност може да му се препише на врховниот бог Кумарби. Имено, според хуритската митологија, на почетокот владеел небесниот бог Алалу, но после девет години владеење тој ќе биде победен од својот пехарник Ану, кој ќе го превземе небесниот трон. Но, и Ану во деветтата година од своето владеење ќе биде победен од Кумарби, син на Алалу. Кумарби ќе ги одгризе гениталиите на Ану и ќе забремени, раѓајќи ги од себе боговите Тешуб, Ташмишу и Аранзах.²⁸

Неколку хермафродитски божества се среќаваат и во египетската митологија како: Хапи (бог на реката Нил), Вац-вер (бог/персонификација на Средоземното море), Татенен (бог/персонификација на првобитната земја која се издигнала од водите на хаосот) и првобитниот бог Атум.

Индиската митологија изобилува со божества со хермафродитски особини: Праџпати, Пуруша, Агни, Вишну и особено Шива преку своите форми Ардханаришвара (сл. 13), и Џумади, кои претставуваат единство на Шива и неговата придружничка Парвати.²⁹

²⁸ Woodard R.D., *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, 92-93, Cambridge University Press, New York 2007

²⁹ Повеќе за хермафродичноста во индиската митологија кај O’Flaherty W.D., *Women, Androgynes, and Other Mythical Beasts*, Chicago 1980

Сл. 13 - Скулптура на Ардханаришвара

На Далечниот Исток, поточно во кинеската култура, можеби се наоѓа и најдобрата претстава на концептот на андрогиноста – Јин и Јанг. Јин се изедначува со женскиот принцип, а Јанг со машкиот принцип. Се работи за единство на две меѓусебно испреплетени, спротивставени сили на природата кои не се во конфликт, туку во постојана рамнотежа.

Концептот на хермафродичноста може да се препознае и во Јудејо-христијанските традиции за постанокот на светот и луѓето. Имено, доколку се земе во предвид тврдењето дека првата жена Ева е создадена од ребро на првиот маж - Адам, тогаш може да се заклучи дека пред поделбата, Адам ги обединувал машкиот и женскиот принцип во едно. Можеме да одиме уште понатаму и да заклучиме дека и Бог бил андрогин, имајќи во предвид дека според традицијата, тој го создал човекот (Адам) според неговиот лик, а како што видовме погоре, оригиналниот Адам може да се толкува како хермафродично битие.

Голем број на хермафродични божества може да се најдат и во традиционалните африкански религии, особено во форма на врховни богови – создатели, како: Џоук (кај Шилук и Ануак народите во Источна Африка), Лома (кај народот Бонго во Јужен Судан) М'вари (кај народот Шона од Зимбабве), Олорун (кај народот Јоруба во Нигерија), Нијаме (кај народот Акан во Гана и Брегот на Слоновата Коска), Нана Булуку и Мува-Лиса (кај народот Фон во Бенин) итн.

Посебно за издвојување е хермафродичното битие Номо кај народот Догон од Мали, создадено од врховниот небесен бог Ама, кое потоа било поделено во четири парови на близнаци со спротивни полови – претци на луѓето (сл.14). Така, бидејќи сите луѓе се наследници на Номо, тие се раѓаат како тела кои имаат две души близници – машка и

женска, од кои, таа што соодветствува на полот на телото го анимира, додека пак другата ги контролира неговите постапки. Поради ова, за правилен полов развој, кај машките деца се обрежува препуциумот, кој се смета како женски дел, а кај жените се кастрира клиторисот, кој се смета како машки дел, и на тој начин отстранувајќи ја душата која не соодветствува на телесниот пол.³⁰

Сл. 14 – Дрвена скулптура на пар близнаци произлезени од Номо (Извор: Bonnefoy Y., *American, African, and Old European Mythologies*, Chicago 1993)

Хермафродични божества се среќаваат и во американските митологии, како: Ометеотал кај Ацтеките, Ахшонутли кај народот Навахо и Авонавилона кај народот Зуни, додека пак шаманите од народот Мапуче од Чиле го почнуваат обраќањето кон нивниот врховен бог со зборовите: „Отец Бог, стара жено која си на небото...“³¹

Кај Аборицините во Австралија како бог-создател се јавува т.н. Виножито-Змија, именувана различно кај различни аборицински заедници, која главно се перцепира како хермафродично суштество.³² Како хермафродичен се сметал и богот-создател Батала, во традиционалната филипинска митологија, како и Махатала-Јата кај Нагају Дајак народот од Борнео.

Тргувајќи од примерот со веќе споменатите Номо близнаци во митологијата на Догоните, имајќи го во предвид и алхемискиот симбол на близнаците со спортивен пол, сметаме дека и божествените парови близнаци како Аполон- Артемида во хеленската,

³⁰ Bonnefoy Y., *American, African, and Old European Mythologies*, 121-123, 125-127, Chicago 1993

³¹ Eliade M., *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, 329, Princeton 1964

³² Maddock K., *The Rainbow Serpent: A Chromatic Piece*, 1-22, Chicago 1978

Фреј-Фреја во нордиската и Јама-Јами во индиската митологија, треба да се гледаат како два дела на едно исто нешто.

Тука накратко би ја споменале и глобално широката манифестација на шамани и свештеници кај голем број древни народи и архаични заедници на денешницата кои практикувале/ат транвеститизам, односно имале/ат хермафродитски персони: свештениците на сумерската божица Инана, свештениците кај Германите, свештениците на Херакле од островот Кос, шаманите на народот Навахо од Северна Америка, шаманите на сибирските Чукчи, шаманите кај Дајак народите од Борнео итн.^{33 34 35}

Од споменатите примери на хермафродични митолошки ликови и божества во различните митологии низ светот, можеме да забележиме дека мнозинството од нив, особено во поархаичните култури, се примордијални или тесно врзани со раните фази на космогонијата, односно голем број од нив се сметаат како врховни божества – творци, кои често, после создавањето на космосот се “повлекле” и на нивно место дошле други митолошки ликови кои наследиле дел од нивните функции и карактеристики. Овој тип на богови-создатели М. Елијаде ќе го нарече *Deus otiosus* или ‘Бездеен Бог’.³⁶

Доколку го прифатиме мислењето на некои научници дека монотеизмот како идеја му претходи на политеизмот³⁷, тогаш мислиме дека токму овие божества се израз на тој изворен монотеизам и дека една од основните особини на тие божества била токму хермафродичноста, чие симболично значење, најдобро согледано преку примерите од алхемијата, наполно соодветствува на нивниот примордијален карактер.

Хермафродитските неолитски фигурини

Значењето и функцијата која ја имале минијатурните антропоморфни фигурини во неолитското општество и за неолитскиот човек е прашање за кое сè уште се водат голем број полемики и веројатно е дека никогаш нема да се дојде до единствен заклучок. Некои сметаат дека се работи за претстави на божества или митолошки ликови, за други тоа се значајни индивидуи од заедницата или претци, за трети тие се играчки за деца или имале дидактичка функција.³⁸ Ние сепак сметаме дека неолитските фигурини имаат толку широка типологија, хронологија и географска распространетост што не треба да се генерализираат и сите да се доведуваат под едно исто толкување. Во однос на својот пол, неолитските фигурини може да се поделат на: женски, машки, бесполови и двополови. Така, без да навлегуваме во подетални анализи, во интерес на овој труд, накратко ќе се

³³ Green M.A., *An Archaeology of Images: Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe*, 78-81, London 2004

³⁴ Eliade M., *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, 349-354, Princeton 1964

³⁵ Такит, *Германија*: 43., прев. на македонски Димовска-Јањатова В., Чинчаревиќ В., 48-50, Скопје 1999

³⁶ Eliade M., *Aspekti mita*, 101-106, Zagreb 2004

³⁷ Блекхо Х.Ц. и други, *Растежот на идеите*, 14-17, Скопје 1995

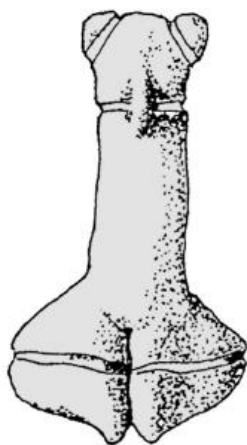
³⁸ Краток преглед на најпопуларните теории поврзани со толкувањето на неолитските фигурини кај Наумов Г., *Неолитски фигурини во Македонија*, 147-213, Скопје 2015

осврнеме и на неолитските фигурините кои имаат хермафродитски белези. Притоа, тие може да се поделат во две групи: а) фигурини кои имаат и женски и машки полови белези (сл.15); б) фигурини кои во зависност од перцепцијата, истовремено може да изгледаат и како седечки женски фигури и како машки гениталии (сл.16).³⁹

Сл. 15 – Двополова неолитска фигурина од Породин (Извор: Наумов Г., Неолитски фигурини во Македонија, Скопје 2015, Т.26:4)

Во однос на првата група⁴⁰, нивниот број е многу мал и нивното идентификување е релативно тешко, односно често може да се дојде до погрешно идентификување на некој елемент како одреден полов белег. Втората група е далеку повпечатлива и предизвикува поголем интерес, но прашање е дали воопшто и била целта да се прикаже двополовост?

Сл. 16 – Неолитска фигурина од Амзабегово – жена која седи или машки гениталии? (Извор: Наумов Г., Неолитски фигурини во Македонија, Скопје 2015, Т.12:1)

³⁹ *ibid.*, 57-58, 179-180

⁴⁰ Една ваква фигурина, но од енеолитскиот период, е дел од поставката на Археолошкиот музеј на Македонија во Скопје (2016)

Дали фигурините со хермафродитски белези претставуваат одредени митолошки ликови слични на тие од претходното поглавје, реални индивидуи со вакви биолошки карактеристики или пак се работи за специфично разбирање на телесноста и индивидуалниот идентитет во неолитскиот период?

За нас особено е интересно видувањето за личниот идентитет во неолитот на Џ. Чепман, кој разработувајќи ја теоријата за фрагментирање на неолитските фигурини, дава мислење дека личноста во неолитот, пред половото созревање, се перцепира како андрогина, односно бесполова, па потоа, по половото иницирање да ја преземе улогата на маж или жена, за после, во текот на староста (или после смртта), повторно да се врати кон својата андрогина/бесполова форма.⁴¹ Тука не можеме, а да не се потсетиме на Номо, митологијата на Догоните и нивното сфаќање за телото и двете души, но и на идејата за ‘повторното враќање назад’ присутна и во алхемијата.

Имајќи го ова во предвид, дали и големиот број на бесполови фигурини⁴² можеме да ги доведеме во врска со оние хермафродичните? Дали истото може да се рече и за оние ретки, но постоечки, двоглави фигурини (сл.17)?^{43 44}

Сл. 17 – Двоглава неолитска фигурина од локалитетот Гомолава, Србија

На крај, дали присутноста на концептот на хермафродичноста во неолитот отвора еден нов поглед кон неолитската религија, духовност и верувања?

⁴¹ Chapman J., *The Balkan Neolithic and Chalcolithic, The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 159-162, Oxford 2015

⁴² Наумов Г., *Неолитски фигурини во Македонија*, 58-60, 175-178, 185-186, Скопје 2015

⁴³ *ibid.*, 187

⁴⁴ Тука се и глинени двоглави бисти од Аин Газал од неолитскиот период, теракотните двоглави бронзенodobни фигурини од Анадолија, двоглавите фигурини од Тлатилко културата во Мексико, но и двоглавите богови од античкиот период како римскиот Јанус.

Bibliography:

1. *Стара Еда (Песни за боговите)*, превод на македонски Ацевска В., Скопје 2009
2. Такит, *Германија* - превод на македонски Димовска-Јањатова В., Чинчаревиќ В., Скопје 1999
3. Блекхо Х.Ц., Кренстон М., Фоликс П., Хук С.Х., Лори М.С., Мекреи Д., Квинтон А., *Растежот на идеите*, Скопје 1995
4. Вражиновски Т., *Македонската народна религија*, Скопје 2015
5. Јунг К.Г., *Психологија и алхемија*, Скопје 2003
6. Наумов Г., *Неолитски фигурици во Македонија*, Скопје 2015
7. Чаусидис Н., Словенските пантеони во ликовниот медиум: Сварог, *Studia mythologica Slavica*, 75-92, Ljubljana, 1998
8. Чаусидис Н., *Космолошки слики I-II*, Скопје 2005
9. Athanassakis A.N., Wolkow B.M., *The Orphic Hymns*, Baltimore 2013
10. Bonnefoy Y., *American, African, and Old European Mythologies*, Chicago 1993
11. Brisson L., *Le Mythe de Tirésias: essai d'analyse structural*, Leiden 1976
12. Chapman J., The Balkan Neolithic and Chalcolithic, *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, Oxford 2015
13. Dreger A.D., *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex.*, Cambridge, Massachusetts 1998
14. Drnić I., Druids, masks and hermaphrodites. La Tène bronze figurines from southern Pannonia, Glasgow 2015 (постер од 21 годишна конференција на Европската асоцијација на археолози)
15. Eliade M., *Aspekti mita*, Zagreb 2004
16. Eliade M., *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, Princeton 1964

17. Gracht, Stefanie van der., Setting Aside the Loom: Hermaphroditism in Ancient Medicine, *The Proceedings of the 18th Annual History of Medicine Days Conference 2009*, The University of Calgary Faculty of Medicine, Alberta, Canada, 2012
18. Green M.A., *An Archaeology of Images: Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe*, London 2004
19. Grevs R., *Grčki mitovi*, Beograd 1990
20. Jaucourt, Luois de., Hermaphrodite, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 8, Paris 1765
21. Lampić M., *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, Beograd 1999
22. Maddock K., *The Rainbow Serpent: A Chromatic Piece*, Chicago 1978
23. Meyer M.W., Robinson J.M., *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1977
24. Moorey P.R.S., Markoe G., *Ancient Bronzes, Ceramics, and Seals: The Nasli M. Heeramanek Collection of Ancient Near Eastern, Central Asiatic, and European Art, Gift of the Ahmanson Foundation*, Los Angeles, 1981
25. O'Flaherty W.D., *Women, Androgynes, and Other Mythical Beasts*, Chicago 1980
26. Ristić S., *Mit i umetnost*, Beograd 1984
27. Winbladh M-L., *The Bearded Goddess: Androgynes, goddesses and monsters in ancient Cyprus*, Nicosia 2012
28. Woodard R.D., *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, Cambridge University Press, New York 2007
29. Zamarovsky V., *Junaci antičkih mitova*, Beograd 1984

Summary

Hermaphroditism as a symbol of the alchemical opus – basis for the understanding of the ancient hermaphroditic deities

Igor Eftimovski

The goal of this paper is to acquaint the reader with the symbolic aspects of hermaphroditism and the presence of this concept in the different mythologies around the world which developed throughout the centuries and millenniums, opening a new view for the understanding of ancient religious beliefs.

The paper consists of two main parts. The first part is intended to explain the symbolic meaning of hermaphroditism, best perceived through the symbolism of alchemy. Here, we learn that the hermaphrodite is the perfect symbol for representing the unification of the opposites. As a being that unifies the male and female aspects of nature, it represents the primordial wholeness of the Universe, a being that can be the all-father and all-mother of everything at the same time.

The second part is a brief overview of the hermaphroditic mythological characters represented in the written, oral or material tradition of the ancient peoples and archaic communities around the world (Greek, Norse, Slavic, Celtic, Persian, Indian, Egyptian, Chinese, Judeo-Christian, African, American and Oceanic mythological traditions), eventually coming to the concept of hermaphroditism in the Neolithic period through the Balkan Neolithic figurines with hermaphroditic characteristics.

We hope that this paper will help the reader to expand his views and open up his mind for a different interpretation of some artifacts and aspects of ancient religions that, until now, researchers have mainly systemized under the two basic gender principles – male and female. We propose that in mythology, with all its irrationality as a result of the human subconscious, there is a much larger place for the so-called „third gender“.

Анализа на неколку компаративни примери на сродност помеѓу древната грчка и нордиска митологија

Analysis of a few comparative examples of kinship between the ancient Greek and Nordic mythologies

Tijana-Ana Spasovska

Student of History of Art
Faculty of Philosophy – Skopje,
Ss. Cyril and Methodius University of Skopje
tijana.ana.s@gmail.com

Апстракт: Преку компарации и проучување на митологијата, како и преку нејзино рационално разгледување, ние сепак не можеме во целостта да ги одгатнеме нејзините тајни ако не ја земеме во предвид и нејзината историската и културолошката димензија. Доколку се задлабочиме и навлеземе малку под површината на овие навидум едноставни приказни и песни, ќе согледаме комплексен систем на информации во кои се врежани размислувањата, односите и верувањата на цели цивилизации. Со доближувањето на вакви две различни митологии како грчката и нордиската, кои сепак во себе носат многу заеднички елементи, ние индиректно правиме споредба на двете дамнешни култури. Доколку навлеземе подлабоко, би имале прилика да споредуваме и воочиме уште многу заеднички елементи, но нивните митологии претставуваат едно неисцрпно поле на информации ако ги земеме во предвид сите медиуми низ кои се проткајале. Затоа и до ден денес

митолошките теми се инспирација за творење и извор на креативни идеи за уметниците и научниците.

Клучни зборови: митологија, грчка митологија, нордиска митологија, компаративна анализа, Севс, Один

Како најдалечни корени на луѓето, митовите биле и се предмет на проучувања на разни научни дисциплини и непрекинат извор на идеи во уметноста. Преминувањето на митовите од една во друга цивилизација, индиректно го прикажува развојот и падот на народите, како и преминот од една во друга епоха. Таква поврзаност гледаме помеѓу хеленската и римската митологија, помеѓу германската и нордиската и многу други. Компаративното проучување претставува нужност доколку се сака да се спознае скриената основа на човечката свест, сите нејзини промени, временски и просторни варијанти. Повлекувањето паралели помеѓу две различни цивилизации оддалечени просторно и временски ни овозможува директен преглед на тоа како настанува и се развива една цивилизација. Затоа и Клод Леви Строс во своето дело *"Дива мисла"* вели „митовите се збир на знаења кои ја создаваат подлогата на нашата цивилизација“¹

Митовите иако најчесто се пренесувале по пат на усна традиција, ние денес за нив имаме многубројни пишани извори (драми, епови, песни) како и уметност низ која се проткаале (слики, релјефи, скулптури, архитектонски елементи). Богати митолошки извори ни се и предметите од применетата уметност: вази, амфори, воена опрема и слично. Исполнети се со надприродни елементи и ни раскажуваат надреални случки во кои боговите како носители на главните дејствија се во некаква интеракција со овоземскиот свет. Според Аристотел: Вистинскиот мит се занимава со богови, религија и надприродното. Во нив се раскажува за создавањето, задгробниот живот, природата на боговите и луѓето и сл.² Во блиска корелација со митовите се и сагите и легендите, приказни во кои има воочлива поврзаност со историјата.³

Поимот митологија може да има две значења, наука која ги проучува митовите или пак збир на митови од исто културно подрачје, иста културна заедница. Самото име потекнува од два старогрчки зборови *μῦθος* – митос (збор, приказна) и *λογία* – логија (наука, проучување). Тешко е да се даде конкретна дефиниција и објасни зборот мит како општ поим во човековата историја. Како составен дел од развојот на секоја култура, тој претставува сведоштво за фазите низ кои минувала, ритуалите кои ги практикувала, проблемите со кои се соочувала и како заедницата си го објаснувала светот. Тој се јавува како една безвременска фундаментална потреба за ориентација на човекот во космосот.

¹ Stros K.L., *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978, 56

² Aristotle, *Metaphysics*, translated by Hugh Lawson-Tancred, London 1998

³ Повеќе за природата и карактеристиките на митовите кај Eliade M., *Aspekti Mita*, Zagreb 2004

Велиме безвременска бидејќи митот и митската свест ја немаат напуштено ни денешната цивилизација, ниту 21 век. Формата на манифестација иако изменета, суштински ние сеуште не сме ослободени од митското во нашата свест, но сега нема да зборуваме за формите на манифестација на митот во современото, туку ќе се обидам да доближам две од најпопуларните митологии на денешницата од Стариот континент, нордиската и хеленската.

Старонордиската книжевност е создадена во период што траел околу пет века (IX-XIV), период кога се запишани едите и предисториските саги од анонимни автори. Врз овие извори се темели целата култура на скандинавските народи, дел од германскиот јазичен ареал. Од митолошките песни најбогати со информации за нордиска митологија претставуваат: Видение на волвата, Речта на Вафтрундир, Речта на Гримнир, Препирката на Локи и Речта на Високиот. Песни кои ни ги пренесуваат паганските космогониски, теогониски и есхатолошки верувања на Нордијците. Средбата со христијанството и латиницата овозможила овие митови да се конзервираат во книжевен облик, иако Нордијците си имале свое старо писмо, руните. Од другата страна на Европа, пак хеленските племиња се веќе длабоко навлезени во христијанството и припаѓаат на тогашната Византиска империја. Хеленската митологија својот развој го доживува со создавањето на еповите Илијада и Одисеја, најбогатите хеленистички пишани извори, генерално прифатено се датираат од VIII век п.н.е. Самата култура од друга страна, ја следиме уште од рано Минојската цивилизација, од 2000тата година п.н.е. Може да се каже дека хеленската митологија изобилува со пишани извори и артефакти. Нејзини најпознати автори покрај Хомер се и: Хесиод со Теогонија, Ајсхил со Орестија, Софокле со Ојдип, Еврипид со Бакхи како и историографите Херодот и Тукидид.

За да се направи споредба помеѓу две култури, со сопствени уникатни верувања кои поради разликата во временската егзистенција никогаш не биле во непосреден допир, треба да се најде заедничка точка во хронологијата на нивниот настанок. Да ставиш во панданство божества кои самите по себе се комплексен систем на верувања, атрибути, почитување, ритуал и да ја прецизираш нивната позиција е речиси невозможно. Изградени врз различни принципи, претставници на различни појави, покрај фактот што и во двете култури тие по одреден период почнуваат визуелно да се претставуваат како антропоморфни, имаат надприродни моќи при што одговорни се и за сите случувања во космосот, нивната природа во многу аспекти е уникатна и единствена. Покрај ова и претставите за генеологијата на светот и космосот им се разликуваат во голема мера, иако во основата на двете верувања може да се забележат одредени заеднички особености и слични идејни решенија за определени апстрактни поими.

Најпрво да тргнеме од една суштинска но, основна заедничка точка. Можеме да кажеме дека двете религии се темелат на еден едноставен дуалистички принцип, а сепак целосно можеме да ги класифицираме во групата на класичен политеизам. Дуализмот врз кој се темелат е основната поделба на природата на боговите. И едните и другите,

верувале во небески/олимписки/светли божества, истовремено сметани за помлада генерација, кои настанале како резултат на промената на потребите на обичниот човек и неговите приоритети. Од другата страна пак, како пандани на небеските богови ги имаме земјените/хтонски/темни божества. Прва генерација на богови кои настанале по пат на деифицирање на одредени природни феномени или пак апстрактни поими, кои со текот на времето и развојот на цивилизацијата претрпуваат одредена персонофикација. Многу често се среќаваат како родители на младите богови, додека визуелно се претставуваат како цинови, гиганти, или пак во нордиската митологија наречени јотуни. Доминацијата на еден принцип врз друг, и проментата на акцентот и важноста на одредени потреби и убедувања во митот, сликовито ги среќаваме како конфликт помеѓу старите доминантни принципи, односно старите богови и новите идеали и парадигми т.е младите богови. Судирот е пресуден за целиот понатамошен развој на религијата и почитувањето на култовите. Карактеристично е што и во двата случаи расплетот завршува со победа на небесните богови т.е помладата генерација, што ни укажува за промена на потребите и погледите на одредена група народи, односно замена на старите концепти со нови, во одреден степен на нивниот развој.

За религијата на античките грци дознаваме од митовите кои по пат на усна традиција се пренесувале уште од бронзеното време се до VIII век.п.н.е, кога се раѓаат најраните пишани извори за хеленската митологија, еповите Илијада и Одисеја, испеани од Хомер. Тука во една целина ни се претставени божествата со нивните епитети и улоги но, без никаква хронологија и генеза. За боговите на Хелените најпрегледно дознаваме од пророчкото претскажување во Теогонијата на Хесиод⁴, која редоследно го објаснува настанокот на светот од самиот почеток, со раѓањето на Гаја (земјата) од Хаосот⁵-прапочетокот, се до победата на олимпијците и ерата на владеењето на Севс, врховниот бог и татко. Голем предизвик е да се сумираат сите варијанти како митолошки така и филозофски гледишта на хеленскиот народ за создавањето на светот, основната материја која тие ја нарекуваат „архе“⁶ се среќава во многу филозофски расправи како научни објаснувања за постоењето, додека паралелно со овие објаснувања ние гледаме и континуитет и развој на митот.

Хеленските племиња во својата митологија светот си го претставувале во 3 основни зони. Небото, дом на боговиите, носено од 4 столба, или пак крепено од титанот Атлас (според варијанти на различни митови) каде што на врвот на планината Олимп се наоѓало седиштето на 12те главни и најпочитувани Хеленски божества, познати под Олимпијците (Севс, врховен бог придружуван од својата жена и сестра Хера, Посејдон, Аполон, Арес, Хефајст, Хермес, Дионис, Деметра, Афродита, Артемида и Хестија).

⁴ Θεογονία, *Theogonía*, Теогонија- генеологија или раѓањето на боговите, поема која датира од VIII–VII в.п.н.е

⁵ Според Херодот „празнина што зјае“.

⁶Филозофски поим прв пат употребен од античкиот филозоф Анаксимандер со значење : извор, основна материја, почетокот, основен елемент .

Пантеон составен од 6 машки и 6 женски принципи. Од друга страна пак овоземскиот свет го замислувале како рамна плоча - земјата обиколена со големите води на реката наречена Океан, истоимена со богот на водите⁷. Под земјата се наоѓал подземниот свет, светот на мртвите души.

Спротивно на ова Нордијците светот си го претставувале многу по разиграно. Според космологијата објаснета во песните во Старата Еда⁸ и прозата од Младата Еда⁹ исто како и според Херодот светот настанал од празнина наречена Гинунгагап. За разлика од верувањата на Хелените, Нордијците сметале дека светот започнува со празнината од која најпрво настанале, на југ вечниот жежок и огнен предел Муспелхејм¹⁰, а паралелно на него, на север, вечниот студен и леден предел Нифлхејм¹¹, од нив потекнува се¹². Воглавно кај Нордијците исто како и кај Хелените се среќаваат три основни зони, кои ги застапуваат трите основни предели, но тука поделени на 9 различни светови, односно, секоја од трите зони имала по 3 света. Небесен дел каде што престојуваат само божествените раси, среден дел т.н овоземен дел, зона на луѓето и сличните на нив, визуелно замислен како предел обиколен од водите на океанот. Третиот дел, подземјето било место каде што одаат душите на мртвите и живеат темните џуциња. Низ епицентарот на секој од световите, поминувало дрвото на светот наречено Игдрасил. Моќниот и свет јасен ги држел деветте света на своите гранки, целиот свет се потпираше на неговите три корени кои се протегаа до најдалечните точки.

Првото ниво во нивната космологија е наречено Азгард, домот на боговите и расата на Асир¹³ тука се наоѓала и познатата сала на паднатите војници каде што Один држел банкети Валхала¹⁴, второто ниво било Ванхејм, дом на расата на Ваните¹⁵, под него се наоѓал Алфхејм,¹⁶ додека пак на средината изграден од Асите, светот на луѓето наречен Мидгард¹⁷. Се верувало дека од Мидгард до Азгард се протегаало виножито наречено Бифрост, по кое можеле да јаваат само боговите, овој свет бил обиколен од океанот за кој се верувало дека е непоминлив, во него живеело чудовиштето од Мидгард. На голема несреќа на луѓето и асите, на самите брегови на океанот се наоѓал и домот на

⁷ Според Хомер, примитивно објаснување за географската природа на космосот.

⁸ Стара Еда/Поетска Еда – зборник од 35 епски песни поделен на три дела, 10 митолошки песни за боговите, 19 јуначки и 6 дополнителни песни.

⁹ Млада Еда/ Прозна Еда – дело на Снори Стурлусон, создадена околу 1220 тите години, како прирачник од исландската митологија наменет за скалдите.

¹⁰ Muspelheim(Múspellsheimr)- дом на огнот, исполнет со лава, искри, пламен, дом на огнените џинови.

¹¹ Niflheim(Niflheimr)- домот на маглата, најтемното и најладното место во космосот.

¹² *Стара Еда*, прев. Весна Ацевска, Макавеј, Скопје 2009, 14.

¹³ Æsir- Асир или Аси, богови на војната и на моќта.

¹⁴ Valhalla/Valhöll – сала со 540 врати која се наоѓала пред Асир каде што наеднаш можеле да влезат 800 војници, тука тие цел ден се бореле додека навечер Один правел гозба.

¹⁵ Vanir- Вани, богови на плодродието, мудроста, магијата.

¹⁶ Álfheimr/Ljósálf[a]heimr – дом на самовилите/ дом на светлите ефлови.

¹⁷ Miðgarðr- средна земја, создаден од Асите обиколен со сид да се заштити човечката раса од Јотуните/ Џиновите.

циновите/јотуните Јотунхејм, создаден од телото на праџинот Имир, замислено како карпеста и дива област. Под светот на луѓето се протегаало подземјето кое било поделено на два дела, наречено Сварталхејм¹⁸. Под земјата на џуџињата се наоѓале Нилфхејм на север и Маспелхејм на југ, двете области од кои се протегаат корените на Дрвото на светот, Игдрасил. Како последна зона во космологијата на Нордијците е пределот наречен Хелхејм¹⁹ скриен некаде под Нилфхејм.

Како што воочуваме пантеон од 12 врховни божества во Хеленската митологија, тука бројот дванаесет повторно се повторува, но во еден поинаков систем. Според старите Нордијци Один, врховниот бог во нордската митологија, е создател на светот и предводник на расата на Асите, и главен на советот на 12-те²⁰. Совет составен од најпочитуваните божества: Тор, Њорд, Балдр, Фреј, Тир, Браги, Хејмдал, Ходер, Видар, Вале, Урл и Форести. Како што можеме да забележиме Один управува само со машкиот принцип, кој е воедно и супериорен на женскиот на чие чело се наоѓа Фриг, неговата сопруга, позната како онаа што се гледа и се знае, епитет што го има и Один.

Сл.1 - Светот според Хомер и светот според нордиската митологија

Доколку започнеме со споредба помеѓу двата врховни бога, олицетворение на главните принципи и почитувања на овие народи, нивните очоковени идеали проткајани низ горенаведените митологии, ќе дојдеме до заеднички особености, но далеку повеќе

¹⁸ Svartalfheim – дом на мрачните елфови, толку го мразеле сонцето што се пикнале во подземјето.

¹⁹ Helheim /Helheimr – место каде што одат душите на мртвите кои не успеале да отидат во Валхала.

²⁰ „Видение на волвата“ (*Voluspa*) строфи 4-5, прев. Ацевска В. Макавеј, Скопје, 2009.

сличности ќе увидиме и пронајдеме доколку овие два врховни бога ги споредиме со некое друго божество, а не меѓу нив. Принците на нивното формирање и градењето на нивните култови се одвивале во сосема различни околности, така што иако се ставени на чело како врховни божества тие не ги делат истите карактеристики, иако можеме да сретнеме сличности.

Один (Óðinn) – Се смета за предводник на боговите и создател на светот.²¹ Најмоќен од сите богови, предводник на расата на Асите, е еден од трите сина на Бор и Бестла(Один, Вили и Ве), внук на Бури²². Со помош на своите браќа тој ги создава првите луѓе Аск (Јасен) и Ембла (Брест)²³. Познат е како бог на војните, мудроста, поезијата и смртта. За да се стекне со овие карактеристики тој морал да направи одредени жртви. Така на пример за да добие мудрост, тој едното свое око го заложил во изворот на мудрецот и јотун Мимир, кој се наоѓал во еден од корените на светиот јасен Игдрасил. Ова не била неговата единствена жртва за да се здобие со приматот на најмоќен бог, не штедејќи се себе си, во подножјето на ова дрво се обесил со цел да го стекне знаењето за руните и нивните тајни моќи. Се верувало дека знаел да практикува магија која ја научил од Фреја²⁴, а воедно имал и способности да ја предвидува иднината. Претставуван е како постар маж. долгобрад, со едно око, густе веѓи и високо чело, носел капа на главата и прегрната наметка. Во многу приказни се споменува како тој патува во земјата на луѓето или јотуните. Неговото седиште било во Валхала, седнат на престолот Хлидлскалф од каде што можел да види се што се случува во светот. Прикажуван е со два гаврани на неговите раменици Хугин (мисла) и Мунин (помнење), кои летале низ световите и му пренесувале се што виделе, до неговите нозе верно седеле двата волка Гери (алчен) и Фреки (ненаситен). Како оружје го имал копјето Гунгир, кое секогаш ја погодувало целта, додека пак на раката носел прстен по име Драупнир, кој имал моќ да создава богатство.

²¹ Од телото на праџинот Имир тој го создава светот.

*From Ymir's flesh the earth was created,
And from his sweat the sea,
Mountains from bone,
Trees from hair,
And from his skull the sky.
And from his eyebrows the blithe gods made
Midgard, home of the sons of men
And from his brains
They sculpted the grim clouds.*

Grímnismál, The Poetic Edda, tr. by Henry Adams Bellows, 1936, U.S. Copyright Office online records

²² Првиот бог во Нордиската митологија, настанал откако кравата Аудумла три дена го лижела солениот мраз кој настанал од телото на праџинот Имир и наеднаш го откопала Бури, бог чие име веројатно означува (родител, создавач) – овој мит единствено го среќаваме во Младата Еда.

²³ „Видение на волвата“ (*Voluspá*) строфа 17, *Стара Еда*, прев. Ацевска В., Макавеј, Скопје, 2009.

²⁴ Јотунка и божица на убавината, љубовта, на домашното огниште и магијата, ќерка на јотунот Њорд.

Один имал повеќе жени, од кои главна била Фриг, со кого ги имал синовите Балдр, Ходр и Хермод, со Јорд го имал Тор и со Грид, Видар.

Сеус (Ζεύς) - Како главен и врховен бог во хеленската митологија е богот Сеус, последниот син на титаните Крон(времето) и Реја(земјата), негови браќа се Посејдон²⁵ и Хад²⁶ со кои тој ја поделил власта²⁷. Тој се поистоветува и со прататкото, дел од митот за мајката земја и таткото небо. Сеус е претставен како татко, сопруг, љубовник, кој со громот, молњата и дождот владее со небото. Претставен е како возрасен човек со долга брада и жезол во раката како знак на моќ, често е придружуван од орел. Негово оружје бил громот, изработен од киклопите под надзор на Хефајст. Се верувало дека е бог кој го заштитува семејството, фамилијата и државата, врховен и семоќен бог на правдата и моралот. Тој обезбедувал ред меѓу боговите и смртниците, често бил бранител на законот, правдата и напредното општество. Неретко бил претставуван и како судија во споровите помеѓу Аполон и Херакле за сопственоста на делфискиот триножник, Аполон и Ида за поседувањето на Марпеса, Палант и Атина, Атина и Посејдон за поседувањето на Атика, Афродита и Персефона за љубовта на Адонис и сл. Судел праведно без никаква пристрасност. Во младоста бил познат и како голем љубовник. Како и Один и тој имал повеќе жени, дел биле титанки, дел обични смртнички но како главна и официјална се смета Хера. Татко е на Атина, Арес, Аполон, Артемида, Хефајст, Хеба трите Мојри, Хорите, деветте музи, Херакле и многу други.

Првата и очигледна сличност помеѓу Сеус и Один е нивниот изглед. Двајцата ги замислувале, антропоморфно, како крупни и силни мажи, со долга брада. Дали оваа нивна карактеристика била производ на модата, или пак начин на доближување на врската бог-човек, ние денес не можеме да бидеме сигурни. Биле почитувани за својата праведност и сметани за чувари на законот, всушност и едно од имињата на Сеус било Сеус „Хоркиус“ односно во превод „чувар на заклетвите“, додека пак кај Один оваа карактеристика ја согледуваме во приказната за Один законодавецот, во која се зборува дека тој ги чува сите закони, договори и повелби во своето копје од кое е неразделив²⁸. Иако приказната за како тие успеваат да дојдат до тронот и да ја завземат позицијата на врховен бог е различна, начинот е ист, во двата случаи со убиство на предходната генерација тие ја завземаат власта и со тоа го означуваат и почетокот на една нова ера во митологијата²⁹. Один со помош на своите двајца браќа Вили и Ве го убива цинот Имир од чие тело го создава светот, луѓето и сите останати суштества. Сеус пак, доаѓа на власт со убивањето на

²⁵ Ποσειδών - богот на морето, познат по својот епитет земјотресец.

²⁶ Άδης - богот на подземјето и чувар на мртвите души, најстариот син на Крон и Реја.

²⁷ По победата над титаните по пат на влечење на ждрепка тие си ги поделиле зоните на кои ќе станат господари.

²⁸ Chapter 8 of Ynglinga saga, Wisdom Library, <http://www.wisdomlib.org/scandinavia/book/heimskringla/d/doc4931.html> (29.08.2016)

²⁹ Grevs R., *Gréki mitovi*, prev. Gordana Mitrinovic-Omcikus, Nolit, Beograd, 1995, 19.

својот татко Крон, исто така со помош на своите двајца браќа Посејдон и Хад. Друга заедничка карактеристика е позицијата од која владеат со светот, двата народа како најприкладно место за владеење, за место каде што треба да биде сместен тронот на врховниот бог го одбрале небото, односно неговата највисоката точка од каде што ќе можат да го набљудуваат целиот свет. Планината Олимп како седиште на Севс ја има истата улога како Азгард и тронот Хилдскалф, тие се највисоките точки во космосот, и не само што овозможуваат поглед на сите нешта туку и служат како собирно место на сите богови, односно на советот од дванаесетте (и во двата сличаи бројот дванаесет се повторува) со кои раководи Один, односно Севс. Симболите на нивната моќ, оружјето со кое се служат, носи една многу важна заедничка карактеристика. Покрај фактот што и копјето и молњата се деструктивни, молњата уништува, копјето убива, народот позитивно гледал на нив. Зошто? Двата симбола се вид на оружје кое боговите го користеле со тоа што го фрлале, во зависност од нивните одлуки. Што можеме да заклучиме дека богот може да ти помогне, или пак да те казни, односно да влијае на ситуацијата и покрај фактот што тој не е тука физички присутен. Дали овие култури барале деструктивен бог? Можеби стравот бил тој што ги терал луѓето да ги почитуваат, тогаш и не е чудно што и двајцата се претставени како носители и чувари на законот.

Уште една многу значајна нивна заедничка карактеристика е и менувањето облици со цел да стапат во контакт со некој смртник, најчесто смртничка. Севс е познат по менувањето форма од човечка во животинска (бик, лебед, препелица) дури и во златен дожд. Од исти причини и Один можеме да го забележиме во облик на змија или орел (уште една коенциденција, орелот е многу често поврзуван со Севс), но најчесто Один заземал форма на друг маж, еден од неговите најпознати облици бил „Скитникот“.

Оваа нивна карактеристика подкрепа едно многу важно прашање, природата на нивните сопруги Хера и Фриг. И покрај фактот дека двете се поврзуваат со бракот, мајчинството, раѓањето и жените воглавно, нивната природа драстично се разликува. Хера, опсесивната и љубоморна сопруга, која цело време се обидува да се одмазди на жените со кои Севс извршил прељуба и да ги уништи нивните потомци³⁰ е целосен контраст на либералната и смирена Фриг. Жена за која дури се сметало додека Один бил на долг пат и мислеле дека нема да се врати, таа живеела со двајцата негови браќа Вили и Ве, но кога тој ќе се појавел му се враќала повторно. Фриг често придружувана од божиците Фула, Хлин и Гна имала дарба да ја види иднината но, не и да ја промени. Двете божици се споменуваат најчесто во корелација со своите сопрузи, односно се споменуваат како жени на владателите, за нив немаме многу податоци и извори, иако сме свесни за нивната голема моќ и големата почит што ја уживале. Дали нивната драстична разлика е резултат на карактеристиките и одликите на жените од Скандинавија и Пелопонез? Дали тие се олицетворение на една класична сопруга од тоа време?

³⁰ Ibid., 256-257.

Тор (Þórr) – Еден од најпочитуваните, ако не и најпочитуван бог во нордиската митологија бил Тор. Најстар син на Один и член на Асир, кој за главна задача имал да се бори со јотуните, со цел да не го надвладаат човечкиот род или пак расата на Асир. Со оваа негова функција тој го добил епитетот заштитник на луѓето, што можеби и било една од причините за неговата популарност. Познат како громовникот, владеел со небото, громовите, молњите, дождовите и ветровите. Најсилниот меѓу боговите за свое оружје го имал чеканот наречен Мјолнир(прев.молња) кој можел само тој да го помрдне и крене во раце, а за тоа му биле потребни железни ракавици. Кога го носел својот појас наречен Медингјорд неговата физичка сила се удвојувала, при што му немало рамен. Често патувал по небото и земјата влечен во кола од две кози Тандгњост(чкрипот) и Тангриснир (крцко), животни со магична моќ на повторно раѓање кои воедно ги користел и за прехрана кога немал друг избор. Најпознат бил по својот избувлив темперамент и непромисленост, претставен како млад, силен човек со брада.³¹

Нема конкретен хеленски бог со кого можеме да го споредиме најпопуларниот нордиски бог. Првата паралела ќе ја направиме со Севс, врз основа на нивното заедничко оружје и претпознатлив знак, молњата. Понатака можеме да најдеме негови заеднички особености со Херакле³², како потомци на врховните божества, за нив имаме изобилство на информации од кои најпознати се по своите подвизи и патешествија. Но, доколку сакаме да ја споредиме Торвата популарност со популарноста на некое божество на хеленските народи, единствено може да му парира Атена. Како одраз на распостранетоста на нивните култови и ден денес имаме остатоци, главниот град на Грција и денес го носи името на оваа божица, Атина, од друга страна пак во германскиот јазичен ареал, денот четврток го добил името во чест на богот Тор (Thursday). Оваа компарација не доведува да се запрашаме за одликите на самите народи. Тор познат по својата избувливост, агресивност, непромисленост и краток темперамент е целосна спротивност од мудрата, разумна, божица на стратегијата Атена. Дали ова значи дека Нордијците сами по себе биле брутални, агресивни луѓе, кај кои се ценела физичката подготвеност и силата, додека старите грци тежнееле кон цивилизациски развој, односно ја ценеле мудроста и сакале однапред пресметано да делуваат?

Атена – (*Athēnā, Αθηναῖη, Αθήνα*)³³ како што веќе напоменавме, таа е божица пред се на мудроста и воените тактики, бесна и бестрашна во војната, но превзема акција само кога треба да го заштити домот од непријателот. Ќерка на Севс и гигантката Метис³⁴, е неговото најобожувано дете. Во многу случаеви се споменува како пронаоѓач на авлосите, корабите, бродовите, скротувач на коњите. Заштитничка на занаетите, уметностите,

³¹ Munch P.A., *Norse Mythology - Legends of Gods and Heroes*, The American-Scandinavian Foundation, New York, 1926, 10.

³² Син на Севс и смртничка, морал да го заслужи своето место на Олимп.

³³ Во зависност на дијалектот.

³⁴ Grevs R., *Grčki mitovi*, prev. Gordana Mitrinovic-Omcikus, Nolit, Beograd, 1995, 22.

хероите како Одисеј, Херакле и сл. Позната по својот епитет Партенос (прев. девица) претставувана е како млада женска фигура во војничка опрема, на главата носела шлем, додека во рацете држела копје и штит на кого се наоѓала главата на Медуза. Неретко се поврзува и со змиите, буфот и маслиновото дрво.

Кога веќе сме кај мудроста и војната не можеме да не ја нагласиме поврзаноста на оваа божица со Один. Покрај нивната разлика во позицијата и полот, можеме со сигурност да кажеме дека тие делат многу заеднички карактеристики. Најпрво и двајцата се прочуени по својата мудрост, иако ја стекнале на различен начин и по своите воени вештини и тактики. Не е случајно што и токму овие богови како свој заштитен знак и оружје го имаат копјето. Се поврзуваат со исто животно како што е змијата, но и завземаат слични заштитнички улоги кога се работи за подвизите на хероите. Атина е заштитничка како што веќе напоменавме на Херакле, Одисеј, Персеј, исто како што е и Один на Сигмунд.

Локи (Loki) – е бог на огнот, хаосот и измамата и син на јотуните Фарбути и Лауфеј. Постојат повеќе варијанти за како тој станал дел од Асир, една од популарните е дека преку крвна заклетва се збратимил со Один. Неговата природа е променлива, во еден момент е на страната на боговите, во друг им кова завери, познат е и по промената на својата форма и изглед. При една таква трансформација во кобила, тој дури и го раѓа осумногиот коњ, кој подоцна ќе му припадне на Один. Имал повеќе деца, две со својата жена Сигун, со јотунката Ангрбот: Хел³⁵, волкот Фенрир³⁶ и отровното чудовиште од Мидгард, Јормунганд³⁷. Неговото најзначајно дело во Нордиската митологија е убивањето на Балдр, еден од синовите на Один. По што тој ќе биде протеран од боговите и врзан на камен со цревата на еден од сопствените синови. Над неговата глава поставиле змија отровница, чијшто отров капејќи врз лицето на Локи му предизвикувал огромни болки. Во овој дел се забележува верноста и лојалноста на неговата сопруга Сигун, која стоела со пехар над неговата глава и го собирала отровот. Локи ќе остане врзан, се до последната решавачка битка на боговите, Рагнарк.

Кои се причините за променливоста на Локи? За неговата помош, но и злодела кон боговите, и не треба далеку да ги бараме. Самиот факт што тој пред се е бог на огнот, кој самиот по себе дава живот и убива, нема конкретна форма и облик, целосно се поклопува со профилот на богот кој го претставува.

Во хеленската митологија ние не можеме да најдеме пандан на овој измамник, иако можеме да повлечеме неколку паралели со одредени божества, како резултат на некои заеднички особини. Најпрвин можеме да ги посочиме сличностите помеѓу него и

³⁵ Владетелка на Нифлхејм.

³⁶ Чиновскиот волк што е предодредено да го убие Один за време на Рагнарк.

³⁷ Се верувало дека ова змиолико, отровно чудовиште треба да го убие Тор во истата битка.

Хермес³⁸. Нивната сличност во крадење и правење пакости можеме да ја забележиме во приказната за Хермес кој ги краде кравите на Аполон³⁹. Како бог на огнот Локи можеме да го споредиме и со Хефајст⁴⁰. Покрај фактот дека Локи е еден од главните ликови на нордијската митологија, додека пак Хефајст е спореден и ретко споменуван, двајцата делат одредени слични карактеристики, како на пример прогонство. Двајцата во одреден период се соочуваат со прогонство, Локи поради убиството на Балдр, Хефајст поради расправа со миленикот на Севс, Херакле. Можеби најголема взаемна сличност од Хеленската митологија можеме да забележиме со титанот Прометеј. Познат како оној кој им го дал огнот на луѓето. Пред се и двајцата се од исто потекло, титани, односно во нордиската митологија наречени јотуни, кои во одреден период пристапиле на страната на боговите и живеат со нив. Се поврзуваат со огнот и се олицетворение на неговата променлива природа. Нивна најголема заедничка карактеристика е темата, уништување на светот и човечката раса. Локи е претставен како еден од главните причинители за Рагнарок, последната битка кога светот ќе биде уништен, додека пак Прометеј е виновник за создавањето на Пандора, проклетството на човештвото. На крај дури и начинот на кој боговите ги казните е сличен, врзани на карпаи проколнатни на вечно страдање. Локи како што веќе напоменавме, бил врзан на карпа додека отров капел врз неговото лице, а пак Прометеј, боговите избрале да го мачат со тоа што орел непрекинато ќе му ги кова органите, попрецизно црниот дроб.

Тир (Τύρ) – Познат како најхрабар од боговите, богот на војната Тир, е еден од синовите на Один, или според други на јотунот Химир. Заштитник на воените дружини и народните собири, бил оној кој решавал за исходот на битките. Прикажуван е како еднорак бог⁴¹, а воедно и многу негови почитувачи, како на пример Готите во вид на крвна жртва му ги принесувале рацете на победените. Се верува дека во одреден период, пред Один да стане врховен бог, Тир го имал примарниот статус, исто така денот вторник во јазиците од германскиот ареал е наречен по него (пр. англ. Tuesday).

Арес (Άρης) - Еден од синовите на Севс и Хера е богот на војната во хеленската митологија. Неговата крволочна и агресивна природа развила голема одбивност кај луѓето, ни еден град не го сакал него за заштитник. Во митовите доколку не е на борбеното поле, прикажан е како љубовник на Афродита. Неговиот избувлив темперамент не ретко го

³⁸ Ερμής – гласник на Севс, бог на трговијата, итрината, лукавството, измамата

³⁹ Новак И, *Богови и херои во грчката и римската митологија*, прев. Лавинија Шувака, Младинска книга, Скопје, 2008, 16.

⁴⁰ Ηφαίστος – бог на огнот и ковачките вештини, маж на Афродита, прикажуван како низок, дебел и куц маж.

⁴¹ Munch P.A. *Norse Mythology - Legends of Gods and Heroes*, The American-Scandinavian Foundation, New York, 1926, 23.

доведувал до љубомора, што дури има и претпоставки дека тој е виновен за убиството на Адонис⁴². Животно со кое се поврзува е кучето.

Можеби е логично да ги споредиме овие два бога според нивните особини и областа на која се заштитници, но тие по сите индивидуални карактеристики драстично се разликуваат. Единствена нивна заедничка точка е војната и начинот на кој и пристапуваат, тие не размислуваат за тактики, туку непромислено се впуштаат во битка. Сите останати особини и обележја кои ги носат се целосен контраст. Тир, храбриот и бестрашен бог, кој ужива голема почит и љубов од народот е целосна спротивност на непопуларноста и кукавичлукот на Арес. Што можеби и ни укажува на принципите на овие народи и кои биле нивните парадигми. Очигледно е дека старите грци ја претпочитале стратегијата и мудроста, додека темпераментот на нордијците и германските народи се изразува во огромната почит кон култот на еден агресивен, непромислен и веднаш спремен за акција, бог.

Преку компарации и проучување на митологијата како и преку нејзино рационално разгледување ние сепак не можеме да ја одгатнеме нејзината тајна, односно да ја разбереме во целост, ако не ја земеме во предвид и нејзината историската и културолошката димензија. Доколку се задлабочиме и навлеземе малку под површината на овие навидум едноставни приказни и песни, ќе согледаме комплексен систем на информации во кои се врежани размислувањата, односите и верувањата на цели цивилизации. Алегориското и метафорично проучување ни овозможува да дојдеме до една универзална, безвременска вистина. Денес особено се популарни овие видови на истражување кај психолозите и психоаналитичарите, кои покрај толкувањата на соновите се обидуваат да ги одгатнат и митовите. Сепак при секое истражување и проучување на митологијата не смееме да заборавиме дека таа е продукт на калемени информации. Податоците што ги имаме денес се менувале со текот на годините како што се развивал целиот митолошки систем, т.е. мораме да бидеме внимателни со донесувањето заклучоци, а особено со одредувањето на временските граници.

Со доближувањето на вакви две различни, а сепак, митологии кои носат во себе многу заеднички елементи, ние индиректно правиме споредба на двете дамнешни култури. И покрај фактот што само малку начнавме од површината на овие два комплексни система, можеме да ги воочиме нивните парадигми и убедувања. Доколку навлеземе подлабоко, би имале прилика да споредуваме и воочиме уште многу заеднички елементи, но нивните митологии претставуваат едно неисцрпно поле на информации ако ги земеме во предвид сите медиуми низ кои се проткајале. Затоа и до ден денес митолошките теми се инспирација за творење, извор на креативни идеи за уметниците и научниците.

⁴² Овидиј, „Метаморфози“ 10. 708-739.

Bibliography:

1. *Стара Еда*, прев. В. Ацевска, Макавеј, Скопје, 2009.
2. Дуев Р., *Севс и Дионис: раѓање на античките верувања и култови*, Силсонс, Скопје, 2010
3. Новак И., *Богови и херои во грчката и римската митологија*, прев. Лавинија Шувака, Младинска книга, Скопје, 2008.
4. Aristotle, *Metaphysics*, translated by Hugh Lawson-Tancred, London 1998.
5. *Grímnismál, The Poetic Edda*, tr. by Henry Adams Bellows, 1936, U.S. Copyright Office online records.
7. Grevs R., *Grčki mitovi*, прев. Gordana Mitrinovic-Omcikus, Nolit, Beograd, 1995.
8. Munch P.A. *Norse Mythology - Legends of Gods and Heroes*, The American-Scandinavian Foundation, New York, 1926.
9. Stors K.L., *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.

Web sources:

1. *Ynglinga saga*, Wisdom Library,
<http://www.wisdomlib.org/scandinavia/book/heimskringla/d/doc4931.html> (29.08.2016)

Summary

Analysis of a few comparative examples of kinship between the ancient Greek and Nordic mythologies

Tijana-Ana Spasovska

Through the comparison and study of mythology, as well as through its rational consideration, we are still unable to fully unravel its secrets if we don't take into account its historical and cultural dimension. If we dig deep and delve slightly beneath the surface of these seemingly simple stories, we will see the complex system of information consisted of the thoughts, social relationships and beliefs of an entire civilization.

We found out that these two, the ancient Greek and Norse mythologies, although seemingly different, carry a lot of common elements through which we can indirectly make a comparison of the two ancient cultures. We see similarities between the Norse Council of Twelve and the Greek Twelve Olympians, between the Norse cosmology and the Greek Theogony, between Odin and Zeus, Frigg and Hera, Thor and Heracles, Tyr and Ares, Loki and Hermes and Prometheus.

Despite the fact that we only slightly touched upon the surface of these two complex systems, we can discern their paradigms and beliefs. If we delve even deeper, we would had the opportunity to compare and discern a lot more common elements between these two mythologies that represent an inexhaustible field of information if we consider all the media through which they have been spread. That's why even to this day mythological themes have inspired creation - they are a constant source of creative ideas for both artists and scientists.

Покрстувањето на Скандинавија

The Christianization of Scandinavia

Stefan Karadzovski

Student of History
Faculty of Philosophy – Skopje
Ss. Cyril and Methodius University – Skopje
stefan.k_bt@hotmail.com

Апстракт: Во Средниот век христијанството имало големо влијание во секојдневниот живот на христијанските народи. Во периодот кога зема сè поголем замав, станува сè поприсутно и кај паганските народи. Главно истакнувајќи ги христијанските негативни карактеристики, паганите ги воздигнувале нивните богови со цел да докажат дека тие се подобри од христијанскиот. Но, со текот на времето новата вера полека и усешно продирала во Скандинавија. Првите посериозни мисионерски потфати биле под водство на младиот црковник Ансгар. Од личен интерес, а во интерес и на трговијата и бизнисот, дел од Скандинавците започнале да конвертираат во новата вера. Како момент на заемно почитување и градење на пријателски односи со странците во Скандинавија никнуваат и првите цркви и манастири, најмногу по приморските трговски гратчиња. На тој начин може да се заклучи дека ова претставува поставување на христијанските темели на северот. Норманските владетели го примале христијанството од политички интерес.

Покрстувањето им овозможувало да бараат поддршка од голем број на христијански моќници. Имено, започнало да се чувствува сè поизразеното напуштање на паганските богови и прифаќањето на Исус Христос. Така, се раѓале нови митови поврзани со паганската религија каде што боговите биле гневни, на од нив „помоќниот“. Веќе во XII век новата религија егзистирала на северот, како една и единствена.

Клучни зборови: христијанство, среден век, Викинзи, Нормани, Скандинавија, Данска, Норвешка, Шведска, Исланд

Вовед

Во денешно време Скандинавските територии го привлекуваат интересот на огромен дел од светската популација. Поволностите и квалитетот на живот кој што ги нудат скандинавските земји прави да тие се рангирани на првите позиции за најдобри земји за живеење во светски рамки. Но, прашањето е колку луѓето се запознаени со историјата на Скандинавија? Најстарите племиња кои што ја населувале Скандинавија, Јитландскиот Полуостров и островите во нивна близина биле Готите и Свионите. Готите биле населени во јужните делови на денешна Шведска, при што југот на Скандинавија до ден денес го носи нивното име – Готланд. Свионите пак биле населени северно од нив на териториите познати како Свеаланд т.е. земја на Свеите или Шведите. Мора да се каже дека скандинавските територии не од секогаш биле посакувана дестинација за живот. Таму владееле исклучително студени зими кои што дополнително го отежнувале животот на луѓето при извршувањето на нивните секојдневни обврски. Најголемиот и најбројниот слој од населението во Скандинавија го сочинувале бондите – слободни селани. Норманите денес се опишуваат како груби војници со рогаста шлемови и долги бради кои што постојано ги напаѓаат британските територии. Но тоа е нов тренд кој што има за цел да го привлече вниманието на публиката, прикажувајќи го скандинавското население како далеку посупериорно во однос со останатите народи од Средниот век. Апсолутно, Норманите не носеле рогаста шлемови и исклучително се грижеле за мирот и безбедноста во подрачјето каде што живееле, притоа казнувајќи го секое брутално, насилничко и невоветно однесување. Во таа насока како пример го земам ставот на др. Тарин Валс кој

што вели дека, добриот Викинг треба да биде агресивен, доминантен и да се препушти на пљачка кога се наоѓа на туѓи територии, но потоа повторно да се врати дома и целосно да се посвети на семејството и земјоделските работи. Додека карактеристики на лошиот Викинг се силувањето, постојаната пљачка, неодговорност, необработување на полето итн. Покрај земјоделието, северните народи се занимавале и со сточарство. Тие на своите фарми одгледувале говеда, крави, овци, кози итн. Најголемиот дел од денот Норманите го поминувале покрај домашните огништа. Како основна суровина за изградба на домот, односно куќата, било користено дрвото. Ретко, во некои краишта се користел и каменот. По форма, викиншките куќи биле правоаголници, со долги криви ѕидови и променлива должина. Во централниот дел од домот свое место наоѓало огништето. Карактеристично е тоа што во овие викиншки куќи живееле повеќе семејства. Колку поблиску некое семејството се наоѓало до огништето, толку повисок ранг уживало во рамките на домаќинството. Викинзите биле одлични морепловци со огромни познавања за ветровите и морските струи.

Што се однесува до викиншката религија, мора да се каже дека во прво време тие биле пагани. Паганството доминирало со пантеон од богови и богињи на кои што им биле принесувани жртви. Врховен бог во Викиншката митологија бил Один, владетел на групата божества Аси во божеското кралство Асгард. Бил дарувач на мудроста и бог на војната, небото и поезијата. Карактеристично е тоа што, Норманите своите први контакти со христијанството ги остваруваат при нивните напади на Британија. Имено, овие напади биле со пљачкашки карактер, а како главна мета биле црквите. Тука се криеле скапоцени предмети коишто за Викинзите немале никакво значење. Црквите и манастирите биле слабо заштитени, што дополнително ги привлекувало Скандинавците. Во X век христијанскиот запад, зацврстувајќи ги своите позиции имал одлична можност да го засили влијанието врз паганските народи. Не се исклучува и веројатноста дека овие ситни скандинавски владетели кои што ја напаѓале Британија, сакајќи да ја подигнат културната и општествената свест кај своите народи, го прифатиле христијанството. Во тоа време црквата претставувала единствениот извор на описменување, па од тука не треба да ја занемаруваме можноста дека Скандинавците го прифаќаат христијанството како момент за побрз и поголем општествен развој. Несомнено, тука треба да се спомене и изворот на моќ и економските поволности кои што ги носи новата вера заедно со себе. До средината

на XI век христијанството било прифатено во поголемиот дел од скандинавските територии, а до крајот на XII век паганството било целосно искоренето.

Почетоците на христијанската мисионерска работа во Скандинавија

Поради големите разлики во изворите речиси невозможно е некои настани да се тврдат со сигурност. Но добро ни се познати главните личности во процесот на христијанизацијата на Скандинавија. Имено, новата вера се ширела од два правци и тоа од Англија и Германија. На почетокот на XII век била формирана првата скандинавска архиепископија со седиште во градот Лунд. Нешто подоцна, ваквите стапки ги следела и Норвешка со подигање на архиепископијата во Трондем, а во 1164 година и шведската архиепископија во Упсала. Она што е интересно е дека Скандинавците во различен период со различни методи ја примаат новата вера.

На тлото на Скандинавија уште во IX век започнуваат првите мисионерски активности. Архиепископот Ебо од Ремс, во 822 година бил испратен на север од Луј Побожниот, на мисија за покрстување на Данците. Но неговиот потфат не предизвикал интерес кај паганското население. Нешто подоцна, односно во 826 година, Харалд Клак претендирал на данскиот престол. Имено, покрстувањето на Скандинавците во целост, започнува од овој момент. Луј Побожниот му ја ветил својата помош на Харалд Клак за неговата кампања во Данска, под услов да Харалд го прими христијанството. На тој начин, Луј очекувал дека по заземањето на данскиот престол Клак ќе ја официјализира христијанската религија како една и единствена. Но оваа замисла се покажала како неуспешна при самата реализација, а Клак бил протеран од Данска поради конвертирањето. Во ова време се појавува амбициозниот франачки монах, младиот Ансгар. Тој уште веднаш започнал нова мисија во Бирка под негово раководство. Активностите на Ансгар биле успешни при што папата Гргур IV знаел тоа да го награди со негово назначување за хамбуршки архиепископ во 831 година¹. Имено, Ансгар бил познат и како *апостол на Северот*. Мисијата беше загрозна поради постојаните воени интервенции на кралот Хорик кои што резултираа со запалување и горење на Хамбург до темел, во 845 година. Од тој момент доаѓа до обединување на хамбуршката и бременската архиепископија во една со одобрување од папата Николас I во 864 година. Ансгар беше

---

¹ Поповиќ Ј., Стојков М., *Општа црквена историја I*, Срем. Карловци, 1912, 707

избран за нов архиепископ и уште веднаш започнал со организирање на нови мисии во Скандинавија. Овие мисии на Ангар во главно имале успех во трговските приморски гратчиња, каде што трговците во интерес на својот бизнис конвертирале. Па од тука не е ни чудно што Ангар изградил многу цркви во Рибе, Архус, Бирка итн. Тој се смета за главниот основоположник на христијанските темели на Скандинавија. Карактеристично за овој IX век е тоа што паганството и понатаму било доста силно. Ниту еден владетел не преминал во новата вера, петте епископи од Данска ниту живееле, ниту патувале таму. Додека пак оние кои конвертирале тоа го правеле од личен интерес, како на пример добивање земја во Англија или во Државата на Франките.

Христијанизирањето на Данска

Христијанските мисионери во Данска повторно проработуваат во првата половина на X век. Во главно тоа биле англиски и германски свештеници, чија мисионерска работа дополнително била зацврстена после победата на Хенрик I против кралот на Јитланд, Гнуп во 934 година. Тоа му отворило одлична можност на Хамбуршко – бременскиот архиепископ Ун да отпатува во Данска, следејќи ги стапките на Ангар. Во 936 година Ун умира, а него го наследил надбискупот Аделганг, за кој што се смета дека токму од негово време христијанизацијата на Северот зема поголем замав. Харалд Синозабиот кој што на престолот доаѓа после смртта на неговиот татко Горм во 958 година, се однесувал доста пријателски кон христијанските мисионери. Имено, околу 960 година, тој го примил христијанството, но во науката постојат дилеми дали тоа било резултат на одличната мисионерска работа или под принуда на императорот на Светата Римска Империја, Отон Велики². Секако, Отон исклучително се залагал за ширење на христијанството во Данска и ја штител Јитландската Црква. Нешто подоцна, во 983 година, како реакција на востанието на балтискополапските Словени, во Данска се проширила паганска реакција која земала се поголем замав. Паганите биле помагани од синот на Харалд, Свен Остробрадиот. Тој силно се спротивставувал на својот татко кој што се дал во бегство, а набрзо и умрел (985/986). На тој начин Свен Остробрадиот го зазема данскиот престол. Набрзо, Свен ја примил новата вера, против која што се борел предходно и се залагал за нејзино проширување. Карактеристично е тоа што тој станал првиот Дански крал на Англија.

---

² Бошкова Р., „9 – те водачи на Викинзите“, Никулец, 11.05.2016, <http://nikulec.com/vikings/9-te-vodachi-na-vikinзите/> (30.09.2016)

Неговиот син Кнут Велики дополнително ја проширил и ја зацврстил новата религија во Данска. Во главно Кнут добивал голема помош од англиската Црква. На тој начин се заокружува покрстувањето на Данците.

Христијанизирањето на Норвешка

Слично како во Данска, така и во Норвешка, христијанските мисии станале поенергични во првата половина на X век. Конкретно, новата религија тука добива поголемо значење во периодот по смртта на Харалд Убавокосиот. Неговиот син Хакан, подоцна познат како Добриот, бил израснат на англискиот двор. Созревајќи помеѓу христијаните, тој ја примил христијанската вера на Островот. По татковата смрт во 933 година, Хакан заедно со многу англиски свештеници пристигнал во Норвешка каде што требало да го протера својот полубрат Ерих/Ерик, познат како Крвава секира. Заземајќи го норвешкиот трон започнува периодот во кој што христијанските мисионери во Норвешка ја уживале кралската поддршка. Меѓутоа, ниту Хакан, ниту пак неговиот наследник Харалд, синот на Ерих/Ерик Крвава секира, кој што бил покрстен во Јорк, немале позначаен успех. Паганскиот отпор бил исклучително силен, така што дури во времето на Олаф Тригвасон и Олаф Харалдсон, познат како Дебелиот³ доаѓа до целосна промена на случувањата во Норвешка. И двата владетели воделе жестока политика против паганството, па не е ни чудно што за време на нивното владеење доаѓа до уништување на култот на Асите и Ваните⁴. Сепак и покрај силната поддршка за новата религија не можеме да кажеме дека христијанството било доминантно во прво време. Тоа е резултат на религиските заблуди помеѓу Норвежаните, како реакција на нивното покрстување. Во 1028 година, Олаф Харалдсон го загубил норвешкиот престол, на кој што после него столувал Кнут Велики. Две години потоа, Олаф заедно со својот полу брат Харалд Сигурдсон, подоцна познат како Цврстиот Владетел, се борел против Кнут во битката кај Стиклестад за враќање на својот престол⁵. Во оваа битка Олаф го загубил животот. Од овој момент тој играл поголема улога во христијанството и помеѓу населението од било кога предходно. Имено, неговата популарност била во постојан пораст, а народот

---

³ Поповиќ Ј., Стојков М., *Општа црквена историја I*, Срем. Карловци, 1912, 707

⁴ Две групи на божества во Нордиската митологија

⁵ Knight K., "St. Olaf Haraldson", Catholic Encyclopedia, <http://www.newadvent.org/cathen/11234a.htm> (30.09.2016)

започнал да верува во чудата кои што се случувале по неговата смрт⁶. Токму затоа Олаф Харалдсон бил наречен уште и Олаф Светиот. На тој начин до крајот на XI век христијанството целосно продрело и во Норвешка.

Христијанизирањето на Шведска

Паганството во Шведска се задржало најдолго. Ниту патувањето на надбискупот Ун во Бирка не било од некоја посебна значајност. Тоа доволно говори за длабоките корења на старата вера кај Шведите. Поволните услови за посериозно навлегување на христијанството во Шведска се раѓаат како резултат на политички и општествени случувања. Имено, Шведска се нашла помеѓу веќе покрстените земји Данска и Норвешка од една страна и Русија и Полска од друга страна. Ова е период во кој што тие започнуваат да ги губат позициите на Балтикот. Данските, англиските, германските и руските христијански мисионери сметајќи дека ова е правиот момент за посериозно ширење на новата религија во овие краишта, започнуваат да продираат од различни правци. Во времето на Олоф Скотконунг, познат и како Даночниот крал, христијанските мисионери добиваат целосно одврсани раце за работа. Во 1008 година, Скотконунг бил покрстен од англискиот мисионер Сигфрид. Веќе христијанството започнало да се проширува со огромна брзина во западен и источен Готланд. Карактеристично е што само по неколку години после покрстувањето на Скотконунг, односно во 1014 година настанала првата шведска бискупија во Скар⁷. Новата вера веќе добила цврста основа за понатамошно ширење, а веќе ниту еден нареден владетел нема да настапува со антихристијанска политика. Паганскиот отпор и натаму постоел, но веќе кон крајот на XI век ќе биде целосно скршен.

Христијанизирањето на Исланд

Во Исланд христијанската мисионерска работа била забележана еднаш во 980 година за време на Архиепископот на Хамбург – Бремен, Адалдаг и во времето на норвешкиот крал Олаф Тригвасон во 997 година. Како главен извор за покрстувањето на Исланѓаните го земаме делото на Ари Торглисон, „*Книга на Исланѓаните*“. Во 999/1000

⁶ “*Olaf II Haraldsson*”, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Olaf-II-Haraldsson> (30.09.2016)

⁷ Kempf F., Beck H., Ewig E., Jungmann J.A., *Velika povjest crkve III/1*, превод Ritig J., Drzic L., Zagreb, 1971, 260

година Олаф заробил неколку видни Исланѓани⁸ и притоа се заканил дека ќе го нападне Исланд⁹ доколку исландскиот народ не ја прифати новата вера. Паганските лидери сметале дека и двете вери треба да бидат застапени под еднакво и да бидат почитувани нивните традиции. Но оваа опција уште веднаш отпаднала. Имено, поголемиот дел од изворите датираат од подоцнежни времиња, па не можеме со сигурност да зборуваме за некои случувања. Но за она кое што сме сигурни е тоа дека, Исланд официјално станува христијанска земја околу 1000 година со одлуката донесена во Исландскиот Алтинг¹⁰. Веројатно, главната улога во Алтингот ја играл Торгер како добар познавач на правото, за кој што се вели дека цел ден и цела ноќ размислувал околу религиското прашање. Притоа може да се заклучи дека христијанизацијата на Исланд се извршила на мирен начин.

Мисионерски тактики

Целта на христијанските мисионери била да за што е можно пократок период, биде покрстен што е можно поголем број од населението. Токму поради тоа, тие првично ги таргетираше високите слоеви. Така на пример, кога владетелот и неговите блиски соработници ќе ја примеле новата вера понискиот слој веќе и не претставувал некој сериозен проблем. Апсолутно, промената се случувала постепено. Требало многу време за христијанското влијание да се чувствува помеѓу селаните и обратно, обожувањето на паганските богови да стане дел од минатото. За таа цел, мисионерите биле во постојана потрага по нови техники кои што би им послужиле за полесно ширење на христијанската вера.

Првата цел на христијанските мисионери била да ги убедат или владетелот или локалните првенци да конвертираат. На тој начин, првично тие барале засолниште и поддршка. Добивајќи широко одвргани раце за своите проповеди и наклонетоста на скандинавските моќници, мисионерска работа драстично била олеснета. Интересно е што паганите често биле „поткупувани“ со подароци, а за возврат требало да ја примат христијанската вера. Со цел да се зачува основата на христијанството во Скандинавија, никнуваат и првите манастири. Според античката традиција, за да некој биде покрстен,

---

⁸ Vesteinsson O., *The Christianisation of Iceland*, University College London, London, 1996, 50

⁹ "The Christianization of Scandinavia", October 2009, стр. 4, <http://www.oocities.org/jvertesi/christscan.html> (27.09.2016)

¹⁰ Исландско собрание

првично индивидуата треба да се запознае со новата вера. Во прво време, паганите учеле за христијанскиот Бог и за непознатата вера. Но мисионерите сметале дека на тој начин, времето било залудно изгубено, па нивната работа преминува стриктно само на покрстување, без притоа да биде дадена соодветната веронаука¹¹. Архиепископот Римберт во својата „*Vita Anskarii*“ зборува за мисионерската работа на Ансгар. Интересно е што Римберт вели дека: „...Ансгар откупуваше дански и словенски момчиња и девојчиња од заробеништво, така што тој ги обучуваше за Божјата богослужба. Некои од нив ги чуваше покрај себе, а некои ги праќаше да се обучуваат во манастирот во Тирхолт...“. Имено, она што дополнително ги зацврстуваше позициите на христијанските мисионери беше тоа што тие држеле проповеди на разбирлив јазик за Скандинавците.

Овие моменти претставуваат само дел од сè она што мисионерите трпеливо го правеле, за истиснување на паганството во сите негови аспекти. Паганските места, каде што луѓето оделе да оддадат почит на паганските богови исто така биле подложни на христијанизација. Имено, мисионерите не ги уништувале овие места за обожување туку ги осветувале, со тоа што паганските богови биле заменувани со христијанскиот Бог. Фигурата на христијанскиот Бог и неговите карактеристики имале големо влијание врз ширењето на новата вера во Скандинавија. На него, луѓето можеле да се повикуваат во секоја ситуација, со тоа што тој бил чекор понапред во однос на паганските богови кои располагаат со една единствена моќ. Карактеристично за секој христијански мисионер е тоа што во фокусот на своите проповеди постојано е величана Христовата моќ. Зборувајќи за „вистинити настани“, мисионерите го привлекувале вниманието на паганите кои што полека конвертирале. Нивните приказни постојано биле надополнувани од христијани, чија предходна религија била паганството. На тој начин, веќе гневните пагански богови не можеле да му се спротивстават на Исус Христос. Од една страна возвишувајќи го новиот Бог, за сметка на тоа што старите богови биле потценувани, христијанските мисионери си отварале чиста патека за понатамошната своја работа.

---

¹¹ Sanmark A., *Power and Conversion – a Comparative Study of Christianization in Scandinavia*, University College London, London, 2002, 90 – 91.

Придобивките од покрстувањето

За разлика од останатите европски покрстени кралеви кои што го примаат христијанството од лични интереси, скандинавските владетели тоа го прават како резултат на политичката моќ што ја носи новата вера. Тие биле импресионирани од популарноста и глорификувањето на христијанските кралеви. Имено, Норманите сфатиле дека примањето на христијанската вера значи и отворање на нови можности, склучување алијанси со престижни и моќни владетели итн. Така на пример, данецот Харалд Клак во интерес на тоа да се добере до данскиот трон, конвертирал во христијанство со цел да влезе во сојуз и да добие помош од Луј Побожниот. Со примањето на новата вера, Скандинавците ја исклучиле можноста од идни воени интервенции, на предходно покрстените народи, на религиска основа.

Покрај политичката моќ, христијанството носело и економски придобивки кои биле причина плус да Северните кралеви се согласат да бидат покрстени. Во тој контекст, трговијата со останатите европски христијански земји бележела исклучителен напредок. Веќе Норманите не биле маргинализирани и сметани за барбари, туку полека ги примале европските традиции и култури. Патувањата на југот зачестиле, а пазарите добиле нови производи. Конвертирањето во христијанската вера на Скандинавците, внесуваше поголема сигурност кај странските трговци кои што се почесто биле забележувани во Бирка, како нов центар на трговијата на северот. Имено, биле градени голем број на цркви во трговските центри кои што дополнително ја зацврстувале врската со југот. Уште една економска подобност со примањето на христијанството беше можноста за прогласување на светци. Молејќи се на некој од светците, луѓето оставале пари или некои подароци, надевајќи се дека со тоа се доволно релевантни да светецот им ги слушне молбите. За жал, немаме доволно информации за заедничките традиции и ритуали на христијаните со скандинавските пагани. Но во едно сме сигурни, а тоа е дека парите и подароците

посветувани на боговите од паганската вера или христијанскиот бог, на крајот завршувале во државната каса¹².

Зачудувачки е фактот што голем број владетели го прифатиле христијанството и покрај тоа што знаеле дека ќе се најдат во подредена положба пред Папата и неговиот клер. Веројатно, можностите кои што ги нудела христијанската религија претставувале момент кој што не требало да се пропушти. Исто така, прифаќањето на новата вера не само што значеше полнење на државната каса туку ветуваше сигурност и зајакнување на моќта за идните генерации.

Извори за покрстувањето на Скандинавија

Што се однесува до изворите кои се посветуваат на Скандинавија, морам да кажам дека се скромни, а и не располагаме со голем број од нив. Доколку пак ги издвоиме само изворите што говорат за покрстувањето на Скандинавците нивниот број дополнително се намалува. Имено, мал е бројот на извори пишувани од автори чиј живот бил за време на настаните поврзани со христијанизацијата на Скандинавија. Во главно располагаме со извори пишувани во подоцнежните времиња.

Меѓу другото тука се задржала и онаа традиција на усни преданија кои ги пренесувале случувањата на северот од колено на колено. Па во тој контекст до денес се запамтиле голем број приказни кои што се користат како историски извор. Но мора да се потенцира дека усното предание често резултирало со видоизменување на вистината, иако тоа не било главната цел. Раскажувачите некогаш свесно, некогаш не, им давале позитивни и негативни елементи на приказните со тоа што по извесен период тие добивале легендарен карактер. И обратно, некоја легенда со текот на времето оживува во усните преданија и станува составен дел од минатото, при што се прифаќала како историја.

Покрај усната традиција, тука е и пишаниот збор како водилка низ историското минато на северните народи. Огромно внимание треба да се посвети при испитувањето на

---

¹² "The Christianization of Scandinavia", October 2009, стр. 7, from Web site: <http://www.oocities.org/jvertesi/christscan.html> (27.09.2016)

содржината која што ја пишувал авторот. Обично, овие раскажувачи пишувале за работи кои некогаш ги слушнале, за нивни лични искуства и за приказни кои биле дел од усната традиција. Некогаш помалку, некогаш повеќе била променувана содржината на приказната. Тука се поставува прашањето, зошто да се променува она што е така и која е причината? Некогаш, главната цел на авторот не била да во целост се пренесат фактите, туку читателот да може да ја согледа тогашната ситуација и положбата на авторот, од негова перспектива. Имено, овие луѓе често биле користени да преку пишувањето му послужат на господарот докажувајќи го неговиот легитимитет врз некоја територија; на членови од кралска лоза, за наследство на круна; на црковни лица, за искачување повисоко во црковната хиерархија итн. Во овој контекст би сакал тоа да го потврдам и објаснам со пример. Архиепископот Адалберо од архиепископијата Хамбург – Бремен успеал да го докаже своето право на управување со Северните цркви пред папата Каликст II со повеќе од дваесет фалсификувани документи¹³. Што значи дека, не може потполно да им се верува ниту на усните преданија, ниту на пишаните извори. Преку критичкото толкување на изворот, дел по дел се составува мозаикот.

Bibliography:

1. Поповић Ј., Стојков М., *Онѓа црквена историја I*, Срем. Карловци, 1912
2. Kempf F., Beck H., Ewig E., Jungmann J.A., *Velika povjest crkve III/1*, превод Ritig J., Drzic L., Zagreb 1971
3. Sanmark A., *Power and Conversion – a Comparative Study of Christianization in Scandinavia*, University College London, London 2002
4. Vesteinsson O., *The Christianisation of Iceland*, University College London, London 1996

Web sources:

1. “The Christianization of Scandinavia”, October 2009,
<http://www.oocities.org/jvertesi/christscan.html> (27.09.2016)

---

¹³ The Christianization of Scandinavia, October 2009, стр. 1 – 2, from Web site:
<http://www.oocities.org/jvertesi/christscan.html> (27.09.2016)

2. “*Olaf II Haraldsson*”, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Olaf-II-Haraldsson> (30.09.2016)
3. Knight K., “*St. Olaf Haraldson*”, Catholic Encyclopaedia, <http://www.newadvent.org/cathen/11234a.htm> (30.09.2016)
4. Бошкова Р., “*9 – те водачи на Викинзите*“, Никулец, 11.05.2016, <http://nikulec.com/vikings/9-te-vodachi-na-vikinzite/> (30.09.2016)

Summary

The Christianization of Scandinavia

Stefan Karadzovski

The conversion of the Scandinavians to Christianity was long and difficult. Their ties to the pagan gods were exceptionally strong and people often fell into religious delusions. The question of the “true faith” constantly was creating difficulties in the life of the Normans. Divided between Odin, Thor, Freya etc. on one hand and the Christian God, Jesus Christ on the other, the Scandinavians accepted both religions equally at first.

The priest Ansgar has the greatest merit for the penetration of Christianity in the north. His missionary work was extremely significant for laying the foundations of the new faith in Scandinavia. Simultaneously, the Norman rulers become more interested in the Christian faith, wanting to discover the opportunities that it brought. Namely, it opened new economic opportunities for them, a larger trade network, political power, military alliances and so on. Thus, we can conclude that Christianity was not accepted because of its religious messages, but because of what it could bring to the northern kings.

It is characteristic that the conversion went differently in different areas. Somewhere, the new faith was peacefully accepted and somewhere with an utmost ferocity, while the events in Iceland contain both elements. On one hand, Olaf Tryggvason captured renowned Icelandic dignitaries and threatened to use force against them, if the Icelanders do not get baptized. On the other hand, the act of baptism of the Icelanders itself went peacefully. Mainly, when the ruler would convert, the religion he followed was accepted as the official one, even though maybe just minimally, paganism would also be preserved.

In the Xth century, the new faith gained more and more ground in the north, with Denmark, Norway and Iceland already having become Christian countries by the end of the Xth and the beginning of the XIth century. The last Christianized Scandinavian country is Sweden

that found itself surrounded by the converted peoples from the east and the west. In a way, the geographic conditions played a huge part in accepting the new faith in Sweden, even though the pagan resistance here was the strongest and the most long-lasting. From the XIIth century until today, Christianity represents an integral part of the Scandinavian everyday life.

Византија во времето на Алексеј I Комнен

Byzantium at the time of Alexios I Komnenos

Ljube Klečkaroski

Student of History
Faculty of Philosophy – Skopje
Ss. Cyril and Methodius University – Skopje
ljube_klechkaroski@hotmail.com

Апстракт: Тема на трудот е Византиската империја во периодот на владеењето на еден од најпознатите нејзини владетели - Алексеј Комнен. Византија во периодот пред устоличувањето на Алексеј, паднала во голема политичка и финансиска криза. Задачата за обнова на разнишаното Царство ја добил командантот на војската на Императорот Михаил VII Дука, односно Алексеј Комнен (1081-1118). Тој морал да ја постави државата врз нови основи и чинители кои подоцна ќе станат носители на системот што тој го создал. Внатрешните сили на Царството биле исцрпени, бидејќи основата врз кој се засновала неговата моќ во текот на претходните векови пред доаѓањето на Алексеј на власт била скоро уништена. Мала Азија била напуштена речиси без отпор. Хегемонија по море извојувале италијанските градови-републики и во економски, и во стратешки поглед. На големата сила на Алексеј и недостасувала внатрешна цврста основа. Поради тоа, неговата политика не можела да вроди со трајни успеси, колку и да била вешта, колку и да биле импозантни нејзините достигнувања. Политиката на Алексеј Комнен уште од

првите негови чекори открива една извонредна вештина. Ситуацијата во која се наоѓала Византија во тој период била повеќе од критична - војската била во иклучително лоша состојба, државната благајна празна, од сите страни навлегувале непријателите: Нормани, Печенези, Кумани, Селџуци. Цела Мала Азија била во рацете на Турците Селџуци. Алексеј сите свои сили морал да ги сосредоточи во војна со Норманите, кои на чело со Војводата Роберт Гвискард имале за цел освојување на Византиското Царство, а прва мета им бил градот Драч од каде се отворал патот за Константинопол. Само што се ослободил од Норманите, Алексеј влегол во војна со Печенезите, кои пак добивале голема помош од Богомилите. Со помош на Куманите ги одбил Печенезите и Смирнскиот емират. За време на неговото владеење со Византиското Царство се одвивал првиот крстоносен поход во кој Алексеј имал важна улога. Ова се дел од настаните кои го одбележале владеењето на Алексеј I Комнен, подетално обработени во овој труд.

Клучни зборови : Византија, Алексеј I Комнен, Нормани, Крстоносни војни.

Алексеј бил во служба на Царот Никифор Вотанијат како командант на војската. Успеал да го совлада еден од претендентите за престолот Никифор Вриениј и започнал да подготвува сопствено издигнување. Турците Селџуци во 1077 година, на чело со Сулејман, во Мала Азија го основале Султанатот РУМ или “Римски Султанат”. Меѓу сите претставници на воената аристократија кои се грабеле за царската круна, најистакнат бил Алексеј Комнен кој исто така бил и врвен политичар. Со голема вештина тој подготвувал погодна почва во војската и во престолнината при што успеал да ја придобие кон себе противничката страна. Алексеј се оженил со Ирина Дука, внука на цезарот Јован и ќерка на Андроник Дука. Главни помагатели на Алексеј Комнен биле неговиот брат Исак Комнен и цезарот Јован Дука. Советот во Цурулон на кој било решено прогласувањето на Алексеј за Цар имал карактер на семеен совет на семејствата Комнен и Дука. Во Цариград (Константинопол) Алексеј влегол со помош на заповедникот на Германскиот одред. Гарнизонот кој што го бранел Цариград бил составен од странски наемници, но и војската на Алексеј претставувала шаренило од странски наемници. Никифор Вотанијат, кој кратко

време успеал да ја приграби власта во свои раце со државен удар, се наоѓал во безизлезна состојба при што бил принуден да се откаже од престолот и се закалуѓерил.¹

На првиот ден од Велигден 4 април 1081 год , Алексеј бил крунисан за цар на Византија. На почетокот од своето долго владеење Алексеј I Комнен бил принуден да војува против норманскиот војвода Роберт Гвискард, кој по освојувањето на византиските територии во јужна Италија се свртел кон освојувањето на византиското царство, прва мета му бил градот Драч кој претставувал отскочна даска за неговите понатамошни походи.

Иако без доволно војска и пари, Алексеј I морал веднаш да стапи во борба и да ја брани самата егзистенција на царството. Тој морал да ги прекова во пари црковните садови за да ја плати војската која се состоела претежно од странски наемници, главно Нормани од Англија. Невозможно било војната да се води само со таа војска, па за таа цел Алексеј како сојузници ги повикал Венецијанците. Тие се согласиле да ѝ помогнат на Византија во борбата со Норманите, почитувајќи го принципот врз кој се темелела нивната целокупна политика. Како поморска сила, Венеција пред се барала да обезбеди за себе слобода за пловење во Јадранското Море и да спречи било која друга сила да се зацврсти на едниот или другиот брег на Јадранот. Токму тоа се обидувал да го стори Гвискард, па поради тоа тој бил природен непријател на Венецијанците, а византискиот Цар природен сојузник. За Византија поддршката на венецијанските поморски сили била дотолку подрагоцена бидејќи нејзината флота била во уште полоша состојба одошто нејзината копнена војска, така што на море Византија била целоно немоќна. Венецијанската Република не ги изневерила надежите кој царот Алексиј ги полагал во неа. Таа на норманските кораби им задала тежок пораз, кој што Норманите ги натерал да ја прекинат опсадата на Драч од море. Меѓутоа на копно, опсадата била продолжена и по победата над царската војска во октомври 1081 година, Гвискард сепак влегол во Драч. Потоа неговите трупи продреле длабоко во византиските земји, поминале низ Епир, Македонија и Тесалија и ја опседнале Лариса. Во пролетта 1082 година, Гвискард морал да го напушти Балканот откако командувањето со норманската војска му го предал на

---

¹ Острогорски Г., *Историја Византије*, Загреб 2002, 122

својот син Боемунт Тарентски. Со време јакнел византискиот отпор и под притисок на царската војска почнало повлекување на Норманите. Во почетокот на 1085 година, Војводата Роберт Гвискард починал од чума. Немирите кој што по неговата смрт настанале во Јужна Италија за подолго време ја ослободиле Византија од норманската опасност. Византија скапо ја платила венецијанската помош. Со договорот од мај 1082 година, Венецијанската Република имала големи придобивки меѓу кои главно е тоа што добила далекусежни трговски привилегии. Венецијанската Република од тогаш станала пресуден чинител во економскиот и политичкиот развој на Византиското Царство. Значајна улога во таа војна одиграле и јужнословенските земји. Далматинските градови и Хрватска застанале на страната на Норманите², а зетскиот крал Константин Бодин, по долги колебања, застанал на страната на Византија.

По ослободувањето од норманската опасност, Алексеј I морал да започне војна со Печенезите. Кризата доживеала врв кога Печенезите во 1090 година се појавиле пред ѕидините на Цариград. Градот исто така бил нападен и по море од страна на Смирнскиот Емират. За помош Алексеј Комнен се обратил кај Куманите, кои во пролетта 1091 година, на 29 април, пристигнале во подножјето на Лебунион³ дошло до огорчена битка во која победил византиско-куманскиот сојуз. Според зборовите на Ана Комнина, цел еден народ кој броел милиони исчезнал за еден ден⁴. Исто така поразен бил и Чеха со помош на царската флота и вештата дипломатија на царот Алексеј Комнен. По импозантните почетни успеси на Алексеј I, тој започнал војна против рашкиот жупан Вукан кој што ги напаѓал византиските територии. Алексеј во три наврати (1091, 1093 и 1094) лично ги водел походите против немирните Срби. Вукан не се впуштал во отворена борба со Алексеј. Мирот со Србија го одржувал со заложници. Причина за тоа била новата опасност која му се заканувала на царството - Куманите. На чело на големите орди Кумани стоел човек кој што се претставувал како Константин Диоген или како син на

---

² Подетално кај Ферлуга Ј., Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 154

³ Лебунион или денес познат како Енез се наоѓа во провинцијата Едрене

⁴ Подетално кај: Anna Comnena, *The Alexiad*, translated by Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, Ontario 2000. (http://www.yorku.ca/inpar/alexiad_dawes.pdf)

Роман IV Диоген⁵. Алексеј со измама успеал да го фати лажниот Диоген и да го ликвидира, а ордите без водач да бидат растерани⁶.

Во тешките години од наездата на Печенезите, царот Алексеј побарал помошни воени одреди од запад. Алексеј му пишувал на грофот Роберт Фландриски од кого побарал наемничка војска за борба против турските племиња. Со иста цел се обратил и до Рим и со папата Урбан II водел преговори за унија. Алексеј I Комнен ниту го сакал ниту го очекувал доаѓањето на крстоносците, иако сеуште никој не можел да насети дека крстоносните походи на Исток против “неверниците” ќе се претворат во освојувачка војна против христијанската Византија. Византијците од самиот почеток гледале со голема недоверба кон крстоносците. Први стигнале селаните на чело со пустиникот Петар од Амиен. Тие во Цариград пристигнале во 1096 година, по што од страна на Алексеј биле префрлени со флотата во Мала Азија каде во што во првиот судир со селцуците биле страшно поразени.

Кон крајот на 1096 година со големи војски започнале да пристигнуваат феудалните барони меѓу кој најпознати биле Готфрид Бујонски, Рајмунд Тулуски, Гиј од Вермандо, Роберт Нормански, Грофот Роберт Фландриски и Норманскиот војвода Боемунд Тарентски. Алексеј од водачите на крстоносците како негови вазали побарал да му положат заклетва за верност и да се обврзат дека ќе му ги предадат сите освоени територии. Тоа го сториле сите освен Рајмунд Тулуски кој одбил да даде заклетва за верност, иако подоцна бил еден од најверните.

Прв позначаен успех на крстоносците бил заземањето на Никеја во 1097 година, и согласно договорот, градот му бил предаден на Царот Алексеј. Царските трупи ги освоиле Смирна, Ефес, Сард, со што бил вратен дел од Мала Азија. По заземањето на Никеја крстоносците во Пеликанон уште еднаш му положили заклетва на царот. Балдуин навлегол во горна Месопотамија и основал свое кнежевство во Едеса. На 3 јуни 1098 година била заземена Антиохија. Овој настан претставува и крај на спогодбата помеѓу

---

⁵ Византиски цар

⁶ Успенски Ф., *История Византийской империи*, том IV, Москва 2011
(http://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/istorija-vizantijskoj-imperii-tom4-uspenskij/)

крстоносците и византискиот цар. Антиохија му припаднала на норманскиот војвода Боемунд. За предавањето на Антиохија на Византија се залагал и Рајмунд Тулуски. На 15 јули 1099 година бил освоен Ерусалим и било основано Ерусалимското Кралство на чело со Готфрид Бујонски.

Во 1104 година, кај Харон, Турците Селџуци страшно ги поразиле крстоносците. Тоа веднаш го искористил Алексеј кој ги освоил тврдините Тарс, Адана и Мамистра а византиската флота ја освоила Лаодикеја.⁷

Во 1107 година Боемунд се истоварил кај Валона, како и пред 25 години, и тогаш Норманите и Византијците се судриле на источниот брег на Јадранското Море. Меѓутоа, ситуацијата била променета од корен. Византијците располагале со голема воена сила и борбата завршила со одлучна победа на Византија и капитулација на норманскиот кнез. Во 1108 година Боемунд го признал византискиот цар за свој сизирен и се обврзал дека нема да презема никакви непријателства против Византија, туку дека ќе му помага на царот против неговите непријатели, под тие услови Антиохиското Кнежевство му било признато како царско лено. Наскоро потоа во 1111 година, кога умрел Боемунд, на чело на Антиохиското Кнежевство застанал Танкред. Победата над Боемунд на брегот на Јадранот значело јакнење на византиската власт на Балканскиот Полуостров. Меѓутоа во ова време се јавува и нов политички чинител на Балканот - Унгарија. Алексеј својот син Јован го оженил со унгарска принцеза.⁸

По непрекинати борби кои траеле речиси четириесет години Алексеј I Комнен во значителна мера ја зајакнал византиската власт. Во сите свои етапи овие борби даваат доказ за државничката способност и единствената дипломатска вештина на основачот на династијата Комнени. Алексеј бил многу вешт дипломат кој во голема мера ги проширил византиските граници. Тој исто така успеал да ја стабилизира и зајакне византиската армија. По поразите во првите години од владеењето на Алексеј се ределе еден по друг победоносни походи. Јакнењето на византиската војска особено станало јасно кога ќе се споредат првиот и вториот судир со Норманите на источниот брег на Јадранот. Очиледно

---

⁷ Подетално кај: Angold M., *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, 1997, 2nd ed., 136–70

⁸ Успенски Ф., *История Византийской империи*, том IV, Москва 2011
(http://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/istorija-vizantijskoj-imperii-tom4-uspenskij/)

е тоа што Алексеј не само што го проширил границите на Царството туку и во значителна мера го зајакнал одбранбениот систем. Феудалниот систем на неговата држава во основа се разликувал од цврстиот поредок во претходните векови. Давањето даночни приходи под закуп, доделување имунитет на велепоседниците, слабеењето на парите постоеле и понатаму, па дури и зазеле уште поголем замав⁹.

По 1082 година, Венецијанците загосподариле со византиските води. Со договорот од октомври 1111 година и Пиза добила од Алексеј значајни трговски привилегии.¹⁰ Опаѓањето на византикиот управен апарат се одразува и во симптоматичните промени кој Алексеј ги вовел во дворските титули, кои исто така се надоврзувале на развитокот од претходниот период. За време на владеењето на Алексеј, старите титули на цивилното благородништво го загубиле своето значење и се јавила потреба за создавање на нови повисоки титули. Меѓу титулите кои што ги создал Алексеј Комнен, највисоко значење имала титулата Севастократор. Титулите Цезар, Нобилисим и Куропалат го задржале своето значење, а други титули кој тој ги вовел биле: Севаст, Протосеваст, Паниперсеваст, Севастоипертат, Протонобилисим итн. Титулата голем Дукс од времето на Алексеј се до пропаста на Византиското Царство ја носел врховниот заповедник на флотата. Како врховен надзорник на сите цивилни надлежности во времето на Алексеј се наоѓал Логотетот секрет.

Слабеењето на парите кое започнало во времето на Константин IX Мономах продолжило и во овој период и добило се поголеми размери. Покрај стариот златник во оптек биле пуштени и разни пари со пониска вредност. Покрај плаќањето на даноци населението било задолжено да задоволува и различни потреби на државата со давачки во натура и да врши секакви јавни работи. Трошоците околу издржувањето и снабдувањето на војската само делумно ги покривала државата бидејќи еден дел од нив непосредно ги покривало населението. Византиската војска во овој период претставувала шаренило од

---

⁹ Подетално кај: Harris J., *Byzantium and the Crusades*, Hambledon, 2003, 33–71

¹⁰ Успенски Ф., *История Византийской империи*, том IV, Москва 2011
(http://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/istorija-vizantijskoj-imperii-tom4-uspenskij/)

наемници од најразлични народи: Варјази, Руси, Печенези, Кумани, Турци, Англичани и други, но и покрај наемниците поголемо значење добила и домашната војска.¹¹

Одбранбената моќ на царството имала потполно феудален карактер. Нејзината основа ја сочинувал поседот на пронијарите. Ползувањето на системот на пронијата во воени цели е главна причина за военото јакнење на Царството за време на владеењето на воената аристократија под династијата Комнени. Меѓутоа во време на Алексеј I Комнен пронијата добила воен карактер кој ќе го задржи се до пропаѓањето на Царството. Пронијарот бил должен да служи во војска и поради тоа да се нарекува војник. Тој всушност претставувал византиски витез кој според големината на неговата пронија во походите го следеле поголем или помал број на луѓе. Пронијата не претставувала приватна сопственост на пронијарот.¹² Пронијарите многу се разликувале од стратиотите кои биле селани што сами ја обработувале земјата, а пронијарите велепоседници феудалци.

Извесна промена доживеал системот на Харистикија во времето на Алексеј I т.е. обичајот на давање на манастири и манастирски земји на управување на световни лица. Овој обичај кој првобитно имал за цел економско подигнување на осиромашените манастири, но често доведувал до драстични злоупотреби и ја предизвикал опозицијата во црковните кругови¹³. И покрај повремените нарушувања помеѓу црковната и духовната власт, главно владеела слога и соработка заснована врз силните заеднички интереси, така Царот и Црквата заеднички се бореле против еретичките движења. Такво движење било богомилското кое изникнало на Балканот и стекнало голем број на приврзаници во Византиското Царство, па дури и во самата престолнина. Царот сметал дека против таа ерес треба да се пристапи со најстроги мерки. Водачот на Богомилите и голем број негови приврзаници јавно биле спалени на клада во 1111 година.¹⁴

---

¹¹ Подетално кај: Angold M., *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, 1997, 2nd ed., pp. 136–70

¹² Острогорски Г., *Историја Византије*, Загреб 2002, 160

¹³ Подетално кај: Treadgold W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997, 612–29.

¹⁴ Корисен веб извор: <https://www.britannica.com/biography/Alexius-I-Comnenus> (02.10.2016)

Bibliography:

1. Anna Comnena, *The Alexiad*, translated by Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, Ontario 2000
2. Острогорски Г., *Историја Византије*, Загреб 2002
3. Успенски Ф., *История Византийской империи*, том IV, Москва 2011
4. Ферлуга Ј., *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957
5. Angold M., *The Byzantine Empire 1025-1204*, 2nd ed, Longman, 1997
6. Harris J., *Byzantium and the Crusades*, Hambledon, 2003
7. Treadgold W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997

Summary

Byzantium at the time of Alexios I Komnenos

Ljube Klečkaroski

The main source for the reign of Alexios I Komnenos is his daughter Anna Komnene in her work “The Alexiad”. The Empire and imperial authority were strengthened during the reign of Alexios I Komnenos. But, by its structure, the country of the Komnenian dynasty was very different from the centralized state of the Macedonian dynasty.

Alexios I Komnenos and the representatives of the higher aristocracy succeeded to create a new state and military organization. These are the reasons, but also the limits of his successes. Byzantium permanently abandoned the solid basics on which it based its military and financial power in the past. This should be taken into consideration to understand why the glow of the epoch of Komnenoi did not last long and why this era ended in defeat.

At the time of the Crusades, the western influences increasingly penetrated in Byzantine life, both in the cultural and political fields. There is no doubt that the feudalization of the Byzantine Empire was a consequence of the internal development of Byzantium. But, having the fact that in Asia a series of Latin states with full western feudal structure were formed, it is undoubtable that they affected the further course of developments. The relations in which the leaders of the Crusaders entered against the emperor Alexius I, have made new state-legal changes in the Byzantine world.

Alexios I Komnenos (1081-1118), thanks to his successful diplomatic and military capabilities, managed to defend and strengthen the Byzantine Empire and expand in borders. The Komnenian dynasty continued to rule the Byzantine Empire. Alexios I was succeeded by his eldest son, John II Komnenos.

Закупот на даноците во Османлиската империја

The leasehold of taxes in the Ottoman Empire

Vasko Gičevski

Student of History
Faculty of Philosophy – Skopje
Ss. Cyril and Methodius University – Skopje
vasko.gicevski@gmail.com

Апстракт: Изворите за даночниот систем во раниот период на Османлиската империја се доста оскудни и скромни. За разлика пак изворите од XV, XVI, XVII, XVIII и особено XIX век се значително побогати бидејќи различните системи на закуп на даноците се подобро и поопсежно документирани. Особено се интригантни односите меѓу закуподавачот и закупувачот, нивните должности и обврски, како и историскиот развој и развој на овие системи.

Клучни зборови: Османлиска империја, илтизам, маликане, ешам.

Османскиот дворски хроничар Ашикпашазаде пишува дека давањето на државните даноци на аукција за прв пат било воспоставено на Галиполе во 1421 година за време на владеењето на султанот Мурад II (1421-1451)¹. Постојат договори за закупување на државните даноци и од времето на Мурад I (1362-1389) но сепак најцврсти и најобемни

---

¹ Friedrich Giese, Die Altomanische Chronik des Asikpasazade, Harrassowitz, Leipzig, 1929, стр 87-88

докази за раниот период на закупување на даноците се појавуваа во XV век кога и се појавува илтизам системот.

Илтизам системот за кој може да се каже дека е најстар добро документиран систем во Османлиската империја се појавува во XV век за време на владеењето на султанот Мехмед Освојувачот². Даноците во овој систем биле давани на аукција и поедини приватни лица ги закупувале и се обврзувале да ги собираат даноците на годишно ниво и истите да ги предадат на султановата хазна. Треба да се напомене дека секој закупувач, закупувал само одреден дел од даноците а не сите даноци од даночниот систем. Овој систем се состоел од редовните даноци, мукаата и вонредните даноци- авариз. Закупувачот на илтизамот се нарекувал мултазим односно тој бил приватно лице кој бил обврзан со договор кон Османлиската империја редовно и чесно да ги предава собраните средства. Мултазимот за да ги закупи даноците бил должен да исплати на султановата хазна одредена сума на пари одредена од кадија кој воедно и го мониторира процесот, како аванс (кефалет бедели) кој воедно бил и гаранција и заштита на државата од финансиска загуба. Оваа исплата била сметана како гаранција пешин но во 1632 година со закон била регулирана како најниска исплата при закуп. Даноците се издавале на користење во период од три години кој се нарекувал тахвил. Најчесто закуп на даноците вршело едно лице но чести се примерите и кога закупот бил даден на група лица кои се договориле со државата и добиле канунаме (дозвола) за собирање на даноците. Канунамето било неодминлива процедура при давањето на даноците во закуп и за поединците но и за групните закупци односно тоа е нивен правен акт за должност со кој можеле слободно да работат. Покрај канунамето мултазимите биле обврзани да издаваат еден вид на сметкопотврда дека одредено место ја платило одредената сума на данок.

---

²Султан Мехмед Освојувачот „Владетел на две земји и две мориња“ прв пат стапил на власт 1444 а владеел до 1446 а втор пат стапил на тронот во 1451 година и владеел до 1481 година.

Сл.1 - Сметкопотврда за платен данок – цезије од 1615 г. издаден на селаните од село Чокманово кое денес се наоѓа во Р. Бугарија

Илтизамот сам по себе не повлекувал и воена обврска како што било случај со спахиите, туку единствена должност на мултазимот била навремено и целосно да ги предава собраните средства. Мултазимот сметките ги презентирал еднаш годишно, вршел исплата- кистелјевм (сумата на собраните средства во временски период од една година) и при презентирањето на своите сметководствени книги пред државата бил придружуван од едно свештено лице, двајца асистенти и еден сметководител се со цел да се спречат нерегуларностите или доколку би ги имало истите да се санкционираат. Санкцијата за престап значела одземање на позицијата или евентуално и затворска казна но тоа варирало од случај во случај. Можноста за профит била присутна во овој систем само доколку собраните средства ја надминувале сумата на кефалет бедели.

Всушност тука лежи и причината за неговото укинување, отворената слободна стапка на профитот остава простор за бројни малверзации во корист на мултазимот а на штета на државата. Во XV век овој систем на закуп на даноците бил скоро потполно ефективен иако постоела реална закана за малверзации сепак контролата на државата била силна, скоро без никаков пропуст и токму тоа им овозможило на Османската држава да собере доволно средства што резултирало со територијална експанзија и освојувањето на

Константинопол во 1453 година³. Подоцна со слабеењето на централната власт закупот на даноците станал уште поотворен за малверзации и всушност станало вообичаено мултазимите да прибират повеќе приход.

Од друга страна пак еманет бер вехчи илтизам системот пак кој бил многу близок до илтизам системот се разликувал единствено во тоа што овие закупувачи на даноците имале статус на државни агенти - емини кои имале загарантиран профит од 10% од вкупната собрана сума на средства за една година и бил далеку побезбеден за употреба од илтизамот поради фиксниот профит останал скоро незабележлив во однос на илтизамот.

Поради краткото времетраење на закупот, како и честото менување на мултазимите и предавањето на даноците од рака на рака се создавала голема несигурност во илтизам системот која воедно предизвикувала и штета на државната каса. Од овие причини во XVII век кога Османлиската империја се наоѓала во финансиска криза, во 1695 година се воведува маликане системот. Овој систем е многу сличен на илтизамот, единствената разлика е тоа што во маликане системот закупот траел се до смртта на закупувачот.

Поголемите земјопоседници исто така имале право да земаат даноци под закуп, што всушност е најголемиот проблем на овој систем бидејќи истите тие великопоседници подоцна ќе пројават тенденции на сепаратизам од централната власт. Закупувачот како и во предходниот систем требало да плати определена сума на аванс односно гаранција која сега се нарекувала муацелe која била утврдена на самата аукција. Закупувачите особено оние побогатите ги издавале своите права на трети лица кои ја вршеле работа за нив, го прибирале данокот и истиот го предавале најпрво на мултазимите а подоцна мултазимите на државата. Мултазимите доколку не ги извршеле своите обврски навремено и чесно биле апсени, а пак постоела и можност доколку не се задоволни од работата можеле лесно да ја префрлат на друг човек.

Како и во предходниот така и во овој систем, слободниот простор помеѓу државата и мултазимот била широко поле за малверзации и затајувања но исто така и за измачување на населението бидејќи чести се примерите кога даночниците земале и поголем данок од пропишаниот со законите. Често ушурот односно десетокот кој преставувал 10% од натуралното производство знаел да надмине и 15%. За злосторничкото однесување на

---

³ Nicor Beldiceanu, Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris, vol. II, Règlements miniers 1390- 1512, Mouton et Co.Paris, 1964: 141 ff.

закупувачите и подзакупувачите на даноците сведочат неколку фермани издадени од султанот како и бројни неофицијални документи од кои ќе представиме едно сведоштво на еден лекар од Бер и еден султански ферман од декември 1781 година. На 20 ноември 1762 еден лекар од Бер пишувал дека собирачите на данокот барале средства од сиромашни и неспособни лица кои не подлежат на данок, што довело до иселување на некои фамилии⁴. Во циркуларниот ферман издаден во декември 1781 година до сите кадии во Румелија пак е напишано: „Рајата од Румелија поднесува разни притисоци и зулуми од валиите, мутеселимите, војводите и мубаширите кои на редовните даноци им додаваат други суми а по некој пат несреќната раја неправедно ја обвинуваат и ја затвараат, им ги продаваат имотите или се богатат на нечесен начин а кадиите и наибите ги помагаат овие силеции со тоа што не ја известуваат мојата Порта“⁵. Маликане системот и покрај своите недостатоци се задржал и за време на Танзиматските реформи се до оној момент кога надворешни мандатори од Европските земји не ги превзеле финансиите неформално во свои раце со цел поефективно да биде исплатен надворешниот долг на Османлиската империја.

Закупувањето на даноците свој особен подем доживува во XVI и XVII што се пред се должи на слабата државна контрола и можноста за енормен профит. Според Решад Касаба закупот на даноците во XVI и XVII век ја попречи директната врска на производителите со бирократите. Како резултат на тоа селаните беа конфронтирани со подзакупувачите на закупувачите на долгот чија што единствена цел беше да ги максимализираат добивките за да можат да ги исплатат долговите, да остварат профит и да склучат нови договори. За остварување на оваа цел даночниците имаа одврзани раце и слобода да постапуваат како што сакаат и селаните всушност остануваат без никаква заштита во милост и немилост на даночниците⁶.

Помеѓу 1775 година и 1870 година под се поголемиот надворешен и внатрешен финансиски притисок во Османлиската империја, Портата⁷ воведува нов начин за пополнување на финансиските празнини преку долгорочни внатрешни заеми кој се

---

⁴ Александар Матковски „Крепосништвото во Македонија“, ИНИ, Скопје, 1978, стр:105

⁵ Исто. стр. 105

⁶ Resat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Suny, Albany, 1988: стр 13.

⁷ Официјален назив за Османлискиот двор

нарекува ешам систем и кој всушност представува должничка врска помеѓу Османлиската империја и поединците кои биле поданици на Империјата а од кои се земала одредена сума на пари. Долгот се земал врз основа на проценета вредност на годишната добивка и потоа тој се делел на делови наречени фаиз и тие не трпеле последици од намалувањето или зголемувањето на мукаата туку напротив имале фиксна вредност која што понекогаш изнесувала од пет до седум пати повеќе од мукаата.⁸

Овој систем на внатрешно задолжување всушност дополнително ја продлабочил кризата во Османлиската империја со тоа што таа сега морала да се справува и со долгот кон поединците заемодавачи, но и со мултазимите кои го затајувале данокот и профитирале на сметка на државата. Честите конфликти помеѓу селаните и даночниците биле повод и за буни и востанија, бегане на рајата од едно на друго место со цел да ги избегне даноците, но и за бројни странски интервенции како резултат на поплаките на локалното население кај странските конзули кои пак имале моќ да влијаат на османлиската власт.

Хроничарот на османлискиот двор во XIX век Ахмед Цевдет паша сведочи за насилничкото однесување на даночниците во Босна во XIX но исто така говори и за настаните од ваков тип во местото Беркофча кое се наоѓа во денешна Бугарија, а кои се случиле за време на неговиот престој во Румелија како муфетис односно инспектор и бил вклучен во еден случај во кој селаните се жалеле на злоупотреба од страна на даночниците⁹.

Во македонската фолклорна традиција пак исто така имаме сведоштва во кои што даночниците се крволочни, бездушни. Во поемата Сердарот од Глигор Прличев стои следниов стих: „Дал' султанот арачлии час предвреме им пратил да збира арач лут без жал?“¹⁰ алутирајќи на лошиот однос на даночниците кон населението.

Османлиската империја иако била силно теократска монархија, сепак во овие системи на издавање на даноците слободно можеле да учествуваат и учествувале многу немуслиманите. Постојат бројни докази, канунамиња- договори за закуп за даноци од страна

---

⁸ Gábor Ágoston and Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire* New York, Facts on file, 2008, стр: 556

⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980. стр: 65;

¹⁰ Глигор Прличев, *Сердарот*, Мисла, Скопје, 1971. стр.10

на немуслиmani во времето на Мехмет Освојувачот од кои се согледува според канунамињата дека најчесто биле Грци.¹¹¹²

Се среќаваат податоци дека во времето на Мурад II закупувач односно мултазим на мукаата бил трговецот од Џенова Франческо Драпериа¹³. Сличен е и примерот со Џовани Адорно подеста¹⁴ на Фоча која се наоѓа на северозападниот дел на Анадолија бил мултазим на мукаата за тоа место за време на владеењето на султанот Мехмед I (1413-31).¹⁵

Закупништвото на даноците во Османлиската империја всушност било меч со две острици, од една страна му овозможувало да Империјата да ги обновува своите финансии во тешки времиња, но од друга страна овој вид на прибирање на даноците бил многу несигурен, извор на револт и буни, несогласувања со странските трговци што евентуално ја доведе Османлиската империја до тотален колапс оставајќи ја ранлива и скоро беспомошна кон крајот на XIX и раниот XX век.

Bibliography:

1. Ágoston G., Bruce M., *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on file, New York, 2008
2. Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservec dans les manuscrits turcs de la Bibliotheque Nationale a Paris, vol. I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds turc ancien 39*, Paris la haye, Mouton et Co. 1960

¹¹ Терминот Грци не се однесува на етничката припадност на закупувачите туку пред се на нивната религиозна припадност што во превод би значело дека закупувачите се православни христијани. Милет системот во Османлиската империја бил организиран на верска а не на национална или етничка основа, категоризирајќи ги во народи во неколку групи: Јехуди милет- еврејско население, Рум милет - православно население, Франкиски милет, католичко население итн.

¹² Nicor Beldiceanu, „*Les actes des premiers sultans conservec dans les manuscrits turcs de la Bibliotheque Nationale a Paris, vol. I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds turc ancien 39*“, Paris la haye, Mouton et Co. 1960;

1476.i.28/ii.6 Anhegger and Inalcik, *Kanunname*, no. 53: 73-74;

H.Inalcik, „*Capital Formation in the Ottoman Empire*“, Journal of European History, vol. XIX, 1969

¹³ 1449.iv.1 Archivio di Stato di Genova ASG Notai Antichi Tomasso de Recco, old no. sc. 77, filza 1, f. LI.

¹⁴ Висок официјален државен службеник. Титула давана од страна на италијанските држави-градови.

¹⁵ Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, edited and translated by H.J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1975: стр: 150-51, 158; Asikpasazade *Altosmanische Chronik*, стр 87: 88;

3. Beldiceanu N., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris, vol. II, Règlements miniers 1390- 1512*, Paris, Mouton et Co. 1964
4. 1476.i.28/ii.6 Anhegger and Inalcik, *Kanunname, no. 53: 73-74*
5. Inalcik H., *Capital Formation in the Ottoman Empire*, Journal of European History, vol. XIX, 1969
6. 1449.iv.1 Archivio di Stato di Genova ASG Notai Antichi Tomasso de Recco, old no. sc. 77, filza 1, f. LI
7. Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, edited and translated by H.J. Magoulias, Wayne State University Press Detroit, 1975
8. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
9. Kasaba R., *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Suny, Albany, 1988
10. Giese F., *Die Altomanische Chronik des Asikpasazade*, Harrassowitz, Leipzig, 1929
11. Матковски А., *Крепосништвото во Македонија*, ИНИ, Скопје, 1978,
12. Причев Г, *Сердарот*, Мисла, Скопје, 1971.

Summary

The leasehold of taxes in the Ottoman Empire

Vasko Gičevski

Tax farming in the Ottoman Empire was an old practice dating from the time of Murad II (1421-1451). Throughout the history it has been modeled in three shapes: Iltizam which is also the oldest type in the Ottoman Empire, malikane in the XVII century and the esham system between XVII and XIX century.

All of these systems had big problems in the part of state control and they were often manipulated by the holders of the tax farm. The Ottoman tax farming systems were like a double-edged sword - from one side they brought big amount of money to the treasury and were good systems for collecting taxes in the short term, but from the other side, they were not very effective in the long term.

Lots of changes were made but the situation did not improve. The tax farming system became one of the biggest problems of the Empire, leaving it helpless and unable to pay its foreign debts.

Tragovi nasilnih povreda na kranijalnom skeletu

Traces of violent injuries on the cranial skeleton

Maja Miljević

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy - Belgrade
University of Belgrade
roki.roza58@gmail.com

Apstrakt: Cilj ovog rada je da prikaže značaj skeleta i njegov doprinos u boljem proučavanju perioda u kojima su ljudi bili podložnim nasilnim povredama. Kao i da prikaže učestalost nasilja kroz periode ljudske istorije. Nasilje ne mora da dolazi spolja, već može da proizilazi iz sukoba unutar zajednice. Oslanjam se na kranijalni skelet, s obzirom da on najviše trpi nasilne povrede, u odnosu na postkranijalni skelet za koji se najviše vezuju povrede koje nastaju slučajnim (nesrećnim) putem. U radu su u kraćim crtama prikazani termini i podela povreda na koje se forenzički i fizički antropolozi oslanjaju prilikom analize ljudskih skeletnih ostataka.

Ključne reči: nasilne povrede, kranijalni skelet, nasilje

Uvod

Nasilje je staro koliko i sam ljudski rod. Možemo reći da svaki čovek u sebi nosi taj nasilni “gen” koji se aktivira kada se izlaže opasnosti. Istraživanjem velikog broja arheoloških nalazišta od perioda praistorije pa do novog veka i danas, pokazalo je da ne postoji period u kojem čovečanstvo nije sudelovalo u nekom manjem konfliktu unutar ili izvan zajednice.

Zahvaljujući osteološkom materijalu i brojnim informacijama koje nam pruža, arheolozi, fizički antropolozi...mogu bolje da saznaju nešto više o nasilnim periodima koji se urezao na skeletnim ostacima. U ovom radu pažnju skrećem samo na nasilne povrede koje je pretrpeo kranijalni skelet i u predelu vrata. Prilikom analize skeletnih ostataka na nasilne povrede, u velikom broju slučaja su, ako ne i najviše, očigledne na kranijalnom skeletu i vratnim pršljenovima. S tim razlogom što udarac u glavu je najbrži i najsigurniji način kako bi se onesvestio, odnosno, usmrtio protivnik. Što naravno, zavisi od oružja kojim je ta povrede naneta i snage počinioca.

Većina studija je pokazala da su učestali prelomi, odnosno nasilne povrede kod muškaraca u predelu glave sa leve strane. Što ukazuje da je do sukoba došlo licem u lice od strane desnorukog protivnika (Aufderheide and Rodríguez-Martín 1998, 23). U pitanju su povrede koje se nanose oštrim ili tupim predmetima. Takođe, u predelu vrata imamo povrede koje su nastale nekom vrste kazne (dekapitacija, sakaćenje) ili direktnim kontaktom (davljenje).

U ovom radu ću kroz primere pokušati da odgovorim na nekoliko pitanja. Zašto je bitno proučavanje osteološkog materijala na nasilje, koje informacije nam može dati? Da li je nasilje delo prirode, da li su prvi ljudi bili instiktivno nasilni kako bi opstali? Da li je to odgovor Darwinove teorije evolucije, gde će samo najjači i najспособniji preživeti? Jer, ne postoji sumnja da je svako ljudsko biće sklono nasilnom ponašanju.

Pojam nasilja

Proučavanje skeletnih ostataka na namerne-nasilne povrede nije nimalo lak posao, naročito kada treba napraviti razliku između povreda koje su nastale slučajnim putem od onih koje su nastale kao posledica nasilnih kontakata. Obično nasilje ukazuje na štetne ili nasilne kontakte između ljudi (Walker 2001, 575).

Nasilje je fenomen koji seže veoma daleko u prošlost, još u vreme paleolita. Mnogi istraživači koriste različite naizmenične termine kao što su; nasilje, konflikt (sukob) ili agresija. Agresija je više izraz koji se upotrebljava kod životinja i ne ukazuje na vezu sa kulturom ili njenim značenjem. Veoma je bitno, jer se agresija ne prevodi u nasilno ponašanje. Definicija nasilja često ukazuje na nameru, motivaciju i kulturno definiše značenje. Takođe, nasilje može biti individualno ili kolektivno, dok agresija se izražava na nivou individue (Martin and Harrod 2015, 116).

Značaj skeletnih ostataka

Traumatske povrede se najčešće primećuju na ljudskim skeletnim ostacima kada u arheološkom zapisu nemamo meko tkivo. To su povrede u vidu preloma, dubokih posekotina, tragova zarastanja ili nezarastle kosti. Zato je skelet jedini najpouzdaniji izvor informacija kada je pravo nasilje u pitanju, a kada nemamo istorijske ili ikonografske izvore, koji opet ne pružaju dovoljnu količinu informacija. Pomaže nam da bolje razumemo značaj nasilje između prošlih društava i da razumemo i bolje objasnimo ljudsko ponašanje (Armit et al. 2006, 5; Martin and Harrod 2015, 117; Walker 2001, 576).

Nasilne povrede

Pre samog utvrđivanja vrsta povreda, neophodno je ustanoviti hronološke događaje nastanka tih povreda. Povrede koje su od velikog značaja za antropologe nazivaju se antemortem (povrede nastale pre smrti) i perimortem (povrede nastale u trenutku ili oko smrti) povrede zbog uticaja koje imaju na čovekovo ponašanje. Antemortem povrede je lako razlikovati, s obzirom da na kostima dolazi do nagomilavanja viška kosti na mestu povrede, što ukazuje na tragove zarastanja. Ako nema ovih tragova, onda sa lakoćom možemo reći da je to perimortem povreda ili postmortem (oštećanja na kostima koja su nastala nakon smrti, tj. prilikom otkrića skeleta kao posledica loših iskopavanja, životinjskih aktivnosti i sl.). Na ivicama postmortem povreda prelomi su grubi i boja kosti je znatno svetlija od boje okolne kosti (Rodríguez-Martín 2006, 202 ; Šlaus 2006, 33, 39; Walker 2001, 576).

U ovom radu skrećem pažnju samo na nasilne povrede koje nastaju u predelu i na samoj glavi, odnosno, lobanji. Takve povrede imaju podelu zavisno od predmeta kojim se nanose. One mogu biti povrede nastale tupim ili oštrim predmetom, ujedno i one koje su nastale vešanjem, odnosno davljenjem (Миладиновић-Радмиловић и др. 2016, 54).

Svaka od tih nanetih povreda ostavlja različite tragove koje istraživačima pomažu u njihovoj interpretaciji. Povrede nanete oštrim predmetima (koplje, sekira, mač) u forenzici se na engleskom nazivaju “sharp force trauma”, imaju glatke, polirane ivice, a u preseku izgledaju kao latinično slovo “V”, one se odnose na dekapitaciju glave, ubodne rane, posekotine, kasapljenje... (Aufderheide and Rodríguez-Martín 1998, 27; McNulty 2016, 43). Povrede koje se nanose tupim predmetima (“blunt force trauma”) kao što su batina, kamen i sl. dovode do

smrskanosti, zavisno od jačine sile udarca protivnika, i imaju koncentrične forme. Viđenije su u vidu udubljenja, pukotina na kostima, ili čak preloma (Ђурић-Срејић 1995, 321; McNulty 2016, 41; Миладиновић-Радмиловић и др. 2016, 60).

Kod vešanja ili davljenja tragovi se uočavaju kod hioidne kosti (Sl.1), koja se inače ne očuva u arheološkom zapisu. Kada davljenje nije manuelno, već postoji upotreba kanapa, kao prilikom vešanja, to može dovesti do preloma vratnih pršljenova. Što može dovesti do dislokacije aksisa (drugog vratnog pršljena) (Aufderheide and Rodríguez-Martín 1998, 29; Миладиновић-Радмиловић и др. 2016, 62; Waldron 2009, 165).

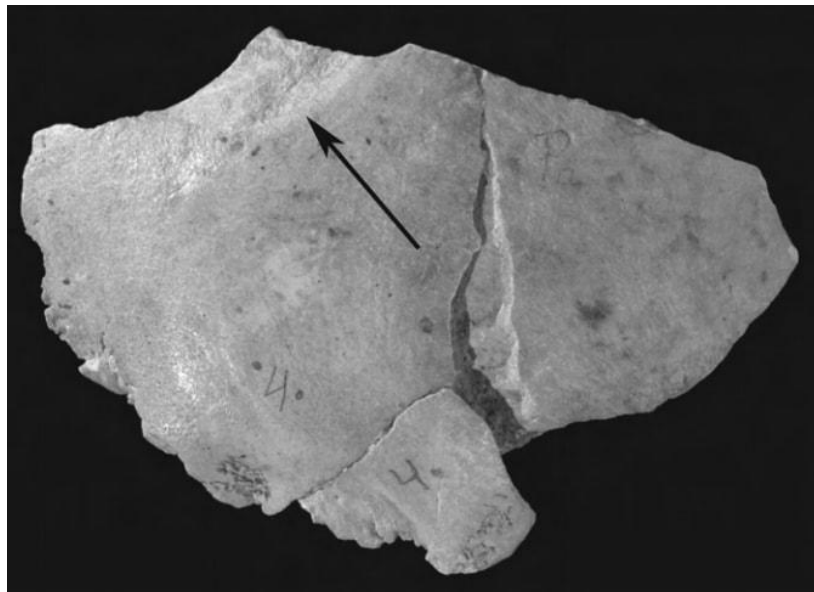

Sl.1 - Primer povrede na hioidnoj kosti sa lokaliteta Sirmium (preuzeto iz Миладиновић-Радмиловић и др., 2016)

Kod dekapitacije glave pored samih tragova koji su vidljivi na skeletu, na značajnom broju arheoloških nalazišta, lobanje su pronalažene odvojene od postkranijalnog skeleta ili su smeštane između nogu pokojnika. Ovi tragovi prilikom dekapitacije glave su uočljivi na mandibuli, mastoidnim nastavcima, kao i na početnim cervikalnim (vrtanim) pršljenovima, a nekad i na prvom torakalnom pršljenu (Aufderheide and Rodríguez-Martín 1998, 29; Миладиновић-Радмиловић и др. 2016, 60; Waldron 2009, 166).

Primeri sa arheoloških nalazišta

Kao najbliži i najstariji primer koji koristim u ovom radu potiče iz perioda srednjeg paleolita, tačnije pre 130 000 godina, sa lokaliteta Krapina u Hrvatskoj, a odnosi se na neandertalce. Ovaj lokalitet je otkriven krajem 19. veka i sadrži oko 800 fragmentovanih delova kranijalnog i postkranijalnog skeleta. Od 68 kranijalnih fragmentovanih frontalnih i parijetalnih kostiju, 4 ukazuju na antemortem povrede koje su nastale tupim predmetom, u vidu preloma, dok jedna ima delimično zaraslu povredu (Eastabrook and Frayer 2014, 70). Ovde skrećem pažnju samo na desnu parijetalnu kost individue sa oznakom Krapina 34.7 (Sl.2), koja je pripadala odrasloj individui što je utvrđeno debljinom kosti. Povreda se nalazi na desnoj parijetalnoj kosti kod skvame temporalne kosti iznad mastoidnog nastavka polukružnog oblika, veličine 50 mm. Pošto nije sačuvana cela kost, moguće da je povreda bila veća. Ivice preloma ukazuju na jasno zaceljivanje. Ovaj uzorak za sada predstavlja najveću povredu otkrivenu kod neandertalaca. Na osnovu prirode povrede, ova individua je bila udarena od pozadi. Nažalost, fragmentovanost celokupnog materijala nam ne pruža dovoljno informacija prilikom većeg broja utvrđivanja povreda, naročito jer nedostaju kosti lica. Takođe, ne zna se da li je nasilje bilo unutar ili izvan zajednice (Eastabrook and Frayer 2014, 75; Mann and Monge 2006, 496, 498).

Sl.2 - Antemortem povreda na desnoj parijetalnoj kosti kod neandertalca, Krapina 34.7 (preuzeto iz Eastabrook and Frayer, 2014)

Pored ranijih perioda praistorije, osteološki materijal značajno je pomogao da se utvrdi da je tokom mezolita nasilje počelo da se povećava, dok je veći porast vidljiviji u neolitu, koji se ogleda u pojavi strela i sličnih oštrih predmeta (Aufderheide and Rodríguez-Martín 1998, 19).

Na teritoriji Đerdapske klisure u drugoj polovini 20. veka otkriveni su lokaliteti iz perioda mezolita i neolita. Đerdapska antropološka serija danas broji oko 500 ljudskih skeletnih ostataka. Kao jedan od najstarijih primera nasilja na teritoriji današnje Srbije ukazuju skeletni ostaci mezolitske populacije sa Lepenskog Vira i Vlasca. Ovi periodi se uzimaju kao periodi u kojima nasilje počinje najviše da se manifestuje na skeletnim ostacima.

U svom radu, Roksandić (2006) je obradila nekoliko skeleta sa jasnim tragovima nasilja na kranijalnom i postkranijalnom skeletu. Pažnju skrećem samo na one koje imaju nasilne tragove na lobanji. Jedna od njih je sa Vlasca (Vlasac 69). Povrede su izazvane tupim predmetom na frontalnoj kosti kod individue zrele dobi, jedna je zrasla, a druga nije. Moguće da su perimortem ili postmortem povrede. Mesto povrede ukazuje da je ona nastala u bliskom sukobu sa antero-superiorne strane tupim predmetom. Kod individue iste starosti sa Lepenskog Vira (Lepenski Vir 20), povreda je naneta tupim-koničnim predmetom na lobanji (Sl.3) i jasno ukazuje na tragove zarastanja. Međutim, kod individue sa Vlasca povreda je mogla biti smrtonosna. Ovi primeri su ujedno pokazatelji da prilikom pogrebne prakse nisu postojale razlike kod sahranjivanja individua koje su pretrpale neku vrstu nasilja od onih koji to nisu (Roksandić 2006, 174, 175).

Sl. 3 - Povreda izazvana tupim-koničnim predmetom na frontalnoj kosti na lobanji Lepenski Vir 20 (preuzeto iz Roksandić, 2006)

Na kasnoantičkoj nekropoli *Timacus Minus* pronađeno je 17 ratničkih grobova sa tragovima povreda kao i velikim brojem zaceljenih. Kod jedne individue, muškog pola srednje dobi, uočene su dve povrede na frontalnoj kosti. Moguće da je nastala u bliskom sukobu oštrim mačem. Obe povrede, iako su mogle biti fatalne, jasno ukazuju na tragove zaceljivanja (Миладиновић-Радмиловић и др. 2016, 57).

Dekapitacija glave je takođe bila učestala kroz periode praistorije, kao i kroz kasnije mlađe periode za koje imamo više podataka. Ovde ću se poslužiti dekapitacijom lobanje sa jasnim tragom koji ukazuje da je ona bila izazvana oštrim predmetom iz perioda Drugog Avarskog Kaganata u Austriji. Tragovi zasecanja uočeni su na prvom vratnom pršljenu (atlasu) i na drugom vratnom pršljenu (aksis). Kod aksisa povreda prodire sa leve strane, kod muškarca od 30-40 godina starosti. Međutim, u grobu lobanja nije bila potpuno odvojena od tela, što znači da oružje ili napadač nisu bili dovoljni snažni, pa zato nije došlo do kompletne dekapitacije. Iako se čini lakim, odsecanje glave zahteva veliku snagu (Wiltschke-Schrotta and Stadler 2005, 59, 60).

Zaključak

U ovom radu, sa nekoliko primera sa arheoloških nalazišta iz različitih perioda ukazala sam samo na kranijalne povrede koje su nastale prilikom bliskih sukoba unutar ili izvan zajednica, ali kod muškaraca-ratnika. Naravno, to ne znači da deca i žene nisu bili podložni nasilnim povredama i da žene nisu možda učestvovala u sukobima ili bile žrtve nasilja.

Arheolozima, antropolozima ili fizičkim antropolozima je jako bitno prilikom proučavanja povreda da prave jasne razlike između onih koje su nastale slučajnim putem od onih koje nastaju nasilnim putem, kao i to da li su nastale pre smrti, u toku ili nakon. Nakon smrti najčešće nastaju kao posledica bioloških ili antropogenih faktora. Treba znati položaj žrtve kada su te povrede nastale, da li je imala zaštinu opremu na sebi.... Pogrešna interpretacija i analiza materijala može dovesti do loše rekonstrukcije sleda događaja.

Proučavanje nasilnih tragova koje nam ljudski skeletni ostaci pružaju su od velikog značaja za razumevanje ponašanja prošlih-drevnih zajednica. Jer nasilje, ma koliko mi to želeli, je neizbežno, bilo ono u prethodnim milenijumima, ovom ili nekom sledećem. Ljudskim bićima je to jedna vrsta odbrambenog mehanizma, da bi preživeli, produžili svoju vrstu i obezbedili bolji život za buduća pokolenja.

Bibliography:

1. Armit I., Knusel C., Robb J., Schulting R., Warfare and Violence in Prehistoric Europe: an introduction, *Journal of Conflict Archaeology Vol. 2, Issue 1*. 1-11.
2. Aufderheide A. A., Rodríguez-Martín C., *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998

3. Eastabrook H.V., and Frayer, D.W., Trauma in the Krapina Neanderthals. Violence in the Middle Palaeolithic? *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, eds. C. Knüsel, M. J. Smith, 67-89. Routledge: Taylor & Francis group, 2014
4. Mann A., Monge J., A Neanderthal parietal fragment from Krapina (Croatia) with serious cranial trauma. *Periodicum Biologorum Vol. 108, No. 4.* 495-502, 2006
5. Martin D.L., Harrod R.P., Bioarchaeological Contributions to the Study of Violence. *Yearbook of Physical Anthropology 156.* 116-145, 2015
6. McNulty S.L., *An analysis of skeletal trauma patterning of accidental and intentional injury.* PhD Dissertation. University of Tennessee, 2016
7. Rodríguez-Martín C., Identification and differential diagnosis of traumatic lesions. *Forensic Anthropology and Medicine: complementary sciences from recovery to cause of death*, eds. A. Schimty, E. Cunha, J. Pinheiro, 197-221. Totowa, New Jersey: Humana Press, 2006
8. Roksandić M., Violence in the Mesolithic. *Documenta Praehistorica XXXIII.* 165-182, 2006
9. Šlaus M., *Bioarheologija – Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija.* Zagreb: Školska knjiga, 2006
10. Waldron T., *Paleopathology.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009
11. Walker P.L., A Bioarchaeological Perspective on the History of Violence. *Annual Review of Anthropology 30.* 573-596, 2001
12. Wiltschke-Schrotta K., Stadler P., Beheading in Avar times. *Acta Medica Lituanica Vol. 12, No. 1.* 58-64, 2005
13. Ђурић-Срејић М., *Увод у физичку антропологију древних популација.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995
14. Миладиновић-Радмиловић Н., Ђукић К., Вуловић Д., Трагови насилних повреда у пределу главе и врата на примеру скелетних остатака из историјски периода у Србији. *Весник 43.* 53-67, 2016

Summary

Traces of violent injuries on the cranial skeleton

Maja Miljević

Violence is as old as it humankind itself, there is no period of human history where violence did not occur. It may come from the outside or be the result of internal conflicts within a community. This work deals with intentional traumas or injuries that can be observed on the cranium and neck. Given the numerous studies and analyses of human skeletal remains it is demonstrated that the head is most likely to be struck by blunt (stone, mace) or sharp (knife, sword, axe) objects since that is the easiest way to incapacitate or kill an opponent. In forensics and in anthropology intentional injuries are divided into sharp or blunt force traumas. Injuries inflicted by blunt objects are manifested by radial and concentric fractures, denting or cracking the bone. Injuries made by sharp objects have polished edges and the fracture has linear form. Injuries included in this type are stab wounds, decapitation, longer or shorter cuts, etc. Through few archaeological skeletal examples I show how intentional injuries are manifested using a) one of the oldest examples from Croatia in Neanderthals dated to the Middle Palaeolithic, b) a Mesolithic, and c) a Middle Age examples. In doing so, I demonstrate importance of analyzed human skeletal remains because incomplete or inaccurate interpretation can drive erroneous conclusions.

Srednjovekovni manastiri i crkve u kosmajskom kraju¹

*Medieval monasteries and churches on the mountain
Kosmaj*

Stefan Novaković

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy - Belgrade
University of Belgrade
stefanchb.novakovic@gmail.com

Apstrakt: Rad se prvenstveno bavi srednjovekovnim manastirima i crkvama u kosmajskom kraju. Poznato je da je u oblasti planine Kosmaj tokom kasnosrednjovekovnog perioda intenzivirana graditeljska delatnost, pogotovo u periodu vladavine despota Stefana Lazarevića, tokom prve polovine XV veka, kada se na ovoj planini podiže ili obnavlja veliki broj sakralnih objekata, od kojih su najvažniji Pavlovac, Kastaljan, Tresije, kao i neki drugi. Ovaj rad ima za cilj da arheološki ukaže na najvažnije sakralne objekte sa elementima arhitekture kosmajске oblasti, kao i pokretnih arheoloških nalaza, tokom kasnosrednjovekovnog doba, a posebno tokom vladavine despota Stefana Lazarevića kada se centri srednjovekovne srpske države izmeštaju na sever, a oblast Šumadije postaje integralni i najvažniji deo srpske despotovine.

Ključne reči: planina Kosmaj, srednjovekovna arheologija, srednjovekovna

---

¹Autor duguje veliku zahvalnost kolegici Bojani Trebovac, diplomiranoj istoričarki umetnosti i studentkinji master studija na Odeljenju za istoriju umetnosti, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na korisnim savetima i pomoći u obezbeđivanju literature upotrebljene za sastavljanje ovog rada.

arhitektura, manastir Kastaljan, manastir Tresije, manastir Pavlovac, despot
Stefan Lazarević

Kulturno i istorijsko nasleđe kosmajске oblasti oduvek je privlačilo brojne istraživače, posebno u slučaju srednjovekovnih arheoloških nalazišta. Među srednjovekovnim nalazištima se svakako izdvajaju sledeći sakralni spomenici koji će biti predstavljeni u ovom radu: manastir Kastaljan, manastir Tresije, manastir Pavlovac, kao i srednjovekovne crkve u Stojniku i Velikoj Ivanči. Oni se pre svega izdvajaju zbog njihovog značaja u srednjovekovnom periodu, kao i u periodu vladavine despota Stefana Lazarevića, kada se centar srpske poznosrednjovekovne države izmešta u oblast Šumadije i kada Kosmajске bogomolje doživljavaju najveći procvat, posebno zbog njihove blizine novoj prestonici despotovine- Beogradu, kao i zalaganjima samog despota koji je često boravio na Kosmaju. Srednjovekovne crkve poznate iz narodnog predanja na lokalitetu Točak u selu Babe i lokalitetu Anatema u selu Ropočevu nisu obuhvaćene ovim radom pošto o njima ne postoji ni jedan drugi podatak osim navedenog.

Planina Kosmaj se nalazi u Šumadiji u okolini Sopota i Mladenovca, pedeset kilometara južno od Beograda. Nadmorska visina iznosi 628 metara i posle Avale je najniža planina u Šumadiji. Na njemu se ističu tri vrha: Mali, Goli i Rutavi. Glavni greben Kosmaja je polumesečastog oblika i izgrađen je od serpentina, krednog fliša, granita i eruptiva. Posvedočena su i brojna ležišta ruda kako na samoj planini, tako i u neposrednoj okolini. Danas je, kao i u prošlosti, gotovo čitava planina pošumljena i bogata brojnim životinjskim vrstama. Veći vodeni tokovi nisu uočeni osim nekoliko manjih potoka u podgorini (Марковић, Павловић, 1995: 62 – 73).

Oblast planine Kosmaj bila je naseljena još od praistorijskih vremena. O tome nam svedoči veliki broj praistorijskih nalazišta i slučajnih nalaza (Гарашанин, 1953: 1 – 10).

Sa rimskim osvajanjem oblasti centralnog Balkanapočetkom I veka nove ere oblast centralne Srbije sa Šumadijom je pripala provinciji Meziji, a podelom iste na Gornju i Donju Meziju 86. godine nove ere kosmajска oblast je ušla u sastav Gornje Mezije (Мирковић, 1981: 66 – 76; Ферјанчић, 2013: 16 – 25). Tokom ovog perioda dolazi i do intenzivnijeg rudarenja u kosmajскоj oblasti formiranjem rudničkog distrikta *Mettali*

*Ulpiani*² koji je obuhvatao rudnike na Avali, Kosmaju i Rudniku. Ovaj distrikt se nalazio pod upravom carskog prokuratora (Јома, 2014: 240 – 259). О rudarenju u kosmajskoj oblasti na najbolji način svedoči otkriveni ostaci kastruma u selu Stojniku i brojni lokaliteti iz rimskih vremena sa zabeleženim rudnim aktivnostima (Величковић, 1958: 95 – 118; Грбић, 1953: 29 – 50).

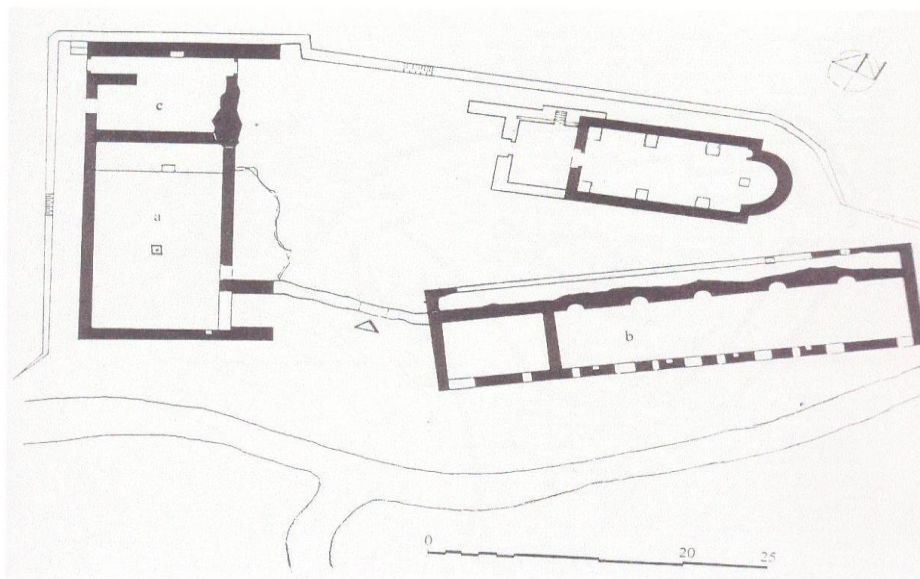
Tokom turbulentnih godina ranog srednjeg veka oblast Šumadije i Kosmaja je bila na udaru varvarskih plemena: Gepida, Huna, Avara, Slovena, dok se u kasnijim vremenima ustaljuje pretežno vizantijska vlast uz povremene smene vlasti sa Ugarskom i Bugarskom tokom njihovih sukoba sa carstvom (Марковић, Павловић, 1995: 75). Sigurni podaci o kosmajskoj oblasti u sastavu srednjovekovne srpske države dolaze iz vremena kralja Dragutina, kada se Beograd pominje prvi put kao prestonica srpske države (1276 – 1316). Nakon Dragutinovog sukoba sa bratom Milutinom (1282 – 1321), kosmajska oblast jedno vreme prelazi u njegove ruke, a zatim ponovo potpada pod ugarsku vlast. U periodu srpskog carstva, za vreme vladavine cara Stefana Dušana (1331 – 1355), Kosmaj se ponovo nalazio u okviru srpske države (Динић, 1962: 2 – 5; Ћирковић, 1981: 449 – 461).

Nakon formiranja srpske despotovine pod despotom Stefanom Lazarevićem (1402 – 1427) i odabirom Beograda za prestonicu kulturni, politički i duhovni centri se premeštaju sa juga u oblast Šumadije. Tada i kosmajska oblast dobija na sve većem značaju što se ogleda i u broju podignutih i obnovljenih crkava i manastira, kao i čestom prisustvu samog despota u ovom kraju radi državnih obaveza, ali i radi odmora i lova. 1427. godine se despot Stefan upokojio baš u kosmajskom kraju o čemu svedoči i jedan spomenik iz okoline Markovca. Nakon ovih događaja, Kosmajске bogomolje će ostati veoma značajan faktor duhovnosti srpske despotovine XV veka, sve do njenog konačnog pada pod tursku vlast 1459. godine (Динић, 1962: 5 – 10; Калић, 1994: 205 – 217).

Manastir Kastaljan (slika 1), nalazi se u ataru sela Nemenikuće na istočnim padinama Kosmaja (Вујовић, 1994: 344).

---

² Tokom kasnijeg perioda ovaj rudnički distrikt nazivan je i *Mettali Aureliani* (Јома 2014: 240 – 259).

Slika 1: manastirski kompleks Kastaljan. (Prema: Ћирић, 2005: 90)

Lokalitet je poznat u stručnoj literaturi od polovine XIX veka, a evidentiran je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Beograda 1963. godine prilikom rekognosciranja beogradskog područja. 1968. godine su izvršena sondažna iskopavanja, a već naredne dve godine i zaštitna iskopavanja pod rukovodstvom G. Marjanović – Vujović. Istraživanja su obnovljena i 1979. godine u smislu dopunskih istraživanja takođe pod rukovodstvom G. Marjanović – Vujović (Marjanović – Vujović, 1969: 234; Marjanović – Vujović, 1970: 181; Marjanović – Vujović, 1980: 160; Марјановић – Вујовић, 1980: 83 – 84). Slične koncepcije je i crkva na lokalitetu Crkvine u selu Babe³, na severnim padinama Kosmaja, otkrivena u novembru 2002. godine (Ћирић, 2005: 40).

Manastirski kompleks se sastojao od crkve, konaka i trepezarije. Manastirska crkva, verovatno posvećena sv. Đorđu, ima osnovu izduženog pravougaonika i građena je od lomljenog kamena povezanog malterom. Dimenzije crkve iznose 12,5 x 5,88 metara. Apsida je polukružnog oblika i nalazi se na istočnoj strani. Centralni brod je podeljen na tri traveja. Crkva je imala i centralno kube oslonjeno na četiri masivna pilastra. Ulaz se nalazio na zapadnoj strani i imao je nekoliko stepenika kojim se stupalo u naos. Priprata se nalazi na zapadnoj strani crkve, dozidana je u drugoj fazi gradnje i sastoji se od dva dela: zatvorenog dela koji je osim prolaza na zapadu imao i manji otvor na severnom zidu

³ Rezultati istraživanja ove crkve još uvek nisu publikovani (Ћирић 2005: 40).

kao i otvorenog trema čiji je prostor korišćen za sahranjivanje, dok su ploče postavljane preko grobnih raka služile i kao pločnik. Unutar crkve je uočeno dosta arhitektonske plastike rezane u sigi, a unutar oltarskog prostora je konstatovan delimično očuvan stub časne trpeze, a ploča časne trpeze je uočena prislonjena na lučni zid apside. Tragovi krovne konstrukcije nisu uočeni. Ostaci freskoslikarstva su jedino uočeni u maloj zoni istočnog zida priprate, dok su u štu ista konstatovane dve stilizovane lavlje glave od belog mermera (Марјановић – Вујовић, 1980: 84 – 85; Марјановић – Вујовић, 1969: 234 – 235; Вујовић, 1994: 344).

Trpezarija je postavljena zapadno od crkve i na neki način zatvara manastirsku portu i služi kao deo odbrane čitavom prostoru. Njene dimenzije iznose 21 x 8,5 metara, a pravougaone osnove sastojala se od prizemlja i sprata. U prizemnu prostoriju se ulazilo kroz dva ulaza. Veći ulaz je bio presveden poluobličastim svodom građenim u opeci i rezanim komadima sige, a prag je bio opšiven drvenom gredom. Neposredno uz ovaj ulaz se nalazio i drugi manji ulaz, ali razdvojen od većeg zidom i kroz njega se silazilo direktno u prizemni deo konaka iz dvorišta kompleksa. Spratna prostorija je bila u nivou prostora pred crkvom i podeljena je na tri prostorije. Prva je hodnik na krajnjem severnom delu građevine kojim se komuniciralo sa crkvom na istočnoj strani, a na zapadnoj sa ekonomskim dvorištem. Iz hodnika se ulazilo u kuhinju⁴ u kojoj je *in situ* očuvano ložište ognjišta. Na zapadnom zidu kuhinje je očuvan prozor, najverovatnije bifora. Iz prostora kuhinje se manjim hodnikom ulazilo u glavnu prostoriju – trpezariju, a u nju se moglo stupiti i preko drvenog trema iz porte. Spratnu prostoriju je nosila drvena konstrukcija sa glavnim osloncem na centralnom direku (Марјановић – Вујовић, 1980: 85; Марјановић – Вујовић, 1969: 235; Марјановић – Вујовић, 1970: 182 – 183).

Konak se nalazi južno od crkve i takođe se sastojao od prizemlja i sprata. Kao i kod slučaja trpezarije, konak je zatvarao manastirsku portu sa južne strane i pružao joj zaštitu. Ovaj vid zaštite je poboljšan i zidom koji je išao od samog konaka do trpezarije. Osnova konaka je u vidu izduženog pravougaonika, dimenzija 28,36 x 5,5 metara. Prizemni prostor je izolovan od spratnog i okrenut je jugu, dok je sprat okrenut ka severu i vezan je za manastirsku portu. Prizemni prostor je podeljen na dve prostorije: manja, verovatno prijemnica, sa otvorom za vrata i prozorom, i veća sa pet ognjišta na severnom zidu.

---

⁴ Kuhinja se obeležavala kod starijih autora i nazivom „mutvak” (Марјановић – Вујовић, 1980: 85).

Međuspratna konstrukcija je bila izgrađena od drvenog materijala o čemu svedoče otvori drvenih greda. Ispred gornjeg dela konaka se nalazio otvoreni trem, verovatno izgrađen od drveta. Predpostavlja se da je gornji sprat služio za smeštaj monaštva, dok je donji bio korišćen kao neka vrsta hana za smeštaj karavana koji su morali ovuda da prolaze na svom putu ka Primorju i obratno (Marjanović – Vujović, 1980: 85; Marjanović – Vujović, 1969: 235).

U okviru crkvenog dvorišta je uočeno nekoliko gore spomenutih grobova, ali rezultati njihovih istraživanja su nam ostali neobjavljeni (Marjanović – Vujović, 1980: 83 – 88).

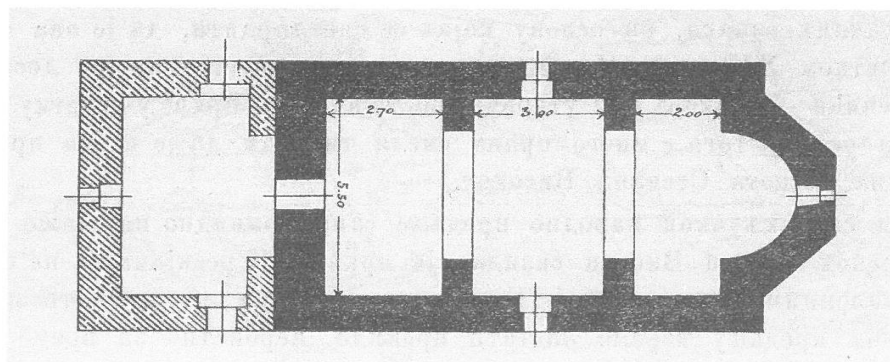
Pokretni arheološki materijal nije brojan. U pitanju je uglavnom keramika sive boje rađena rukom ili na sporom grnčarskom kolu sa ornamentikom i profilacijom koja ukazuje na dugo čuvanje starih tradicija. Posebno se izdvajaju fragmenti zgrafito keramike, datovane u kraj XIV i početak XV veka. Metalni predmeti se sastoje od gvozdениh okova za drvenu građu. Među pokretnim nalazima, posebno se izdvaja gornji deo kadionice konstatovan u šutu između trpezarije i priprate koji se može datovati prema stilskim odlikama u XIV vek (Marjanović – Vujović, 1969: 235; Marjanović – Vujović, 1970: 182 - 183).

Manastirski kompleks je izgrađivan u tri faze. Prvoj fazi bi pripadala crkva koja ukazuje na uticaje raške škole XIV veka i nekropola, koja je poremećena kasnijim građevinskim fazama, a potvrđena nadgrobним spomenikom nepoznatog kosmajskog vlastelina iz 1332. godine. Drugoj fazi bi pripadala dozidana priprata i masivni pilasteri od kojih su neki nosili centralno kube, datovani u XV vek, kao i trpezarija koja je u jednom određenom periodu služila i kao letnji dvor – letnjikovac despota Stefana, sve do izgradnje manastira Pavlovac. Trećoj fazi bi pripadala izgradnja konaka, nakon pretvaranja letnjeg dvora despotovog u trpezariju, dok u isto vreme nastaje i manastirski kompleks na Tresijama (Marjanović – Vujović, 1980: 86 – 87).

Nakon dosadašnjih istraživanja možemo zaključiti da je manastir Kastaljan izgrađen tokom prve polovine XIV veka, a da je najveći procvat doživeo tokom prve polovine XV veka u vreme vladavine despota Stefana Lazarevića, koji je do izgradnje manastira Pavlovac ovde imao letnju rezidenciju. Podaka o manastiru Kastaljan u srednjovekovnim izvorima nema, a prvi njegov pomen se javlja 1560. godine u turskom popisu kada se u

okviru sela Gornji Trgovčević pominje manastir Sv. Đorđa sa deset kaluđera što nam govori da je manastir i u to vreme funkcionisao. Vreme napuštanja manastira nije poznato, ali se predpostavlja da se to dogodilo krajem XVII veka nakon austrijske okupacije i povratka Turaka. Možda se čak i 1693. godina zapisana na jednoj ploči od sige, nađena u šutu oko trpezarije, može smatrati kao godina u kojoj su se odigrali poslednji događaji u manastiru (Марјановић – Вујовић, 1980: 87; Вујовић, 1994: 344).

Manastir Tresije (slika 2), nalazi se u samom podnožju Kosmaja, na severnoj strani planine, ispod vrha Malovan, u neposrednoj blizini Tresijskog potoka i posvećen je sv. Arhangelu (Вујовић, 1973: 335; Ћирић, 2005: 45).

Slika 2: manastir Tresije. (Prema: Ћирић, 2005: 104)

Manastir Tresije nikada nije sistematski istraživan. Prvi pomen manastira nalazi se u ropisu Avalske nahije iz 1560. godine (Вујовић, 1973: 335; Ћирић, 2005: 45).

O stepenu očuvanosti manastira pre njegove obnove govori nam crtež Đ. Milovanovića iz 1879. godine i rad K. Jovanovića iz 1908. godine u *Starinaru* (Јовановић, 1908). Tridesetih godina od strane arhitekta M. Korunovića je izrađen plan obnove manastira, ali do obnove na kraju nije došlo (Кадидјевић, 1992: 183; Кадидјевић, 1996: 83). U 1985. godini su izvršena sondažna iskopavanja manjeg obima radi utvrđivanja stratigrafije od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda i tom prilikom je otkriveno nešto fragmenata keramike i fresko maltera. Rezultati nisu publikovani (Ћирић, 2005: 48 – 49).

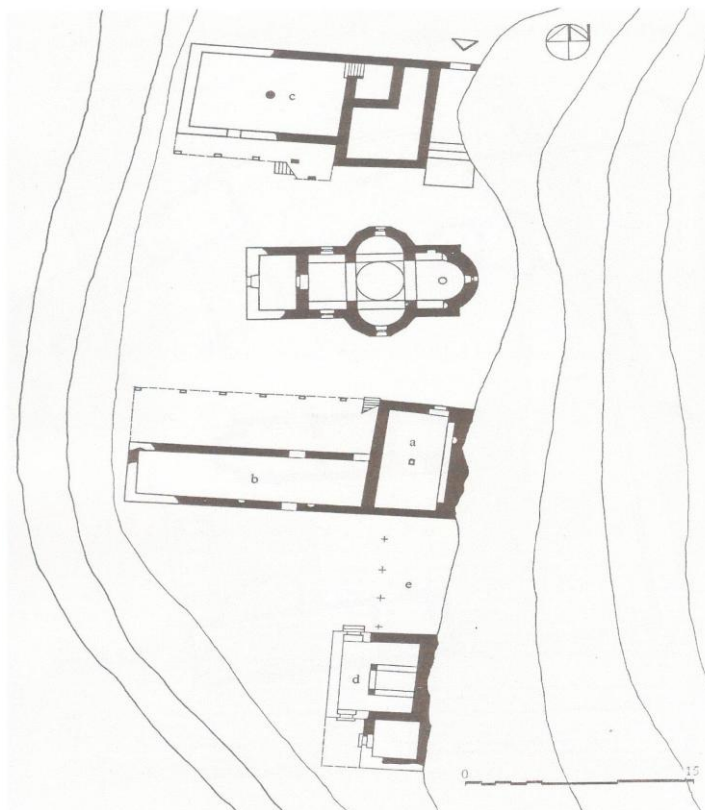
Crkva manastira Tresije je bila jednobrodna građevina podeljena pilastrima na tri traveja sa apsidom na istoku, pripratom i ulazom na zapadu. Apsida je iznutra polukružne osnove, a spolja trostrane. Priprata je bila očuvana u temeljnoj zoni, a kasnije je obnovljena. U početku se kube nije moglo konstatovati, a kasnije tokom obnove manastira je podignuto. Zidovi su građeni od velikih pritesanih kvadara. Od nalaza arhitektonske plastike i ostalog pokretnog materijala uočena je samo kamena rozeta pronađena u crkvi. Fasade su bile jednostavno koncipirane, bez dekorativne plastike. Ostaci drugih građevina u okviru srednjovekovnog manastirskog kompleksa nisu uočeni (Јовановић, 1908: 181 – 183; Вујовић, 1973: 336; Вујовић, 1994: 344; Ћирић, 2005: 47).

Nekropola u okolini manastira nije otkrivena, izuzev recentnijeg manastirskog groblja na kome se monasi i danas sahranjuju. Na osnovu prisustva ovog groblja se može očekivati da se srednjovekovna nekropola možda nalazila na istom mestu ili u neposrednoj blizini (Јовановић, 1908: 181 – 183).

Pokretni arheološki nalazi su zastupljeni u vidu gore spomenute rozete, fragmenata keramike i fresko maltera. Ovi nalazi nisu publikovani (Ћирић, 2005: 48 – 49;).

Sa ovim skromnim saznanjima možemo konstatovati da je manastir Tresije verovatno podignut u XV veku za vreme despota Stefana Lazarevića u moravskom stilu. Manastir je posvećen sv. Arhanđelu. Do napuštanja manastira je verovatno došlo tokom XVII veka, kada je opustošen od strane Turaka i kada su njegovi monasi prebegli u Srem (Јовановић, 1908: 182 – 183; Вујовић, 1973: 335; Вујовић, 1994: 344; Бошковић, 1953a: 165 – 166). Manastir je u celosti obnovljen krajem XX veka i danas je u funkciji.

Manastir Pavlovac (slika 3), nalazi se u ataru sela Koraćica, na južnim padinama planine Kosmaj. Kompleks je lociran na manjoj zaravni usečenoj u padinu iznad Tihanovačkog potoka (Симић, 2009: 1; Поповић, 1980: 75). Podignut je na ostacima rimske nekropole (Ћирић, 2010: 33 – 34).

Slika 3: kompleks manastira Pavlovac. (Prema: Ћирић, 2005: 66)

Manastir je od davnina poznat među meštanima, a prvi sigurni podaci potiču iz turskih popisa iz XVI veka, kao i iz radova Ž. Tatića i K. Jovanovića u časopisu *Starinar* iz 1908. i 1925. godine (Јовановић, 1908; Татић, 1925). 1936. godine beogradski arhitekta M. Korunović načinio je predlog obnove crkve manastira Pavlovac (Ћирић, 2005: 47). Prvi radovi u pogledu istraživanja i zaštite manastira su izvršeni 1967. godine od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kragujevca i Republičkog zavoda. Sistemska arheološka istraživanja su obavljena u 1973. i 1974. godini, dok su dopunska istraživanja i konzervatorski radovi vršeni od 1977. godine do 1979. godine (Симић, 2009: 1; Поповић, 1980: 76).

Centralni objekat manastirskog kompleksa predstavlja crkva sažeto trikonhosne osnove sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani i bočnim poligonalnim pevničkim apsidama. Crkva je imala i centralno kube. Na zapadnoj strani se nalazila priprata i ulaz u crkvu. Zidovi crkve su građeni od lomljenog pritesanog kamena bez

upotrebe opeka, a neretko su korišćene i rimske spolije, među kojima je i jedna stela sa natpisom. Sa spoljne strane su zidovi bili malterisani i bojeni, a sa unutrašnje strane su bili živopisani, ali živopis nije opstao do danas. Podnica crkve nije očuvana ali se predpostavlja da je bila izrađena od kamenih ploča. Tambur kupole je osmougaoanog oblika sa kolonetama na preseku strana. Manji prozori sa rozetama uočeni su na bočnim apsidama i zapadnom traveju, dok se na oltarskoj apsidi nalazio jedan manji uski prozor lučno zasveden. Od crkvenog nameštaja očuvana je časna trpeza i delovi jednog mermernog čiraka. Stub časne trpeze je otkriven *in situ* (Симић, 2009: 1 – 2; Поповић, 1980: 76 – 77; Татић, 1925: 3 – 9; Бошковић, 1953б: 123; Ћирић, 2010: 33 – 61), dok su u oltarskom prostoru nađena tri fragmenta časne trpeze u obliku jednostavne ploče (Мадас, 1969: 190).

Severno od crkve su otkriveni ostaci građevine dimenzija 9 x 13 metara koja je imala prizemlje i sprat. Pravougaone je osnove. U prizemnom delu se sastoji od dve veće i jedne manje prostorije. Zidana je od blokova lomljenog kamena redanih nepravilim slogom i popunjavana sitnijim kamenjem, a u zidovima su otkriveni ostaci sitnijih greda santrača. Ovakav način gradnje uočen je još i na delu bedema Gornjeg grada beogradske tvrđave između kula V i VI (Поповић, 2006: 109). Krov građevine je verovatno bio izrađen od šindre. Ostaci podnice nisu uočeni. Sa južne strane građevine se nalazio uvučeni trem sa kojih se ulazilo na gornji sprat koji su sačinjavale dve prostorije (Симић, 2009: 2; Поповић, 1980: 77 – 78). Ova građevina je verovatno bila profane stambene namene i teško joj je odrediti funkciju. Ako se prihvati činjenica o pismu despota Stefana Dubrovčanima od 21. novembra 1425. godine potpisana u Pavlovcu i činjenica o preseljenju letnjeg dvora despotovog u Pavlovac iz Kastaljane možemo zaključiti da je ona mogla služiti despotu za boravak u manastiru. Da li je i građena za tu svrhu ostaje otvoreno pitanje (Поповић, 1980: 80; Јовановић, 1908: 179).

Južno od crkve se nalazila druga građevina u obliku ćirilskog slova „Г“, dimenzija 3,5 x 15 metara. Objekat je imao prizemlje i sprat sa tremom okrenutim crkvi. Građena na sličan način kao prethodno opisana građevina sa krovom od šindre. Podnica je izrađena od kamenih ploča. U prizemlju veće podužne prostorije su otkrivena dva ložišta u kamenom zidu, a na spratu susedne prostorije je otkriven kamin (Симић, 2009: 2;

Поповић, 1980: 78 – 79). Ova građevina po svom obliku u potpunosti odgovara funkciji manastirskog konaka sa ćelijama za kaluđere (Поповић, 1980: 80).

Na krajnjem južnom delu manastirskog kompleksa otkrivena je još jedna građevina koju sačinjavaju dve prostorije. U većoj prostoriji se nalazila odžaklija, a manja je zasvedena poluobličastim svodom. Zidovi su izrađeni na isti način kao i za prethodne dve građevine. Na osnovu ovih činjenica možemo zaključiti u domenu hipoteze da ova građevina predstavlja manastirsku kuhinju, sa ostavom u vidu manje prostorije, a ne trezariju kako se nekada smatralo (Симић, 2009: 2; Поповић, 1980: 79 – 80).

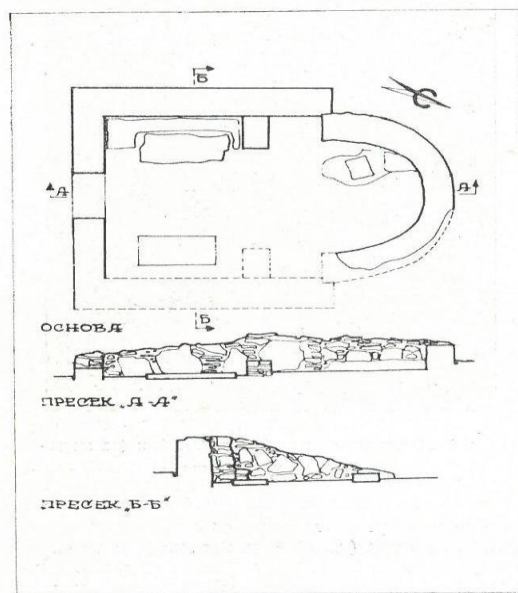
Na zapadnom delu lokaliteta istražena je i nekropola. Ukupno je istraženo 14 grobova. Pokojnici su ukopavani bez grobne konstrukcije. Pokojnici su polagani u raku u opruženom položaju sa prekrštenim rukama. Orijehtacija skeleta je bila istok – zapad. Četiri groba uočena su i u priprati crkve. Grobni prilozi nisu otkriveni (Поповић, 1981: 118).

Pokretni arheološki nalazi su brojni. Među njima se izdvajaju nalazi keramike, posebno pećnjaka koji se datuje u XV vek i zemljanog lonca sa koso razgrnutim obodom i ornamentima na vratu u vidu urezanih linija, a na ramenu valovnicom. Datuje se u XIII vek (Поповић, 1981: 118 – 119). Metalni predmeti su brojniji od keramičkih. Zastupljeni su u vidu gvozdених klinova, kao i dosta predmeta nepoznate namene (Поповић, 1981: 122 – 124).

Na osnovu dosadašnjih istraživanja manastira Pavlovac možemo zaključiti da je manastirska crkva bila posvećena sv. Nikoli, a ktitor manastira je nepoznat. Pripada moravskoj arhitektonskoj školi i podignuta je zajednom sa manastirskim kompleksom najverovatnije početkom XV veka, u doba despota Stefana Lazarevića koji je imao i jednu vrstu letnje rezidencije u ovom manastiru. Kako se manastir poslednji put pominje polovinom XVI veka možemo pretpostaviti da je zapusteo već krajem XVI veka, a najkasnije nakon velike seobe Srba 1690. godine. (Поповић, 1980: 80 – 81; Поповић, 1981: 125). Manastir je danas u funkciji i delimično je obnovljen.

Crkva u Stojniku (slika 4), nalazi se na severnim padinama Kosmaja, 1,5 kilometara istočno od sela Stojnika, na lokalitetu Pećine. Istraživana je tokom 1966. godine od strane stručnjaka Muzeja grada Beograda, a pod rukovodstvom V. Kondića. Kao povod za

istraživanje poslužilo je usmeno predanje meštana o postojanju stare crkve na tom mestu (Popović, 1966: 170).

Slika 4: plan crkve u Stojniku. (Prema: Вујовић, 1973: 318)

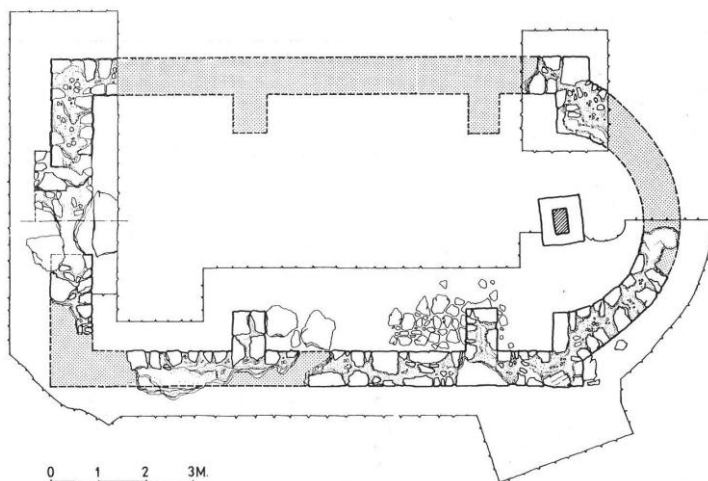
U pitanju je mala jednobrodna srednjovekovna crkva sa polukružnom apsidom na istoku. Njene dimenzije nisu najjasnije s obzirom da ceo severni zid zdanja nedostaje. Zidovi crkve su izrađeni od većih blokova lomljenog kamena između kojih je ubacivano manje kamenje povezano krečnim malterom. Širina zidova je iznosila oko 80 cm, a visina je očuvana u rasponu od 30 cm do jednog metra. Unutar naosa, bliže apsidi, uočen je sa svake strane po jedan pilastar. U apsidi su otkriveni i ostaci poda izrađenog od nepravilnih kamenih ploča utopljenih u krečni malter. Ostaci poda su uočeni i uz južni zid građevine, ali je on bio na oko 25 cm nižu u odnosu na onaj u okviru apside. Ostaci krovne konstrukcije nisu uočeni. Ulaz u crkvu se nalazio sa zapadne strane, a sa njegove obe strane, uz severni i južni zid otkrivena je po jedna nadgrobna ploča bez natpisa. Ispod ploče na severnoj strani se nalazio grob bez priloga koji su raskopali meštani u novije vreme, dok je ispod ploče na južnoj strani otkriven muški skelet na dubini od 1,20 metara. Dužina skeleta je iznosila 1,80 metara, a grobni prilozi nisu uočeni. Tragovi freskoslikarstva nedostaju (Popović, 1966: 170 – 171).

Pokretni arheološki materijal se sastojao od dve fragmentovane zdele sa nivoa poda građevine i nekoliko gvozdених klinova. Jedna od zdela predstavlja dobro očuvan primer

gledosane keramike ukrašene iznutra zelenim i mrkim ornamentom na žutoj podlozi u kombinaciji sa grafito tehnikom. Datuje se u XVI – XVII vek i mogla bi pripadati periodu rušenja crkve (Popović, 1966: 171).

Crkva na lokalitetu Pećine je verovatno služila kao grobna crkva o čemu svedoče otkriveni grobovi. Pošto raspolažemo sa malo podataka možemo pretpostaviti da je sagrađena verovatno poslednjih godina Srpske despotovine ili prvih godina turske vladavine, a da je razrušena najkasnije tokom XVII veka (Popović, 1966: 171).

Crkva u Velikoj Ivanči (slika 5) se nalazi u severnom delu istoimenog sela na južnim padinama Kosmaja. Ovaj lokalitet leži na zaravni između reke Besne i potoka Točka i poznat je pod imenom „Manastir“ (Симић, 1986: 245).

Slika 5: plan crkve u Velikoj Ivanči. (Prema: Симић, 1986: 241)

Lokalitet je od davnina bio poznat među meštanima kao mesto gde se nekada nalazio manastir. Tokom 1972. godine evidentiran je od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda tokom rekognosciranja kosmajskog kraja. Istom prilikom je evidentirana i kasnosrpska nekropola na lokalitetu „Nerezine“. Tokom 1984. i 1985. godine istražen je sondiranjem lokalitet „Manastir“, pod rukovodstvom Z. Simića i stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda (Симић, 1986: 245 – 246).

Crkva je jednobrodna građevina pravougaone osnove sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i ulazom na zapadnoj. Dimenzije crkve iznose 13,30 x 6,80 metara. Crkva

je podeljena masivnim pilastrima na tri traveja i sva tri su različitih veličina. Zidovi crkve su izrađeni od većih blokova ili krupnijeg kamena složenog u nepravilne redove, a povezani su krečnim malterom. Sa unutrašnje strane crkve zidovi su bili omalterisani belim krečnim malterom i nisu bili oslikani. Spoljna fasada crkve je bila samo dersovana. Ostaci prozora nisu konstatovani. Ulaz u crkvu je bio širok oko 1, 30 metara, a uočen je i substrukcija za kameni prag ispred ulaza. Podnica crkve je bila izrađena od kamenih ploča nejednake veličine povezanih malterom, a oko crkve sa njene spoljne strane se nalazila i staza o čemu svedoči jedna *in situ* kamena ploča koja zalazi delimično za istočni zid crkve. O krovnoj konstrukciji i pokrivaču se za sada ne mogu izvesti zaključci, ali se može pretpostaviti da je bila zasvedena poluoblíčastim svodom i da je, možda, imala kupolu pošto se konstrukcija kupole može rešiti i prstenastim suženjem dela ispod tambura (Симић, 1986: 246 – 248).

Pokretni arheološki materijal iz sloja u crkvi zastupljen je u vidu ulomaka kamenog koso profilisanog venca i jednog srebrnog groša kovanog 1561. godine u grofoviji MANSFELD⁵ (Симић, 1986: 248).

Tokom istraživanja same crkve obavljeno je i sondiranje najbliže okoline. Na desnoj obali potoka Тоćак otkriven je jedan deo suhozida rađen od neobrađenog kamena koji se pružao pravcem sever – jug. Pokretnih arheoloških nalaza nije bilo, a kako je suhozid dodatno oštećen prilikom gradnje vikendice na tom mestu ne možemo zaključiti da li je bio u funkcionalnoj vezi sa crkvom, odnosno da li je u pitanju manji manastirski kompleks (Симић, 1986: 248).

Sondiranjem okolnog terena je odbačena i mogućnost postojanja nekropole u neposrednoj okolini crkve (Симић, 1986: 249).

Ime patrona crkve, takođe nije poznato, ali se predpostavlja da je to mogao biti sv. Jovan, što je moglo biti kasnije preneto u nešto izmenjenoj formi i na ime samog sela. Vreme izgradnje crkve se ne može sa sigurnošću utvrditi zbog nedostatka pokretnog arheološkog materijala. Na osnovu analogija sa najbližim sakralnim spomenicima u kosmajskom kraju, manastirima Tresije i Kastaljan kao i brojnim drugim primerima širom Šumadije može se približno datovati u prvu polovinu XV veka, u doba despota Stefana Lazarevića, kada je oblast Beograda postala crkveno, privredno i kulturno

---

⁵ Grofovija MANSFELD se nalazila u oblasti Marseburga, u današnjoj Saksoniji (Симић, 1986: 248).

središte srpske države. Vreme prestanka službe crkve u Velikoj Ivanči se može smatrati XVII vek kada se na ovom području vode česti ratovi između Austrije i Turske i kada je veliki broj Kosmajskih bogomolja zapusteo (Симић, 1986: 249 – 251).

Dosadašnja arheološka i istoriografska istraživanja srednjovekovnih spomenika u kosmajskoj oblasti donela su skromne rezultate, posebno u domenu proučavanja manastira, crkava i njihove arhitekture. To se posebno ogleda u arhitektonskim celinama iznesenim u ovom radu: manastirima Kastaljan, Tresije i Pavlovac, kao i crkvama u Stojniku i Velikoj Ivanči. Na osnovu poznavanja njihove arhitekture možemo zaključiti da su ovi sakralni spomenici izgrađeni u moravskom arhitektonskom stilu za vreme vladavine despota Stefana Lazarevića tokom prvih decenija XV veka, osim manastirskog kompleksa Kastaljan, čija je prva faza datovana u XIV vek, a preostale dve faze obnove i dogradnje konaka i ostalih građevina u okviru kompleksa u XV vek. Njihov plan pokazuje da su u pitanju jednobrodne crkve sa apsidom na istoku i često pripratom na zapadu, podeljene uglavnom na tri traveja pilastrima. Ovakav plan pokazuju i crkve u Stojniku i Velikoj Ivanči. U okviru manastirskih kompleksa pored crkve su se nalazile druge građevine u vidu monaških kelija, kuhinje sa trpezarijom i konaka. Iz ovoga se izdvaja manastir Tresije čiji kompleks, osim crkve, nije mogao biti sagledan usled nedovoljne istraženosti. Pored manastirskih kompleksa i crkava se javljaju i nekropole sa pokojnicima položenim na leđa u opruženom položaju i sa jako malo priloga što otežava njihovo datovanje. Takođe, postojanje karavanskih puteva koji su spajali Beograd sa južnim delovima Balkana i primorjem su svakako posvedočeni na Kosmaju što je povećavalo važnost njegovih manastira, posebno Kastaljane, ako se zna da je u okviru manastirskog kompleksa postojao i konak na kojem su karavani zastajali radi odmora. Pored ovoga, posvedočen despotov letnji dvor, isprva u okviru manastira Kastaljan, a potom u Pavlovcu nakon izgradnje manastirskog kompleksa, svakako povećavaju značaj ovih manastira, ali i značaj koji je imala kosmajska oblast u neposrednoj okolini Beograda tokom vladavine despota Stefana Lazarevića.

S obzirom na dosadašnji mali stepen istraženosti srednjovekovnih nalazišta u ovoj oblasti nadamo se da će biti podstaknuta nova istraživanja u skorijoj budućnosti kako bi se detaljnije analiziralo područje planine Kosmaj i severnih delova Šumadije tokom

kasnosrednjovekovnog doba, i time dobila detaljnija slika Beograda, nove prestonice Srbije, kao i njegove okoline u periodu Srpske despotovine iz prve polovine XV veka.

Bibliography:

1. Бошковић Ђ., Павловац, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, том II, ур. Ђ.Бошковић, стр. 123 – 124. Археолошки институт САН, Београд, 1956
2. Бошковић Ђ., Тресијем, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, том II, ур. Ђ.Бошковић, стр. 165 – 166. Археолошки институт САН, Београд, 1956
3. Величковић, М. Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, *Зборник радова Народног музеја*, број I, стр. 95 – 118. Народни музеј, Београд, 1958
4. Вујовић Б., *Црквени споменици на подручју града Београда*, том II. Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1973
5. Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*. Драганић, Београд, 1994
6. Гарашанин М., Централна Србија у праисторијско доба, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, том II, ур. Ђ.Бошковић, стр. 1 – 10. Археолошки институт САН, Београд, 1956
7. Грбић В., Област централне Србије у средњем веку, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, том II, ур. Ђ.Бошковић, стр. 51 – 62. Археолошки институт САН, Београд, 1956
8. Динић М. Ј., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, том II. Научно дело, Београд, 1962
9. Јовановић К., Две старе цркве на Космају, *Старинар*, број III (новог реда), ур. М.Васић, стр. 173 – 183. Српско археолошко друштво, Београд, 1908
10. Кадијевић А., Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, број 16, ур. Р. Николић и Р.Станић. Друштво конзерватора Србије, Београд, 1992
11. Кадијевић А., *Момир Коруновић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996

12. Калић Ј., Доба привидног мира, *Историја српског народа*, том II, ур. Ј.Калић, стр. 205 – 217, Српска књижевна задруга, Београд, 1994
13. Лома С., Античко доба, *Рудник: шапат висина*, ур. Б.Челиковић и М.Кнежевић, стр. 240 – 259. Службени гласник, Београд, 2014
14. Мадас Д., Радови на цркви манастира Павловца, *Саопштења VIII*: 189 – 191, 1961
15. Марјановић–Вујовић Г., Kastaljan, Nemenikuće – manastirski kompleks, *Arheološki pregled*, broj 11, ur. M.Garašanin, str. 234 – 236, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1969
16. Марјановић–Вујовић Г., Kastaljan, Nemenikuće, Kosmaj – manastirski kompleks, *Arheološki pregled*, broj 12, ur. M.Garašanin, str. 181 – 183, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1970
17. Марјановић–Вујовић Г., Kastaljan, Nemenikuće – manastirski kompleks, *Arheološki pregled*, broj 21, ur. J.Todorović, str. 160 – 163, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1980
18. Марјановић–Вујовић Г., Манастирски комплекс Кастаљан, *Старинар*, број XXX, ур. Ђ.Бошковић, стр. 83 – 88. Археолошки институт, Београд, 1980
19. Марковић Ј., Павловић М.; *Географске регије Југославије – Србија и Црна Гора*, Савремена администрација, Београд, 1995
20. Мирковић М., Римско освајање и организација римске власти, *Историја српског народа*, број 1, ур. С.Ћирковић, стр. 66 – 76, Српска књижевна задруга, Београд, 1981
21. Поповић М., Stojnik, Sopot, Beograd – lokalitet Pećine, *Arheološki pregled*, broj 8, ur. M.Garašanin, str. 170 – 171, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966
22. Поповић, М., Манастир Павловац, *Старинар*, број XXX, ур. Ђ.Бошковић, стр. 75 – 81, Археолошки институт, Београд, 1980
23. Поповић М., Археолошка ископавања у манастиру Павловцима. *Саопштења XIII*, 115 – 125, 1981
24. Поповић М., *Београдска тврђава*, Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2006
25. Симић З., Црква у селу Велика Иванча на локлаитету „Манастир“, *Саопштења XVIII*: 245 – 251, 1986

26. Симић З., *Манастир Павловац*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2009
27. Татић Ж., Павловац под Космајем, *Старинар*, серија III, ур. Н.Вулић, Археолошко друштво у Београду, Београд, 1925
28. Ђирић Ј., *Позносредњовековне цркве на Космају*, Филозофски факултет, Београд, 2005
29. Ђирић Ј., Манастир Павловац – досадашња истраживања и нова запажања о архитектури манастирског комплекса, *Зборник радова Народног музеја*, број XIX – 2, ур. Т. Цвјетићанин, Народни музеј, Београд, 2010
30. Ђирковић С., Унутрашње борбе почетком XIV века, *Историја српског народа*, број 1, ур. С.Ђирковић, стр. 449 – 461, Српска књижевна задруга, Београд, 1981
31. Ферјанчић С., Историја римских провинција на тлу Србије у доба принципата, *Константин велики и милански едикт 313. године*, ур. Б.Борић – Брешковић, стр. 16 – 25, Народни музеј, Београд, 2013

Summary

Medieval monasteries and churches on the mountain Kosmaj

Stefan Novaković

Mountain Kosmaj is located in the northern part of Šumadija, 50 kilometers south of Belgrade. During the XV century, in the time of the Serbian despot, when the political, cultural and spiritual center of the Serbian state moved to the new capital- Belgrade, on the mountain Kosmaj raises a large number of monasteries and churches. This paper aims to point out the most important archaeological religious buildings in this area from the period of Serbian medieval state.

Kastaljan monastery complex is located on the eastern slopes of the mountain Kosmaj. It is a single-nave church with a semicircular apse on the east and a narthex to the west, while the nave divided into three bays by pilasters. In the monastery there are dormitory and dining room, as well as several excavated graves. The complex has three phases. The first phase includes the construction of the church and dates from the XIV century, while the other two phases of construction belongs to the church and the construction of dormitories and kitchen during the early XV century. Dormitory at one time served as the summer palace of Despot Stefan to the construction of Pavlovac monastery.

Tresije monastery is located on the north side of Kosmaj, in the foothills of the mountain. It is single-nave church with an apse in the east and a narthex to the west, while the nave divided into three bays by pilasters. Other buildings of the monastery complex and necropolis are not reported due to insufficient research. It is believed that it was built at the time of the despots in the early XV century.

Pavlovac monastery is located on the southern slopes of the mountain Kosmaj. The church is trichonchal base with an altar apse on the east and choirs polygonal apses and a narthex on the west. The church also had a dome. The monastery complex consisted of a monastery dormitory for monks, a kitchen and the summer palace of Despot Stefan after

his transferd from Kastaljan. Within the monastery there is the monastery cemetery. The complex was built in the time of Despot Stefan in the first half of the XV century.

The church in the village of Stojnik is located in the northern regions of the mountain Kosmaj. It is single-nave building with an apse in the east pilasters divided into two bay's. As part of this church were discovered two tombs. It is believed that it was built in the first half of the XV century.

The church in the village of Velika Ivanča is located on the southern slopes of Kosmaj. The church is a single-nave building with an apse in the east and the nave divided into three bays by pilasters. In the immediate vicinity of the church is not discovered necropolis. It is assumed that it was built at the beginning of the XV century.

Previous studies of medieval ecclesiastical monument's on Kosmaj show that this single-nave buildings with an apse in the east and the west narthex raised in the Moravian architectural style, in the first half of the fifteenth century, when the area of mountain Kosmaj receives great importance primarily because of the proximity of the new capital and the despots who had a summer palace in the monastery Pavlovac when Šumadija becomes an integral and important part of the Serbian state.

The Obelisk of Theodosius in Constantinople

Vladimir Crkvenjakov

Student of Archaeology
Faculty of Philosophy - Belgrade
University of Belgrade
vladimircrkvenjakov@gmail.com

Abstract: Roman emperor Theodosius I (378 – 392) wanted to elevate the power of his capital, Constantinople, by bringing one Egyptian obelisk and erecting it on the Hippodrome. On the base of the Obelisk, on all four sides, are depictions of the Emperor, his family and members of the court. Besides that, there are two inscriptions: one in Greek (language of the common people), and one in Latin (language of the court). The iconographic analysis shows some of the aspects of social life in 4th century, Constantinople. Very specific order of seating for different social classes at the Hippodrome is shown in this paper. This paper also highlights arrangements of other monuments erected at the Hippodrome, drawing parallels with the *Circus Maximus* from Rome. The aim of this paper is to view this construction project in wider context of Theodosius' reign.

Key words: Theodosius I, Constantinople, obelisk, Hippodrome, cultural heritage

Introduction

While founding the new capital of the Roman empire at the Bosphorus (in the same place that was once a small town Byzantium), in the 4th century, Constantine the Great (306 – 337) and

later rulers had one aim: to elevate this city to the level of the old capital, Rome. That capital was named Constantinople, after its founder, but its name was changed over time. In the following periods it was called *Basileuoussa* (Queen of the Cities), and since the Turks took over, the city is called Istanbul. Considering the very large territory that constituted the Roman empire, founding a single place in which the power of the rulers would be presented was an extensive task. Besides many institutions that marked the administrative power of Constantinople being founded there, that city was a place where many architectural treasures of ancient (and later) periods merged together. One of the creations in this magnificent mosaic of architectural monuments was a column erected in the centre of the Hippodrome, also known as the Obelisk of Theodosius.

The Obelisk of Theodosius is the conventional name for obelisk of Thutmose III (1490 - 1436. b. c.). It is one of the two obelisks that came from the Egyptian temple of Karnak (The Oxford Dictionary of Byzantium 1991, 1509), which were taken by the Roman emperor Constantine II (337 - 361), for the purpose of celebrating *ventennalia*, 20th anniversary on the throne. First they were transported to Alexandria. One of them was then transported to Rome and erected in *Circus Maximus* 357., while the other was left in Alexandria. After 33 years (390.), Theodosius I (378 - 392) transported the other obelisk to Constantinople and erected it in the Hippodrome (Budge 1926, 145 - 151). The Hippodrome was a copy of *Circus Maximus* from Rome, and it served as a stage and permanent resting place of the Obelisk. This context gave this column even bigger importance. Knowing the “previous owner” and the place where it came from, the Obelisk got a more important position in space and time.

There is not much left from the huge stadium that stood in the centre of Constantinople. First, the Hippodrome was built during the reign of Septimius Sever (193 – 211), during the 3rd century. Constantine the Great (307 - 337), increased the size of the Hippodrome and connected *kathisma* (the imperial box) with the nearby Big Palace. With capacity of 100.000 visitors, the Hippodrome was surely one of the biggest public buildings in the Roman empire (Ayliffe et al. 1998, 80).

Description of the base of the Theodosius obelisk

The marble base of the Obelisk, created in the 4th century, consists of two parts containing the depictions of the Emperor and his court members in several narrative scenes. On the lower

part of the pedestal, there are two inscriptions (one in Greek and one in Latin) which tell us a lot about erecting of the Obelisk. The link between the Obelisk and the base is four bronze boxes. The column is made out of red granite, and because it was damaged in the classical period (it is presumed that it happened during transport), it has shortened from 30 to 18,54 meters (Budge, 1926: 145 - 151). The hieroglyphics which are engraved on the vertical sides of the obelisk tell the story about the military campaigns of Thutmose III (Larson 2012, 26) (fig. 1 and fig. 2).

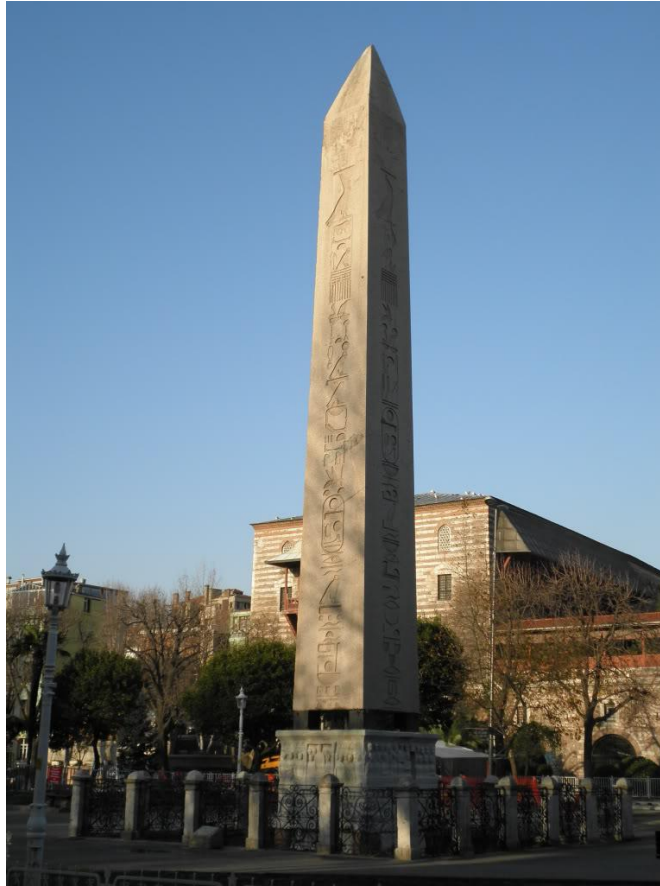

Figure 1: Panoramic view of the obelisk (today) (Source: <http://s1106.photobucket.com/user/aida235/media/Turkey%202010/Day%201/Aisyah/PC220023.jpg.html> (26.09.2016))

Figure 2: Detail of the base with the bronze boxes (Source: http://farm4.static.flickr.com/3179/3030806930_e40810750f.jpg (26.09.2016.))

The lower part of the base, made out of a single piece of stone, is divided in two parts: the bottom part (first two thirds of its height) sticks out in comparison to the upper part and is decorated in deep relief; while the upper part is more narrow and decorated with deep flutes and boxes of red stone are inserted in all four corners. The upper part of the base is divided in two horizontal reliefs (deeper than the lower one), which are separated by a shallow frieze decorated with geometrical decorations. The width of the upper part of the base matches the width of the top of the lower part of the base. Everything stands on stone tiles.

There is no question about the main iconographic interpretations of the Obelisk's base: on all four sides of the base there are representations of the members of the imperial family in *kathisma*, overlooking the Hippodrome. The Emperor, surrounded by the officials, is greeting the audience on the south-west and north-east, accompanied by the musicians and dancers on the south-east and conquered barbarians on north-west side of the pedestal (Safran 1993, 411).

On the south-west upper part of the relief (fig. 3), the Emperor is depicted with his family in *kathisma*, and in the lower part of the relief are presentations of the carriage races. This side was turned to the farthest group of the audience. It is believed, as it was in many cases in the

classical period, that the sides were painted in many colours in order to help the viewers see the details better (Larson 2012, 29).

Figure 3: South-west side (Source: http://www.livius.org/a/turkey/istanbul/hippodrome/istanbul_hippodrome_spina_obelisk_pedestal_sw6.JPG (26.09.2016.))

On the south-east upper part of the relief (fig. 4) there is a depiction of the Emperor who awards a wreath to the winner of the race. The Emperor is represented in the imperial box. In the south-east lower part of the base is the inscription in Latin.

This inscription can be interpreted as:

„ Formerly difficult, I was ordered to obey the peaceful masters and to raise the palm after the tyrants were dead. Everything gives way to Theodosius and his eternal offspring. In this

way conquered and mastered in three times ten days, under Proclus the Prefect, I was raised to the high air“ (Safran 1993, 409 - 410).

Figure 4: South-east side (Source: http://www.livius.org/a/turkey/istanbul/hippodrome/istanbul_hippodrome_spina_obelisk_pedestal_se9.JPG (26.09.2016.))

In the middle of the upper north-east side (fig. 5), the Emperor is shown in the imperial box surrounded by the officials, while in the lower, protruded part of the base, there is a representation of the erection of the obelisk. It seems that this side of the pedestal was the least important, not because of the lack of expression in the scene, but because it includes a canal which was an original part of the base (considering the arrangement of the officials in relief) (Larson 2012, 27).

Figure 5: North-east side (Source: http://www.livius.org/a/turkey/istanbul/hippodrome/istanbul_hippodrome_spina_obelisk_pedestal_ne9.JPG (26.09.2016.))

On the north-west upper relief (fig. 6) there is a depiction of the Emperor with members of his family which are surrounded by the officials and courtiers, followed by the subordinated barbarians in the zone below. In the lower part is the inscription in Greek.

This inscription records:

„ Only Emperor Theodosius dared to erect the four sided column which had lain heavy on the earth for a long time. Proclus was summoned, and this so enormous column was put up in thirty-two suns “ (Safran 1993, 410).

Figure 6: North-west side (Source: http://www.livius.org/a/turkey/istanbul/hippodrome/istanbul_hippodrome_spina_obelisk_pedestal_nw9.JPG (26.09.2016))

There was a possibility of the Hippodrome being overcrowded during the races, and therefore it is vital to discover which part of the Obelisk was facing which audience (Safran 1993, 414).

The inscriptions on the base reveal groups of viewers, but to be more precise, languages that were used for the messages reveal the education level of the two most important viewer groups. On the south-east side, facing the *kathisma*, is the inscription in Latin, language of the court and bureaucracy. On the opposite side is the second inscription, in Greek, language of the common people of the Eastern Roman Empire (fig. 7). The absence of inscriptions on other sides

can be explained by lack of education of part of the audience (which was not insignificant in the 4th century) (Safran 1993, 419). Also, one of the possible explanations of that absence could be the fact that people were too far away to see what was written.

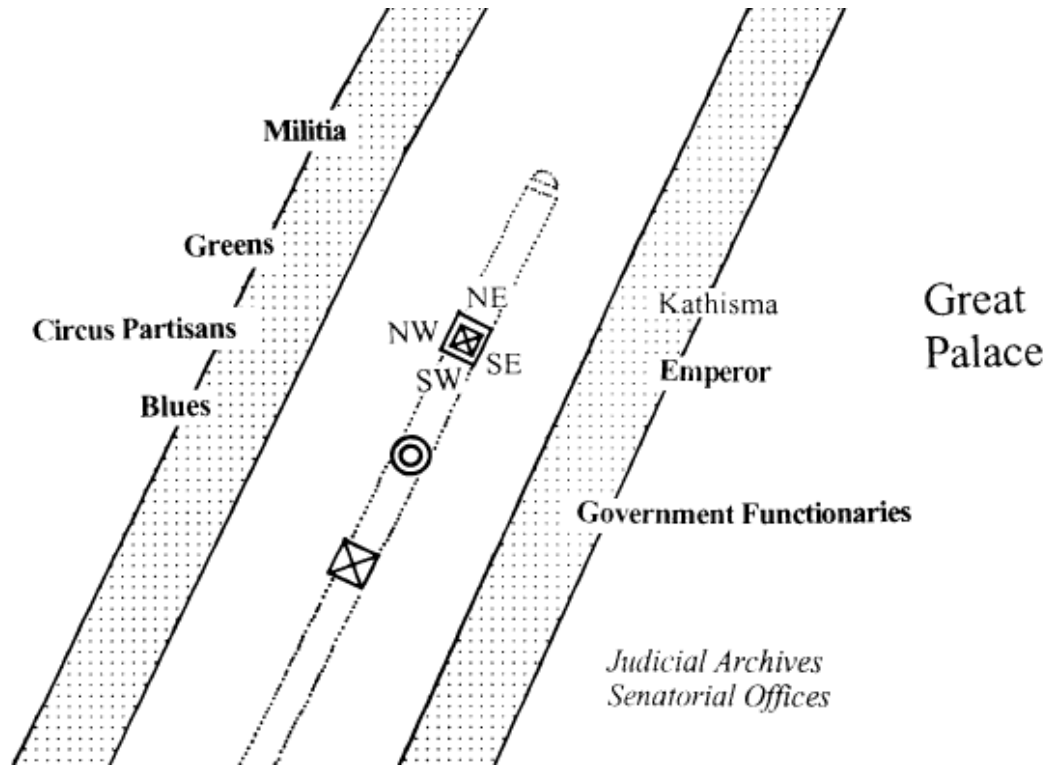

Figure 7: Supposed order of seating for two main groups of viewers (Source: Safran 1993, 417)

Importance of the Obelisk of Theodosius

During the reign of Theodosius I, as well as the mandates of his son, Arkadius, and grandson, Theodosius II, the development of the city has once again become the focus of the emperors. The document *Notitia Urbis Constantinopolitanae* tells us that the rulers of this dynasty knew how important the expressive potential and power of the architecture and urban development was. Written between 423. and 427., during the reign of Theodosius II, *Notitia* records buildings, monuments, public spaces, as well as crossroads in each of the 14 city's administrative regions. This document is proof that a big number of projects was attributed to Theodosius I, and that this listing of city architectural treasures represents an effort of the promotion of the dynasty (Bassett 2004, 79 - 80).

Theodosius's revivification of Constantine the Great's tradition of public construction presents his revitalisation of the capital and his reuse of antiquities in urban city decoration (Bassett 2004, 80 - 81). It is believed that this revivification, along with Theodosius's overall accomplishment in enriching the empire in architectural sense, is called Theodosius's "renaissance".

During the first wave of the capital's construction, there was not a systematic development of antique statue. At the beginning of Theodosius I's reign, this trend reversed and antiquities were once again in demand.

Just like in the time of Constantine the Great, for Theodosius the Hippodrome was the primary place for showcasing the imperial collection of antiques. Four main figures were added onto the already filled euripus¹ during the reign of Theodosius: the obelisk; the figure of the sea monster Skylla; the quadrics; and the statue of Hercules. The Obelisk of Theodosius was the project that finished the initiative that Constantine the Great had started. It was the main element in the preservation of the Constantine's nurtured link between the Old and the New Rome (Bassett 2004, 85).

Theodosius has once again introduced the sculpture into public space and presented it to the public, as addition to already existing or new collections (Bassett 2004, 85). It can be said that with this "renaissance", the return to older social roots (that have been understood as very important in that period) had started.

In this period of time, when it was popular to turn to older roots, (in this particular case the architectural monuments gathered from the civilizations overruled by the Romans), we can give the emperors titles of explorers and colonizers. As Popadić writes: "Those who explored the unknown territories have been discovering new lands; those who were exploring the past have been discovering the old worlds. New lands were proclaimed colonies, old world were proclaimed heritage."² (Popadić 2014, 8). In this case, heritage which Theodosius recognized in the obelisk represents the link between his time (and himself) and former mighty rulers of Egypt.

---

¹ Central field, which divided Hippodrome by its length, around which races used to be held.

² Translated by Vladimir Crkvenjakov.

He also saw it as a tool with which he could show his subjects his power (not only his rule over a large territory, but also that he conquered the past).

Because the obelisks were not essential for the mechanics of the race, they were not present on every circus. Nonetheless, they were a popular option in 4th century circuses, because of their imitation and portrayal of the ideal racetrack, the *Circus Maximus*. The Constantinopolitan obelisks replicate not only the number, but even placement of those from Rome. In *Circus Maximus*, the Heoliopolitan obelisk (donated by Augustus) rises on the centre while the obelisk from Thebes (erected during the reign of Constantine) stands towards the barriers south-east end. The Hippodrome repeats this arrangement: the Theodosius obelisk stands at the central position in the euripus, and the Built obelisk at the south-east end (Bassett 2004, 86).

By erecting his obelisk, Theodosius I can be compared with the founder of the capital, implicating not only the continuity of purpose, but also the superiority because he had achieved what his predecessors did not. Also, putting his obelisk in that position, Theodosius connected himself with the first and greatest of all emperors, Augustus (Bassett 2004, 86 - 87).

The base is considered to be the source of information about material culture, because of the presence of clothing, musical instruments, and even tools that demonstrate the achievements of Roman technology. It can also help from the ethnographic point of view, because it identifies the conquered barbarians on the north-west side, and the Goths as Emperor's bodyguards on all four sides of the pedestal (Safran 1993, 412).

Concluding remarks

There are numerous elements that can be seen by analyzing the pedestal of Theodosius' obelisk, that are important for the history of art or cultural heritage. First, it is an excellent example of the Emperor's desire to elevate urban decoration of the city, and secondly, it gives a clear example of how much the Emperor valued architecture and art of previous civilisations.

It has to be taken into consideration that, after the new capital was founded, emperors wanted to point out their power, as the depictions on the pedestal clearly show. Central position of the Obelisk, as well as his orientation, point out the messages that builders wanted to

communicate. Considering the many parallels with the *Circus Maximus* from Rome, the Hippodrome, with all its decorative elements, recalls to mind that prototypical racetrack.

Answers that could be found analyzing this obelisk are numerous. However, what seems to be the most important reason for erecting this monument was that Theodosius I wanted to show off his power. He achieved the connection between the Old with the New Rome, the link with legendary rulers, and made the statement about his strength and greatness, conquering space and time itself.

Bibliography:

1. Ayliffe R., Rose B., Rogerson B., Silay C., Hippodrome at Meydani, *Istanbul, Eyewitness Travel Guides*, ed. Nick Inman, 80 - 81, London: Dorling Kindersley, 1998.
2. Bassett S., *The urban image of late antique Constantinople*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004
3. Budge W., *Cleopatra's Needles and Other Egyptian Obelisks*, London: Ares Publishers, 1926
4. Larson J., *The Emperor, the Church, and Chariot Races: The Imperial Struggles with Christianity and Entertainment in Late Antique Constantinople*, Edinburgh: The University of Edinburgh, 2012.
5. Popadić M., Kolonizacija prošlosti: baština kao društveni resurs, u *Knjiga apstrakata: naučni skup "Lanterna 2014" (Nuklearne i druge analitičke tehnike u izučavanju kulturnog nasleđa- zaštita baštine između prirodnih i društvenih naučnih oblasti)*, ur. dr Maja Gajić- Kvašček, 8., Novi Sad: Galerija Matice Srpske, 2014.
6. Safran L., Points of View: The Theodosian Obelisk Base in Context, *Greek, Roman and Byzantin Studies* 34: 409 – 435, 1993.
7. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, New York and Oxford: Oxford University Press, 1991.

Summary

The Obelisk of Theodosius in Constantinople

Vladimir Crkvenjakov

Theodosius I (378 – 392), also known as Theodosius the Great, gave himself a task to elevate Constantinople to the level of the old capital, Rome. One of the projects was erecting the Obelisk of Thutmose III in the Hippodrome. The antiquities were used to revive the tradition that Constantine the Great (306 – 337), founder of the new capital, had started.

The base of the Obelisk, which dates from the 4th century has, on all four sides, depictions of the Emperor, imperial family and members of the court. Besides those representations, there are two inscriptions, one in Greek (language of the common people) and one in Latin (language of the court). Inscriptions tell the story about the erecting of the Obelisk. Depictions and inscriptions were strategically turned to specific groups of audience. By analysis of these aspects the conclusion is that the order of seating at the Hippodrome depended on social status and education level.

The Emperor also ordered an elaborate arrangement of other monuments erected in the Hippodrome, imitating *Circus Maximus* in Rome. His wish was to connect to previous, already legendary, emperors. Accomplishing these tasks, Theodosius the Great showed that he rules over large territory and, in some sense, time itself.

"Macedonian Frescos 360": An approach to investigate the connection between image and space and their meaning in churches

Sait Can Kutsal

Student at the Department of Christian Archaeology and Byzantine Art History
Georg-August-University of Göttingen
saitcankutsal@gmail.com

Tiffany Ziegler

Master student at the Department of Christian Archaeology and Byzantine Art History
Georg-August-University of Göttingen
tiffany.ziegler@gmx.de

Abstract: The project "Macedonian Frescos 360" uses digital techniques like the creation of 360-degree panoramas of the interior of the church of Saint George at Staro Nagorichino in Macedonia to enable a virtual tour through the building, resulting in global access to this edifice via computer. One of its benefits lies in enhanced possibilities of investigation what mere two-dimensional images clearly can't provide as they are leaving out the context of what they are showing. By the utilization of 360-degree panoramas, one can explore the iconographic program of the church in relation to its spatial dimensions, thus better understanding the symbolic correlations and their meanings.

Key words: Digital technology, virtual tour, frescos, Byzantine art, Church of Saint George, Staro Nagorichino, Kurbinovo

Scientists are always seeking for new and more suitable possibilities to explain the facts of their research in a better way. As printing had been invented, it constituted a revolution in regard to the spreading of thoughts and a turning point in sharing knowledge all over the world. Even today, after centuries of its invention, the printing of books is indispensable for many people. However, nowadays exist even more ways to distribute and transfer our knowledge to current and subsequent generations, especially such presented on the internet or online platforms are quite popular, e.g. online courses provided by Universities to enable the user to study a class online, websites about museums or informational games about art history or other scientific disciplines.

This example is supposed to show a new form of exchange of knowledge in the present-day era which goes beyond sharing facts via books. From day to day we are getting more aware of this situation and its related opportunities, not just in daily life, but also in the cultural and scientific field. But how can these methods of the Digital Humanities contribute to the understanding of art history? The project "Macedonian Frescos 360 (Masco)", which is set at the intersection of Christian archaeology, Byzantine art history, tourism and computer science, aims to address this question among others. The purpose of this undertaking, carried out by three students of the Georg-August-University of Göttingen (Germany), is to point to Macedonia as a country rich in fantastic, but simultaneously endangered cultural assets in regard to its ecclesiastical legacy. The impressive frescos of the numerous churches can be compared in their size and quality to those in Greece and form an excellent basis to investigate liturgical procedures, religious conceptions, artistic connections and political implications of the late Middle Ages. Due to an insufficient sense of responsibility on the part of the Macedonian Orthodox Church, those places of worship are not adequately taken care of and are considered too low in priority for the national lists of monuments worthy of preserving. Even if a church does get restored, materials are frequently used that don't match the medieval times, thus resulting in a little authentic outcome. All these factors lead to a serious and urgent threat to Macedonian cultural heritage. The goal of our project is to record the frescos of two churches for posterity and to enable a new research approach. To achieve this, two masterpieces are singled out exemplary – the church of Saint George at Staro Nagorichino and the church of Saint George at Kurbinovo.

The building at Staro Nagorichino near Kumanovo (fig. 1) was erected in 1312/13 by king Stefan Uroš II Milutin (1282–1321), which is mentioned in an inscription above the

western entrance of the church.¹ It was erected over an older construction from the 11th century by - according to legend - Roman IV Diogenes (1068–1071).² This fact can be seen in the alternating building design at the facade from a height of 5m, e.g. different materials and decorative elements as well as the shape of the windows or the apse. The younger structure's type is that of a cross-in-square church complemented by a later added and severely damaged outer narthex, while the bema and naos are divided by a stony iconostasis. The sanctuary is flanked by a prothesis and a diaconicon. The main dome is supported by an octagonal tambour, whereas the pendentives form the transition between those two elements. Another four smaller domes, one at each corner of the church, add to the decoration. An inner narthex was formed by using two columns with lower arcs than the rest in the monument and by a different iconographic program. On the north and south facade exist remains of pilasters, ending at a height of 4,10m. A fragment of a pillar was found in a distance of 3,90m to the south wall, assuming porticos for those two walls, today lost. They seem to have been maintained by Milutin as they can be seen on the model of the church which is presented to Saint George by the king in the donor portrait.³ A second inscription on the western wall of the inner narthex mentions the year 1317/18 as the completion date of the frescos under the reign of bishop Benjamin of Nagorichino. Two dedications name the painters Michael Astrapas and Eutybios, who have led the most productive artist's studio of the palaeologan time for three decades. The frescos of Staro Nagorichino are considered their masterpiece (fig. 2).⁴ The scenes are arranged in up to seven stripes lying on top of each other, whereby this design only accounts for the naos. The lowest zone represents geometrical patterns, while saintly figures are arranged in the second stripe. The next zone consists of scenes out of the life of Saint George, especially his torture. The Passion of Christ is depicted one level higher, above that his appearance after the Resurrection, followed by his miracles. The last register, mainly stretching across arch areas and barrel vaults, is ending in the cycle of the great feasts. The apse shows church fathers, bishops, the communion of the apostles and Mary with the Christ Child. Apocryphal scenes out of the life of Mary can be seen on the walls of the prothesis, while those of Saint Nicholas are displayed in the diaconicon. The iconographic program in the inner narthex consists of the menologium, a directory of Memorial Days and religious holidays. Above the western entrance is a depiction of the Dormition. Especially the frescos in the upper parts and in the domes are in bad condition. The north-western one shows

---

¹ Bošković, 1930, 195.

² Korunovski – Dimitrova, 2006, 111.

³ Bošković, 1930, 196–198.

⁴ Dimitrova, 2014b, 82. 84. 86-87.

deprivation of pigments in particular. In fall 2011 humidity was detected in the main dome, which is destroying the paintings increasingly and urges to take action in regard to its preservation.⁵

Fig. 1: Church of Saint George at Staro Nagorichino (Photo by Tiffany Ziegler, 2016)

---

⁵ Velkov, 2013, 491.

Fig. 2: Interior of the church at Staro Nagorichino (Photo by Tiffany Ziegler, 2016)

The second church of Saint George is located 2 km away from the village of Kurbinovo (fig. 3). Excavations have shown that the building, once belonged to a settlement, which was abandoned at the end of the 18th century for the present-day village. Not much is known about the first centuries of the church. Only a painted inscription on the eastern side of the altar mentions the 25th of April 1191 as the beginning of the fresco paintings under the first reign of Isaac II Angelos (1185/95–1203/04).⁶ The year specification could also hint to the edification of the building, which could be dated between the years 1185 and 1190, due to its simple architecture and its small dimensions.⁷ Moreover the inscription neither gives any clue about the circumstances under which the church was erected nor the names of the donor and the painter. However three participants of the donor's portrait can be identified as Isaac II Angelos, his wife Margaret of Hungary and John X Kamateros, archbishop of Ohrid.⁸ With its dimensions of 15x7m, the building belongs to one of the biggest aisleless churches of Macedonia and can hardly be considered as representative regarding its architecture. It consists of a rectangular nave and a semicircular apse in the east, which is flanked by one oblong niche on each side, functioning symbolically as prothesis and diaconicon. The area of the bema is slightly heightened by two elevations of the floor. The walls consist of roughly trimmed stone, combined by mortar, whereas flatter stones and bricks are used irregularly around the lunettes and windows as well as for the apse. Not only is the church decorated with paintings on the interior, but also on the facade. The cloisonné technique was used for the frescos on the western side imitating brickwork up to the height of the door lintel and in the lower zone of the apse. The rest of the paintings are strongly washed out, but one can still recognize the rider saints flanking the western lunette as well as the Deesis, enriched by Saint George, on the central panel in the south, just to name a few. The interior is covered from top to bottom, divided into three to five registers. Marble imitation is used for the lowest one, whereas the second stripe is filled with saints. The register above starts with some scenes out of the apocryphal life of Mary, merging into the miracles of Christ, his Passion and some scenes after his Resurrection. Thirty prophets, who are announcing the coming of Christ, are depicted in the fourth stripe, but only on the lateral walls. The apse shows in its centre the enthroned Mary with the Child on her lap, flanked by the archangels Michael and Gabriel. Below are eight church fathers walking towards the newborn Christ, who is lying on an altar for his ritual sacrifice (Amnos). This image is depicted here for the first time in Byzantine art

---

⁶ Hadermann-Misguich, 1975, 17 f.

⁷ Korunovski – Dimitrova, 2006, 51.

⁸ Dimitrova, 2014a, 49.

and therefore contributing to the development of the variety of scenes.⁹ The iconographic program is normally used in churches with a dome. Since the building in Kurbinovo is only covered by a gable roof, the representations had to be adjusted to the room. This can be seen e.g. in the prophets, who are usually portrayed in the tambour, now on the upper lateral walls. Overall, the frescos are considered one of the best known Byzantine paintings of the Macedonian Renaissance. It seems that at least three painters were responsible for the program, but their identities remain unknown.¹⁰ The frescos in the church's interior have lost its colour intensity, except those on the eastern wall. Humidity has destroyed all holy figures on the southern side because this one is not protected by a slope like its counterpart. Shortly before the middle of the 19th century, a fire has damaged the building, in particular the part in the south. The following restoration in the year 1847 brought some unfortunate alterations, e.g. the damaging of the frescos in the upper segments of the church as the wooden ceiling was superseded. The initial iconostasis was replaced by a new one and the paintings on the western facade got overcoated, but the latter were removed again in the 20th century.¹¹

Fig. 3: Church of Saint George at Kurbinovo (Photo by Tiffany Ziegler, 2016)

Doing research on a church with a complex architecture and a huge amount of frescos covering top to bottom of its interior like it is the case with the building at Staro Nagorichino, it can be challenging to get a spatial feeling and how the paintings are integrated into the room when the only sources available are books and pictures. It is therefore almost impossible for many churches to gain an overall impression of the iconographic program embedded in its

---

⁹ *ibid.*, 51.

¹⁰ Durić, 1976, 18.

¹¹ Hadermann-Misguich, 1975, 18 f.

architecture. To redress this problem, we want to create a virtual tour through the edifice at Staro Nagorichino - as it exhibits one of the biggest cycles of frescos in Macedonia - by taking several 360-degree panoramas in different locations of its interior and combine those pictures in a web-enabled application (fig. 4). As a consequence, the digital visualization not only serves for the conservation and presentation of important cultural heritage, but also demonstrates the relation between the two-dimensional medium of mural painting and the three-dimensional space. The usage of 360-degree panoramas is widespread, however, not yet established in the scientific field of archaeology, although an academic documentation in high resolution can be created with it (in theory, one doesn't even need to have costly technical equipment as a smart phone can nowadays present good results as well). Another advantage is that the images are put together seamlessly, thus enabling the user to choose picture sections individually and to one's own personal needs. For the church at Kurbinovo, a conservation project is planned these days, resulting in the temporary removal of the iconostasis as well as in the cleaning of the frescos in the long run. On these grounds we have used the unique possibility to take pictures of the building's interior without the iconostasis and before the renovation of the paintings (fig. 5). For this, we didn't use 360-degree panoramas as the relation between the iconographic program and the spatial dimension of this aisleless church can be explored two-dimensional.

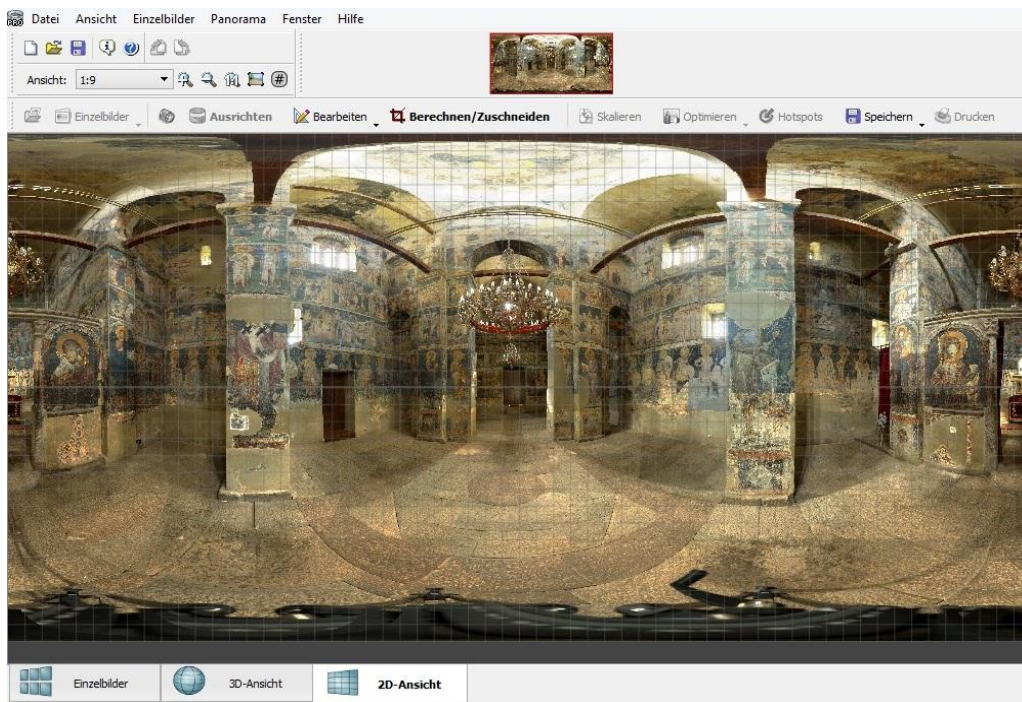

Fig. 4: A 360-degree panorama of the church at Staro Nagorichino in two-dimensional view in the program PanoramaStudio (by Tiffany Ziegler, 2016)

Fig. 5: Interior of the church at Kurbinovo (Photo by Tiffany Ziegler, 2016)

But in what way can the technique of 360-degree panoramas be of better use than applying the common approaches for the examination of a church? Sauer alerts already on the first page of his book “Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters“ that we are not able to think like people from the Middle Ages as they are unfamiliar and incomprehensible to us.¹² To make sense of sacred edifices, researchers came up with various procedures and approaches in the field of art history. The interest in church architecture began with the epoch of Romanticism, where big cathedrals were idealized and accepted as a sole testimony of faith. In the middle of the 19th century, a technical curiosity started to evolve, resulting in classifying churches according to its stylistic features, of which some definitions like Gothic or Romanesque art have remained until today. A third research question dealt with the determination of certain phases of the monument in order to understand its development. One could also investigate the functional interpretation of individual parts of the church or their symbolic meaning. What intention did the erector follow and what did he want to express with the building and all its elements? By using this

¹² Sauer, 1924, 1.

emblematic approach, the ideas of the erectors are emphasized in research rather than just the empirical point of view on churches.¹³

Examining the architectural history, it will usually result in different hypotheses and outcomes from researcher to researcher. But one thing is quit clear - using mere two-dimensional pictures for investigating a research issue can only lead to limited achievements. Therefore other approaches are needed as it is not always possible to visit the monument due to financial reasons or access restrictions. Of course, one can still examine and compare two-dimensional images with each other to achieve a satisfactory outcome, but pictures can't provide the context to what they are showing (decontextualization). By visiting a building, one can look at the elements from various angles and embed them in the overall context, therefore perceiving them differently than by only consulting images. Dealing for example with a single iconographic theme in several churches, each can have a separate meaning in regard to its position in the spatial dimension and its surrounding images, especially as churches are sacred places with a symbolic significance, therefore offering a broader range of interpretation for its decoration. Many orthodox church constructions from the Middle Ages exhibit an iconographic program, which probably would be interpreted differently if the space was considered. It is of great importance to investigate the relation between image and architecture as it would contribute to the understanding of space in Byzantine and orthodox churches.

This approach can be applied diversely, e.g. for investigating the theological significance of an illustration. As mentioned above, the Christ Child lying on an altar is displayed in the apse of the church at Kurbinovo (fig. 6). But this scene is not only put into effect by the mere fresco, instead it includes a furniture, namely the stony altar in the bema. When one is standing in the nave, it appears as if the painted Christ is located on the actual altar. Thus, the sacred room is utilized for the symbolic meaning of the scene and helps in envisioning the latter. This iconography can be seen in many Macedonian churches, but does not always make use of the space like it is the case with the 14th century katholikon of the Marko Monastery southwest of Skopje, in which the sacrifice is portrayed within the niche of the prothesis. Still, both examples convey an Eucharistic meaning.

---

¹³ Nille, 2013, 24.

Fig. 6: Christ Child on the altar, Kurbinovo (Photo by Sait Can Kutsal, 2016)

Regarding the structure of ancient places of worship, the form of a cross appears to frequently be an integral part of their floor plans (e.g. cross-in-square). It can be noticed that this element seems to primarily serve as a signifier as it is not always of functional meaning like it is the case with Santo Stefano Rotondo in Rome, which is apparently a circular building, but still has a cross shape incorporated into it (fig. 7). So when the layout of a building is symbolically marked with a cross, how does the space - the rest of the architecture - get an emblematic meaning? This question is hard to answer as there are many factors of influence, the more so as those reasons differ from building to building and have to be researched individually. Concerning the cross form, it can not only be used in the floor plan, but is created at Staro Nagorichino via barrel vaults, the main dome forming its centre, therefore generating a symbol in the space of the church.¹⁴ But no matter how the cross is incorporated, it is a common element in places of worship. The same goes for the usage of an ecclesiastical building for political propaganda.

¹⁴ Mango, 1975, 316.

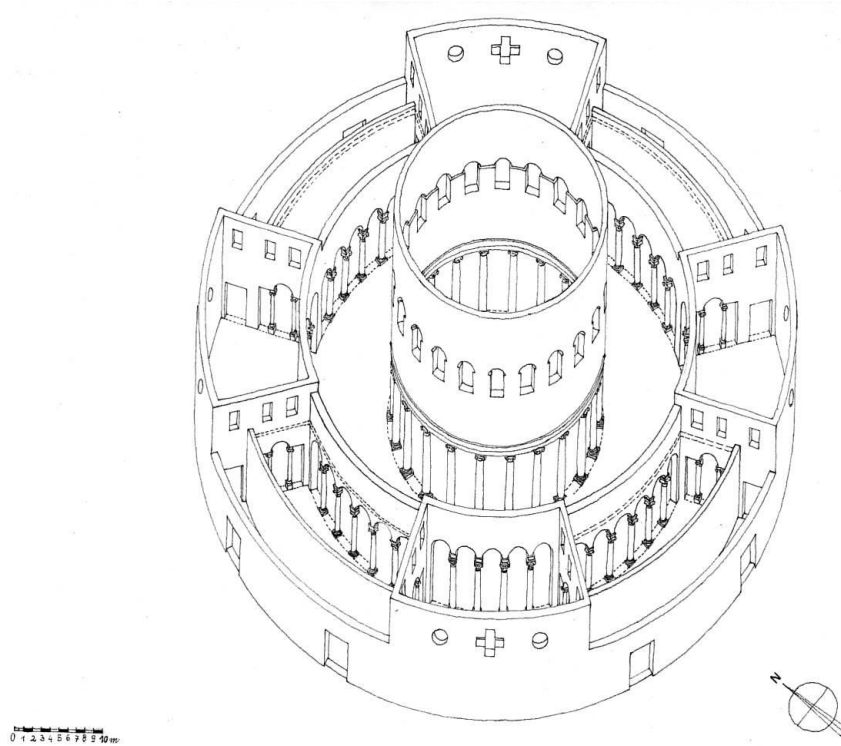

Fig. 7: Santo Stefano Rotondo in Rome (Source: Brandenburg – Pál 2000, Taf. 19.)

The katholikon of the Marko's Monastery, which was built by the nobleman Vukašin Mrnjavčević and completed by his son Marko Kraljević, serves as an example for containing a political message, that can only be understood by examining its spatial dimension in relation to its frescos. Measuring 10x16m, the edifice has a western and a southern door, which seems unusual when considered that the church is relatively small and ordinary people are not allowed in the bema. This peculiarity is linked to the so-called Imperial Deesis, scene displayed on the northern wall (fig. 8) directly opposite of the southern entrance - a rather extraordinary position in Byzantine art as it is normally depicted in the narthex. Sinkevic regards in this circumstance a correlation between the fresco and the space. When entering the church, the Deesis is the first painting to be noticed, including the enthroned Christ in the scene. While the iconographic program of the interior, especially the part with the saints, seems to be well balanced, a curious emptiness remains at the important position on the southern wall opposite of Christ (fig. 9). According to Sinkevic, the blank space wasn't meant to be filled by an image, but by the presence of the sovereign himself in flesh and blood, namely Marko.¹⁵ Therefore he functions as an allegory of Christ, who operates as the ruler of

¹⁵ Sinkevic, 2012, 137 f.

the afterlife, whilst Marco acts as a representative of this world. In that sense, the adding of a second door in a church with moderate dimensions makes sense.

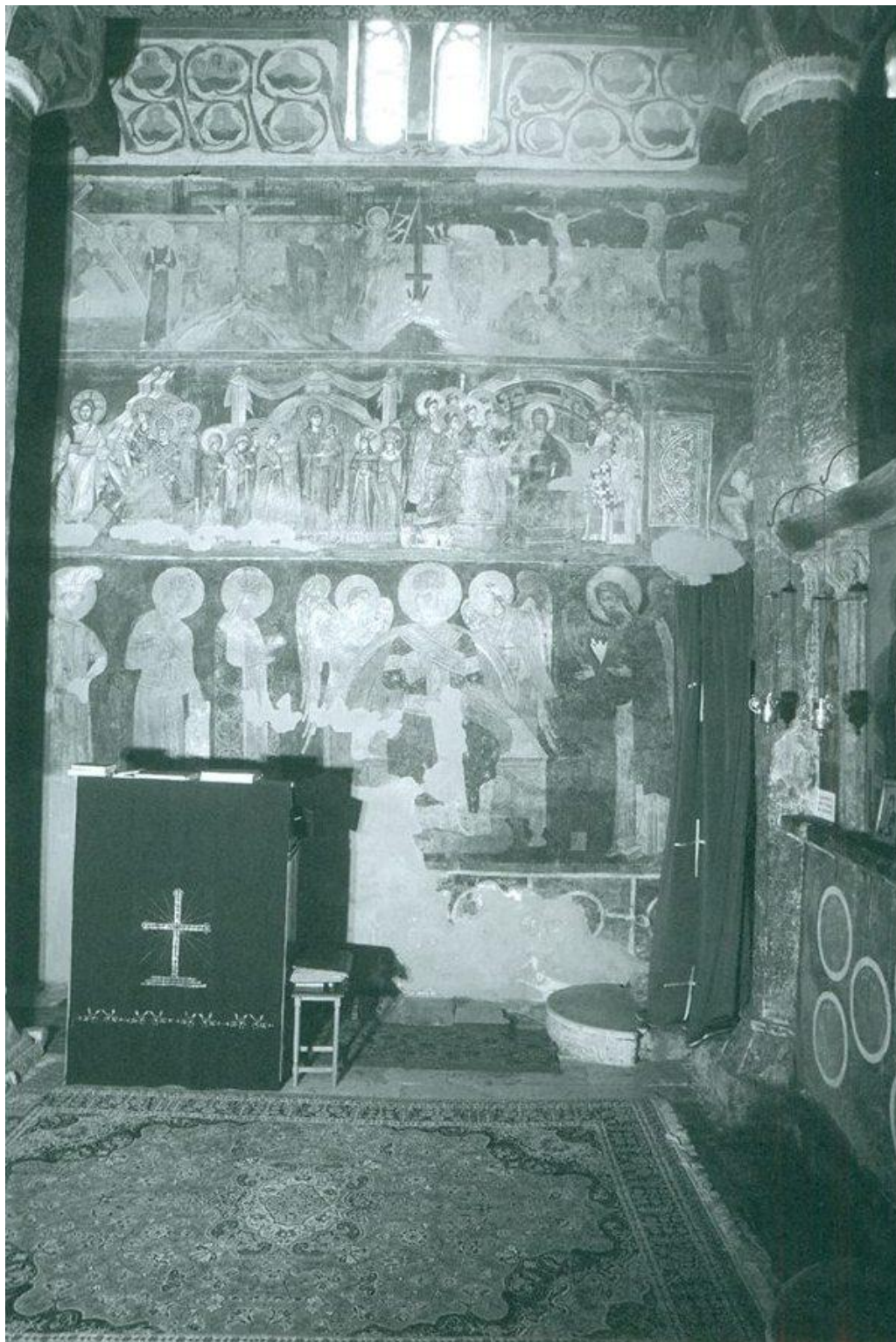

Fig. 8: Deesis on the northern wall, Marko's Monastery (Source: Sinkevic 2012, 131 fig. 6.7.)

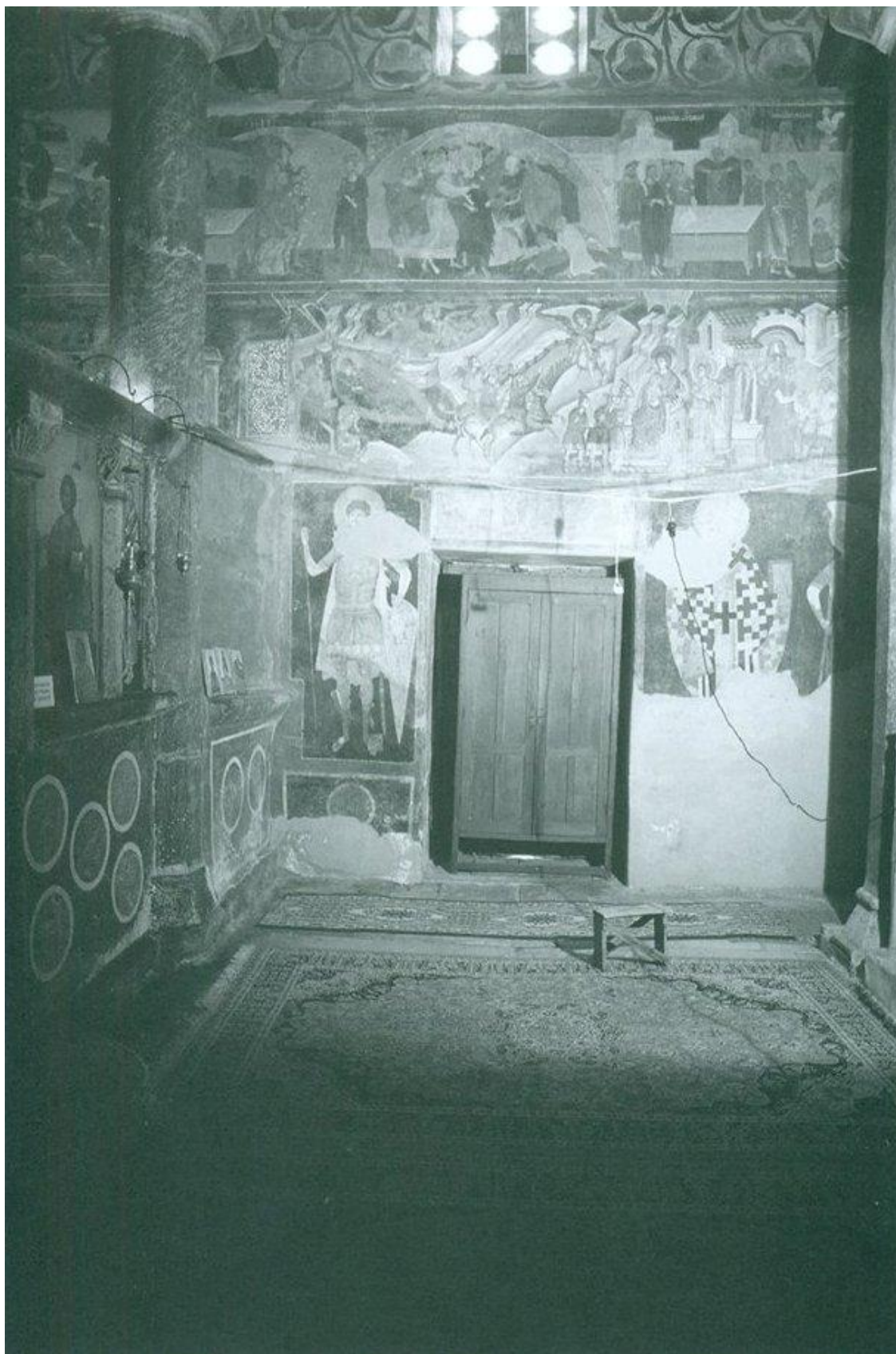

Fig. 9: Southern door, Marko's Monastery (Source: Sinkevic 2012, 132 fig. 6.8.)

Looking at these examples, it should have become clear that the utilization of methods of the Digital Humanities need to be strengthened and prevailed in order to work on a broader range of research questions and to gather new insights. The project "Macedonian Frescos 360" aims to provide its results on a website that gives information about both churches, the virtual tour through the building at Staro Nagorichino, an extensive image database and a journal about the undertakings progress. Furthermore a booklet will be created, containing the documentation and the associated metadata. After the project duration of one and a half year, an exhibition will be held, hopefully in cooperation with the Max Planck Institute, which has developed a specific showroom for 360-degree panoramas.

Unfortunately, the financial means are lacking to preserve the endangered cultural assets of Macedonia, especially to maintain their frescos. That's why parts of the paintings in the church of the Holy Mother of God Peribleptos in Ohrid have already vanished - just to name one more of many examples. Therefore, we want to at least leave behind a snapshot of the church of Saint George at Staro Nagorichino and the one at Kurbinovo by documenting their current state, so that a significant requirement for the conservation is established and can be beneficial for subsequent generations of scientists for their research. The end result of this projects shall point out the cultural importance of Macedonia as it has among other things places of worship, that are in no way inferior to those in other parts of the Byzantine Empire. Due to our 360-degree panoramas and pictures, we hope we can put a stronger focus on the country and its monuments, which have yet been neglected far too much by reasons unknown. In case of a not soon-to-be happening conservation of the two churches, our photographic documentation could be a testimony of priceless value, which tells about the past days of Macedonia under the rule of Byzantine emperors and Serbian kings - a historical part of the country that must not be lost in any case.

Bibliography:

1. **Bošković 1930**, Bošković M. G., Deux Églises de Milutin. Staro Nagoričino et Gračanica, *L'Art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, 195–212, Paris 1930
2. **Brandenburg – Pál 2000**, Brandenburg H., Pál J. (ed.), Santo Stefano Rotondo. Archeologia, storia dell'arte, restauro. Atti del convegno internazionale Roma 10–13 ottobre 1996, Wiesbaden 2000

3. **Dimitrova 2014a**, Dimitrova E., The Church of St. George at Kurbinovo, *Seven medieval churches in the Republic of Macedonia*, 46–63, Skopje 2014
4. **Dimitrova 2014b**, Dimitrova E., The Church of St. George at Staro Nagorichino, *Seven mediaeval churches in the republic of Macedonia*, 82–101, Skopje 2014
5. **Durić 1976**, Durić V., *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976
6. **Hadermann-Misguich 1975**, Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975
7. **Korunovski – Dimitrova 2006**, Korunovski S., Dimitrova E., *Macédoine Byzantine. Histoire de l'art macédonien du IXe au XIVe siècle*, Paris 2006
8. **Mango 1975**, Mango C., *Byzantinische Architektur*, Stuttgart 1975
9. **Nille 2013**, Nille C., *Mittelalterliche Sakralarchitektur interpretieren. Eine Einführung*, Darmstadt 2013
10. **Sauer 1924**, Sauer J., *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg 1924
11. **Sinkevic 2012**, Sinkevic I., Prolegomena For a Study of Royal Entrances in Byzantine Churches. In: Johnson M. J., *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration. Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, 121–142, Farnham 2012
12. **Velkov 2013**, Velkov P., The Concept of Authenticity in Byzantine Churches - The Case of Republic of Macedonia, Niš and Byzantium. Eleventh Symposium 3.–5. June 2012, The Collection of Scientific Works 11, 485–493, Niš 2013

Summary

"Macedonian Frescos 360": An approach to investigate the connection between image and space and their meaning in churches

Sait Can Kutsal

Tiffany Ziegler

The methods of the Digital Humanities are getting used more frequently and more widespread these days, therefore, increasing the possibilities for exploration and enabling new approaches on research questions. Furthermore knowledge can be shared easier via internet, what leads to a broader discussion and allows to efficiently work as a collective.

The project "Macedonian Frescos 360" uses digital techniques like the creation of 360-degree panoramas of the interior of the church of Saint George at Staro Nagorichino in Macedonia to enable a virtual tour through the building, resulting in global access to this edifice via computer. One of its benefits lies in enhanced possibilities of investigation what mere two-dimensional images clearly can't provide as they are leaving out the context of what they are showing. By the utilization of 360-degree panoramas, one can explore the iconographic program of the church in relation to its spatial dimensions, thus better understanding the symbolic correlations and their meanings. Moreover, the magnificent but unfortunately endangered cultural heritage of Macedonia could be made known to a broader range of people, hopefully resulting in the preservation and conservation of the numerous monuments, which constitute an important part of the country's history.

